

2012 | 3

309736

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

A TARTALOMBÓL

GYÁNI GÁBOR

NEMZET, KOLLEKTÍV EMLÉKEZET
ÉS PUBLIC HISTORY

PÉTER KATALIN

WERBŐCZY ANYANYELVI FORDÍTÁSAINAK
TANULSÁGAI – ÉRTELMI SÉGI
FELADATVÁLLALÁS A 16. SZÁZADBAN

KONRÁD MIKLÓS

WAHRMANN MÓR ÉS GYERMEKEI.
A DUALIZMUS KORI ZSIDÓ
NAGYPOLGÁRSÁG TÖRTÉNETÉHEZ

SZARKA LÁSZLÓ

PÁRHUZAMOS JELENSÉGEK A MAGYAR
ÉS SZLOVÁK TÖRTÉNETÍRÁSBAN,
KÖZTÖRTÉNETBEN

TÖRTÉNELMI SZEMLE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
LIV. ÉVFOLYAM, 2012. 3. SZÁM

Szerkesztők

GECSÉNYI LAJOS (felelős szerkesztő)

GYÁNI GÁBOR, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)
GLÜCK LÁSZLÓ (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

FODOR PÁL (elnök),
BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR,
GLATZ FERENC, MOLNÁR ANTAL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA, PÓK ATTILA,
R. VÁRKONYI ÁGNES, SOLYMOSSI LÁSZLÓ, SZAKÁLY SÁNDOR,
SZÁSZ ZOLTÁN, VARGA ZSUZSANNA

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- Gyáni Gábor: Nemzet, kollektív emlékezet és public history 357
- Anssi Halmesvirta–Kustaa H. J. Vilkkuna: A születőben lévő public history.
Az emlékezettermelés kutatásának új megközelítése 377
- Holger Fischer: Public history, emlékezetkultúra, történelempolitika.
Helyük Németország jelenkori történettudományában 389
- Stanisław A. Sroka: Ágoston-rendi kolostor a középkori Bártfán 411
- Péter Katalin: Werbőczy anyanyelvi fordításainak tanulságai – értelmiségi
feladatvállalás a 16. században 421
- Konrád Miklós: Wahrmann Mór és gyermekei. Adalék a dualizmus kori
zsidó nagypolgárság történetéhez 441
- Szarka László: Párhuzamos jelenségek a magyar és szlovák történetírásban,
köztörténetben 469

MŰHELY

- Pálffy Géza: Állami és nemzeti reprezentáció az újkori Magyarországon:
a magyar uralkodókoronázások és a Szent Korona (1526–1916).
Kutatási munkaterv a Lendület II. Programra (2012–2017) 491

MÉRLEG

- (Lchet, hogy) meggyilkolták a királyt!
Formabontó könyvismertetés (*Horváth Richárd*) 503
- Borhi László: Magyar–amerikai kapcsolatok 1945–1989. Források (*Frank Tibor*) 522

GYÁNI GÁBOR

Nemzet, kollektív emlékezet és public history

A múlt reprezentációjának három döntő módjáról (csatornájáról) és egymáshoz fűződő kapcsolatukról szólok a következőkben. Mélyen meggyökeresedett vélemény szerint egyedül a történetírást illeti meg a múlt elbeszélésének, helyesebben a múlt igaz elbeszélésének előjoga. A 19. század dereka óta töretlenül hódító elképzelés megrendülni látszik azonban újabban. Soha nem esett ugyan tökéletesen egybe az *igaz* és a *hihető* történet fogalma, a politikai diktatúrák (a kommunista és a fasiszta totalitárius rendszerek) idején pedig mondhatni szakadékká tágult közöttük a különbség. Azzal, hogy a történelmi igazolásra nagy súlyt fektető politika végletesen instrumentalizálta a történészi beszédet és hazug ideológiai konstrukciók szolgálatába állította, a történetírás elveszítette ártatlanságát, s vele együtt a szavahihetőségét is. A fejlemény máig ható következményeként akkor is kétkedés fogadja a múlt történetírók által megrajzolt képét, amikor nincs a háttérben már semmilyen *közvetlen* politikai ráhatás vagy sugalmazás. Így vesztette (és veszti el folyamatosan) korábbi biztonságérzetét a tudományos igazság kimondására szakosodott, a racionális gondolkodás alapjain álló történetírás, amelynek ráadásul komoly versenytársai is akadnak manapság. Az akadémiai történetírás – szaktudományos diszciplínaként – a 19. század folyamán intézményesült, és ezzel háttérbe szorult (diszkreditálódott) a múlt hagyományban testet öltő tudata, a kollektív emlékezet premodern és többnyire orális kultúrája. Konkrét vizsgálatok hiányában nem tudjuk felmérni pontosan, hogy mennyire volt képes a történészi beszéd ezt követően monopolizálni a múltról való beszédet; bizonyosnak tűnik, hogy főként az iskolai történelemtanítás és a tudományos diskurzus sikere komoly társadalmi befolyáshoz juttatta a történészeket. Negatívan hatott viszont e tekintetben a kommunista idők ideológiai gyakorlata, amely látszólag biztosított csupán abszolút befolyást az aktuális történetírói kánonnak, a hivatalos történetfelfogásnak. Mivel a múlt történészek által megalkotott képe gyakran bizonyult hiteltelennek a kollektív (és a megannyi egyéni) emlékezet igazságaival szemben, a történészi diskurzus valójában nem fejtette ki azt az elementáris hatást, amit erőnek erejével szántak neki.

A történetírással szemben akkor még csupán látenszen megnyilvánuló bizalmatlanságot, inverz módon, az 1989-es rendszerváltással megnyílt új perspektíva érzékeltette, amely kibontakoztatta a „vissza a történelemhez”, a „return to

history” jelszavában összegzett igényt. Mit értettek akkoriban ezen a jelszón?¹ Nem mást, mint visszatérést a történelem úgymond „normális”, a történelmi torzításoktól megtisztított fogalmához, ami alapjában a nemzeti elvű történelmi elbeszélés ígéretét és egyúttal a kizárólagosan nemzeti szemléletű történelem követelményét jelentette. Hiszen a kommunista érával járó történetiszemléleti torzulások egyik, ha nem is egyedüli összetevője az állítólag denacionalizált történetkép erőltetése és kánonná merevítése volt. Tudjuk, ez a feltevés, vagy inkább vád, erős megszorításokkal fogadható el csupán igaz megállapításként, mivel még a magyar esetben is létezett egy nacionalista és dogmatikusan marxista történetírói kánon, amely 1956 előtt volt leginkább érvényben. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a Kádár-korban birodalombarát múltkép került előtérbe. A többi kommunista országban, így mindenekelőtt Ceaușescu Romániájában ellenben a kifejezetten nacionalista nemzeti történelmi narratíva élvezte a hivatalos kánon rangját.

Mondani sem kell, a nemzeti történetiszemlélet 1989-et követő restaurációja során is a történelmi beszéd maradt a döntő szellemi forrás, aminek az a formája jött akkoriban használatba, amely a kommunista szellemi (ideológiai) hatalomátvétel előtt regnált vagy amely a diktatúra égisze alatt erőltetett mainstream történetírás árnyékában fejtette (fejthette) ki redukált hatását. Idővel ez a forrás is kezdett azonban kiapadni, legalábbis csökkent a vonzereje. Az okok sokrétűek és nem is mindig szűken intellektuális természetűek. Ha az okok szellemiek voltak, akkor abból eredtek, hogy kevesek számára vált csupán újból ismertté a régebbi, az 1945 előtti történetírás; ha pedig ismertté lett is, akkor sem feltétlenül lehetett közvetlenül hasznosítani a tanulságait. Például azért sem, mert nem olyan témák uralták a korábbi történetírói szakirodalmat, amelyek az ezredvégen fontosnak számítottak; rendszerint a középkor állt a valamikori történetírás érdeklődésének homlokterében, napjainkban viszont főként a 19. és 20. század nemzeti történelmi sorskérdései foglalkoztatják a közvéleményt. Tény viszont, hogy az utóbbi egy-két évtizedben reneszánszát éli a régebbi történetírás: bizonyos könyvkiadók egyenesen a két háború közötti (vagy a még korábbi) történettudományi publikációk újbóli forgalomba hozatalára szakosodtak. Ennek nyomán olyan történelmi munkák garmadája kerül manapság az olvasóközönség elé, melyeknek ma már többnyire csak tudománytörténelmi értéke van. A nagyközönség azonban úgy fogadja őket, mint a hiteles és egyszersmind igaz történetírói beszéd megnyilatkozásait.

Ez utóbbi kérdés közvetlenül átvezet bennünket a nyilvános vagy köztörténelem fogalmához, amit megfelelő magyar kifejezés híján a public history megjelöléssel említek majd a továbbiakban. Habár a korábbi történetírás tisztán tudományos erőfeszítések eredményének tekinthető, produktumainak a jelenbeli terjesztése, a művek mai olvasói fogadtatása ellenben már a nyilvános történelem csatornájában, annak a szellemében zajlik. Hogy mi értendő ezen, arra ké-

1 Gyáni Gábor: Political Uses of Tradition in Postcommunist East and Central Europe. Social Research 60. (1993) 4. sz. 893–913.

sőbb térek ki, már most előre bocsáthatom azonban, hogy a szóban forgó szövegek befogadási módja döntően kultikus jellegű. Ez azt jelenti, hogy minden, ami a múltról szól bennük, a feltétlen igazság erejével hat, nincs ezáltal kitéve a tudományos ethoszból fakadó kritikai attitűdnek.

Itt, ezen a ponton nyomban beleütközünk a kollektív emlékezet problémájába. A Maurice Halbwachstól eredő klasszikus definíció szerint a kollektív emlékezet olyan partikuláris (egyéni vagy csoporthoz kötött) tudat, amely *nem* a racionális megismerés premisszáján alapul, és ez okból szemben áll magával a történetírói beszéddel is.² A kollektív emlékezet és a történetírás fogalmi kettőségének Halbwachs által az 1920-as és 1930-as években kimunkált elve dogmává merevedett idővel; a posztmodern, valamint más körülmények hatására újabban oldódik csupán valamelyest ellentétük. Mind többen sorolják ugyanis ma a történetírást a kollektív vagy a társadalmi emlékezet fogalomköréhez, úgy tartva számon, mint annak egyik sajátos válfaját. Beszédesen vall erről a szemléletváltásról Jan Assmann ismert elmélete a *kommunikatív* és a *kulturális emlékezet* fogalmáról.³

Assmann szerint az emlékezet lényegében gyűjtőfogalom, amely felöleli a múltra referáló *összes* szóba jövő tudati megnyilvánulást. A kommunikatív emlékezet *per definitionem* az élő emlékezet szociabilitáshoz és rituális formákhoz kötött, alapjában orális emlékezési gyakorlata; a kulturális emlékezet, ezzel szemben, a múlt átesztétizált és/vagy tudományossá tett emlékezetben tartásának a módusza, amely írott és másmilyen tárgyias formákat ölt, amilyen például a vizuális reprezentáció vagy az intézményteremtés (múzeumok, levéltárak). Az utóbbinak már az írott történelem is integráns eleme, amely a történetírás működésében valósul meg kifejlett formában.

Assmann sem állítja ugyanakkor, hogy a történetírás és a kollektív emlékezet egy és ugyanazon entitás, bár szerinte konvergálnak. Az Halbwachs felfogásától lassanként távolodó új elképzelést is számos bíráló érte azonban újabban. Aaggályok fogalmazódtak meg azzal kapcsolatban, hogy mindinkább elmosódnak a kollektív emlékezet és a történetírás határai. E tendencia kritikája a régi koncepció felmelegítésén nyugszik, nevezetesen azon, hogy ily módon eltűnik a racionális megismerés, a tárgyszerű történelmi tudat (és tudás) autonómiája. Hadd idézzem Allan Megillt, a jelzett kritikai vélemény egyik legismertebb szószólóját, aki felteszi a döntő kérdést: ki birtokolja valójában a történelmet? A kérdés arra vonatkozik, kinek a joga ellenőrzést gyakorolni afölött, hogy mit tartunk a múltból, és mire hogyan emlékezzünk a múltból. Folytonos igény mutatkozik arra nézve, szól gondolatmenete, hogy *igaz* módon szóljunk a múltból; de kinek

2 Maurice Halbwachs: On Collective Memory. Ed., trans, introd. Lewis A. Coser. University of Chicago Press, Chicago, 1992.; *Uő*: A kollektív emlékezet. In: Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig. Szerk. Felkai Gábor–Némedi Dénes–Somlai Péter. Új Mandátum, Bp., 2000. 403–432.

3 Jan Assmann: A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magas-kultúrákban. Atlantisz, Bp., 1999. A kérdés vitatását részletesen áttekintettem: Gyáni Gábor: Kollektív emlékezet és történetírás: kapcsolatuk ellentmondásossága. In: *Uő*: Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem. Nyitott Könyvműhely, Bp., 2010. 68–84.

az igazsága jegyében (és kinek a nevében) idézzük meg a múlt viselt dolgait? Úgy fest tehát a helyzet manapság, hogy a történetírás, amely a nemzet(ek) igazságát képviselte (képviseleti mindmáig) racionális érvek kíséretében, fokozatosan adja át a helyét a kollektív emlékezetnek, amely partikuláris csoportok igazság iránti igényeit elégíti ki csupán. Ezek a múltat illető részigazságok nem férnek ugyanakkor össze a tudományos beszéd (a racionális megismerés) kívánalmival. A múlt egymással rivalizáló, egyúttal ellenőrizhetetlen, mert homályos fogalmi alapokon nyugvó, következőképpen önkényes szellemi konstrukciók sokaságára esik szét ezáltal. A múlt történettudománya a végét járja tehát a kollektív emlékezet mai túlbujánzása nyomán, és fennáll a veszély, hogy megszűnik a történelem egységébe vetett tudományos krédó létjogosultsága. Holott az igaz történelem fogalma, szól Megill konklúziója, *nem a múlt emlékezetének egyik szóba jövő változata*, sokkal inkább a kollektív emlékezet tényleges ellenlábas, mivel a kritikája szólal meg általa.⁴

Élénk vita folyik tehát a kollektív emlékezet és a történetírás lehetséges (és kívánatos) kapcsolatáról: nincs azonban többé közvetlen visszaút ahhoz a korábbi meggyőződéshez és gyakorlathoz, amely egyedül a történetírás számára biztosított szabad (legitim) hozzáférést a múlt megismeréséhez, a róla való beszédhez. A korábbi állapothoz való visszatérés elvi lehetetlenségének döntő oka, hogy nem a nemzet jelenti többé a történeti beszéd egyedül érvényes referenciáját. A nemzetállam szociopolitikai realitása tette korábban (lényegében véve napjainkig) lehetővé, hogy a modern és szakszerű történetírás valóban benne gyökerezhessen a történetíró saját korának a valóságában. Ez abból eredt, amit Hayden White egy bizonyos összefüggésben így fogalmazott meg: „a történelem értelmezésének módja fontos meghatározója annak, hogy milyen politikát tartunk realistának, kivihetőnek, társadalmilag felelősnek”.⁵ Az akadémiai történetírás ilyenformán mindig a reálisat és nem a képzeletbelit vagy az utópisztikusat posztulálja; ennek a valóságnak a feltárását (elbeszélést) pedig a sajátosan történeti módszer, a historizmus eljárásának az alkalmazásával alapozza meg és általa igazolja egyúttal. A modern nemzetállam – önön idő- és térbeli teljességében – ugyanakkor mintegy felkínálja a történeti megismerés számára ezt a fajta realitást mint referencialitást, így nem csoda, ha minden igazi (az igazat elbeszélő) modern történetírói narratíva főképp vagy egyedül a nemzeti múltat jeleníti meg.

Amikor azonban a nemzet nem képezi többé (hiánytalanul) az egyedül lehetséges történelmi referenciát, kezünkbe adva ezúton a múlt elbeszélésre váró történeteit, semmi sem állhatja az útját annak, hogy a kollektív emlékezet is bejelentse igényét a múlt (vagy inkább a tetszőleges múltak) legitim elbeszélésére. Ezt a legitimitásigényt segíti az a közkeletű tapasztalat (felismerés) is, hogy a

4 Allan Megill: *Historical Knowledge, Historical Error. A Contemporary Guide to Practice.* University of Chicago Press, Chicago, 2007. 18., 22., 37.

5 Hayden White: A történelmi értelmezés politikája: szaktudománnyá válás és a fenséges kiszorítása. In: *Úő: A történelem terhe.* Osiris, Bp., 1997. 235.

történetírás nem váltotta be mindenben a hagyományban megtestesülő történelmi tudás és történelmi tudat leváltására tett korábbi ígérését. A szakszerű akadémiai történetírás kezdettől a nemzeti identitás megteremtésében és fenntartásában töltött be múlthatatlanul nagy társadalmi (ideológiai) szerepet. S mint ilyen, a hagyományteremtő és a hagyományt éltető funkciót is vindikálta magának. Ennek következtében sohasem nélkülözhetette maradéktalanul a mitizálás, a mítoszképzés tudományosan álcázott eljárás módját. Arra a kollektív memóriára emlékeztetett tehát ennek folytán, amely a múlt alapjában mitológikus konstruálását végzi szokásszerű módon.⁶

S hol van a helye mindebben a public historynek, a nyilvános vagy köztörténelemnek? Kezdjük mindjárt a fogalom meghatározásával. A public history a múlt rendszerint olyan képével szolgál, amire a köznek mindig égetően nagy szüksége van, amire, *úgy tűnik*, közvetlenül igényt formál. A múlt így megformált képe eltérő forrásokból eredhet, egyebek közt a történetírás is szerephez jut(hat) abban, hogy mi hogyan szólal meg a public history jóvoltából. Ténylegesen a kollektív emlékezet szerepe a valóban döntő abban, hogy mi jelenik meg a public history keretében a múlttól.⁷ Különös előszeretettel fordul a public history az élő emlékezet (a generációs memória és a kommunikatív emlékezet) által könnyűszerrel befogható múlt felé. Az oral history is bekapcsolódik e ponton a public historyt megteremtő folyamatba: nehezen túlbecsülhető szerepe volt évtizedekkel ezelőtt az oral historynek a nyilvános történelmet foglalkoztató kérdéseknek már a pusztán megfogalmazásában is. Ahogyan Horváth Sándor nemrégiben fogalmazott: „A nyilvános történelem, a tömegmédiá és az oral history térhódítása kéz a kézben járt. A magnószalagokra vett interjúk és a média lehetővé tették, hogy a történelmet másként – ráadásul népszerűbb formában – beszélje el a hatvanas években színre lépő új generáció.”⁸ A tömegközlelési eszközök és az oral history összefonódása mutatja a public history ellenállhatatlan erejét, hiszen olykor az új történetírások törekvéseivel is összhangba tud ily módon kerülni. Holott a public history és a történetírás alapjában *két külön entitás!* Különbségük alapja, hogy az akadémiai történetírás kérdéseket fogalmaz meg a múlttal kapcsolatban, a public history viszont már eleve kész válaszokkal szolgál azt illetően. Nem a kutatás, hanem a múlt aktuális célokra való felhasználása, továbbá mondandójának a tömegkultúra médiumi révén történő forgalomba hozatala, annak széles körű terjesztése a public

6 Vö. *Pierre Nora*: A megemlékezés kora. In: *Uő*: Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok. Napvilág, Bp., 2010. 298–326.; *Gyáni Gábor*: A kollektív emlékezet két formája: hagyomány és történelmi tudás. In: *Uő*: Az elveszített múlt i. m. (3. jz.) 85–102.; *Chris Lorenz*: Drawing the Line: ‘Scientific’ History between Myth-making and Myth-breaking. In: *Narrating the Nation. Representations in History, Media and the Arts*. Ed. Stefan Berger–Linas Eriksonas–Andrew Mycock. Berghahn Books, New York, 2008. 44–51.

7 A fogalom eltérő meghatározásaihoz és változatos tematikai értelmezéseihez vö. *David Glasberg*: Public History and the Study of Memory. *The Public Historian* 18. (1996) 2. sz. 7–23.; *Jeremy Black*: *Using History*. Hodder Arnold, London, 2005.

8 *Horváth Sándor*: Muszáj interjúzni? (Az oral history mint nyilvános és/vagy szakszerű történelem). *Forrás* (2011) 7–8. sz. 25.

history fő vagy egyedüli rendeltetése. Ágensek hosszú sora jelenti be igényét a public history aktív használatára: éppúgy megtalálhatók közöttük a tömegkultúra profitéhes vállalkozói, mint az állam, az egyház, egyes politikai mozgalmak vagy a társadalmi, a civil szerveződések. A public history, ezek szerint, a múlt olyan változatos felhasználása, amely a tömegmédiá különféle csatornáinak az igénybevételével tör utat magának a nyilvánosság felé, magán- és közcélokat egyaránt kiszolgálva.

S miután a tömegkultúra a modern társadalmak ma úgyszólván egyedül hatékony kohéziós ereje, legfőbb tudatformáló tényezője, nem túlzás, ha kijelentjük: *napjainkban a public history a múltra való emlékezés egyik legfontosabb éltető közege*. Olyan tág megnyilvánulásainak a köre, hogy a pusztá felsorolásuk is hosszú sorokat tölthetne meg. Így csupán emlékeztetek rá, hogy a piaci szféra által hasznosított nyilvános történelem előszeretettel épít a vizuális reprezentáció egyre bővülő eszköztárára, a filmiparra, a tv-csatornák (History Channel) szakadatlan kínálatára vagy a digitális technika megannyi más formájára.⁹ Ehhez társul a hozzájuk képest kisebb határfokú nyomtatott, ám szintén a kommerciális szempontoknak alárendelt történelmi magazinok bő kínálata. Fél tucat ilyen orgánus létezik jelenleg idehaza: a nagy múltú *História*, a szintén hosszabb ideje megjelenő *Rubicon* és az újabban jelentkező *Múlt-kor* mellett ott találjuk a *Nagy Magyarország*, a *Trianoni Szemle* (amit, állítólag, a megszűnés veszélye fenyeget újabban) és a frissen csatasorba lépett *BBC History – A világtörténelmi magazin* című orgánusokat. A kereskedelmi vállalkozásként működtetett, jóllehet politikai (állami, egyházi, civil társadalmi, sőt politikai mozgalmi) akaratot is kifejező public history ágenseként számolhatunk továbbá az erre szakosodott könyv- és CD-kiadói és -terjesztői hálózattal, valamint a történelmiesített tömegkultúra előállításával és forgalmazásával (nemzeti rockzene, nemzeti viselet).

Áttekintésünkből is kitérhetett, hogy a public history diffúz világa szoros, ugyanakkor differenciált kapcsolatokat ápol a kollektív emlékezettel, és persze a történetírással is. Amikor az oral history kezdte kinőni mozgalmi jellegét, hogy idővel betagozódjék a szakszerű történetírásba, továbbra is őrizte a nyilvános történelemmel létesített korábbi élénk kapcsolatát; másként szolgálja viszont ennek során a public historyt, mint teszi a kollektív emlékezet, amely szoros szimbiózisban, rokonságban áll a nyilvános történelemmel. És itt van végül a múzeum, amely a köztörténet pregnáns színtere ugyan, az esetek nagyobbik hányadában azonban a tudomány bekapcsolásával „népnevelői” és szórakoztatási

9 1994-ben az amerikai George Mason Egyetemen néhai Roy Rosenzweig megalapította a Center for History and New Media (CHNM) elnevezésű, ötven kutatót (történészeket, más tudósokat, illetve számítógépes szakembereket) foglalkoztató központot, amely a digitális médiára és a számítógépes technológiára alapozva kívánta demokratizálni a történelmet (a történetírást); kimondott célja volt megszólaltatni a különféle hangokat (multiple voices), hogy a legszélesebb közönséget elérve a történelem kutatásában és elbeszélésében való közvetlen társadalmi részvételre ösztönözze az embereket. Bővebben *Claudio Fogu: A történelmi tudat digitalizálása*. *Aetas* 26. (2011) 3. sz. 176–193.

funkciót tölt be.¹⁰ Visszatérve egy pillanat erejéig az írott, a történelmi magazinok formájában megszólaló köztörténethez, nyilvánvaló különbség állítja szembe egymással, ha nem is kizárólag csupán a témaválasztásban, sokkal inkább a témák exponálásában, a *História* és a *Rubicon*, valamint a *Nagy Magyarország* és a *Trianoni Szemle* című orgánumokat. Erre a kérdésre más összefüggésben később még visszatérek.

Azt igyekszem a továbbiakban megragadni, hogy milyen lehetőségek nyílnak egyfelől és milyen veszélyek rejlenek másfelől a történelmi tudás termelésének és terjesztésének a public history által működtetett gyakorlatában. A public history ma feltartóztatatlannak tetsző expanziója a demokratizálás útját egyengeti, hiszen a történelmi tudás egyedül érvényesnek tartott kánonja helyett az alternatív történetképek és műtszemléletek közötti szabad választás lehetőségét kínálja. És ez a fejlemény akár még üdvözlendő is. Ez a szabadság azonban olykor végletes formát ölthet magára akkor, midőn a „mindenki a maga történelmét írja-írhatja” program jegyében digitális úton előállított és nyilvánosan hozzáférhetővé tett történelmi elbeszéléseket teremt. Az oral history maga is az a történelmi-történetírói műfaj, amely egy efféle törekvés előtt töri az utat, jóllehet szaktörténeti tevékenységként kíván ma már elismerést kivívni magának. Se szeri, se száma a magánkiadásban, nemegyszer pedig zugkiadók által forgalomba hozott, félig-meddig memoárjellegű, részben a történetírói elbeszélést imitáló könyveknek, amelyek egy külön erre szakosodott könyvesbolti hálózatban (Szkíta), sőt gyakran már az átlagos (vidéki) könyvesboltokban is könnyen megvásárolhatók, vagy pedig az internet útján szerezhetők be.

Áttérve a tartalmi kérdésekre, a hazai public history érdeklődésének előterében az őstörténet, Trianon és a II. világháború, újabban pedig pótlólagosan 1956 kérdése áll. Trianon körül alakult ki a legfejlettebb nyilvános történelem, amely ma szinte már egy teljes intézményes univerzumot képez. Olyan toposzt kínál Trianon a public history számára, amiben könnyen összekapcsolódhat egymással a kommerciális alapokon nyugvó memóriaiipar és az állami, a helyhatósági, az egyházi, a civil társadalmi és a politikai mozgalmi ágensek ez irányban megmutatkozó heves érdeklődése. A korábban már említett két történelmi magazin, a *Trianoni Szemle*, valamint a *Nagy Magyarország* tisztán piaci vállalkozás, homály fedi azonban (noha a *Heti Válasz* újságírói is firtatták már), hogy mely tőkés körök tartják őket életben. Élvezik ugyanakkor a 2010 tavasza óta kormányzó pártok nyilvánvaló jóindulatát is; a *Nagy Magyarország* 2012-ben (elsőként) részesült a Nemzeti Kulturális Alap támogatásában. Az elmúlt évben pedig megfigyelhettük, hogy a Trianon-kultusz fő hazai specialistájaként számon tartott Raffay Ernő is kezdi kivívni a hivatalos (a politikai) körök megbecsülését: 2011 nyarán, a szokványos trianoni kommemoráció alkalmával, a Fidesz által vezetett zuglói önkormányzat emlékező tanácskozásán Raffay volt a főelőadó.

10 Barbara Franco: Public History and Memory: A Museum Perspective. *Public History* 19. (1997) 2. sz. 65–67. A „muzeológiai kontextusról” folyó diskurzust összefoglalja Veera Rautavuoma: Liberation Exhibitions as a Commemorative Membrane of Socialist Hungary. University of Jyväskylä, Jyväskylä, 2011. 32–59.

A Trianon-kultusz módfelett összetett társadalmi jelenség, nem vitás azonban, hogy a public history közegében talált méltó otthonára. A kultusz működtetése során gazdag könyvtermés lát folyamatosan napvilágot, amiben előkelő szerephez jut a Horthy-kori revizionizmust reprezentáló valamikori könyvtermés „újrafelfedezése” és újrahasznosítása. Hasonlóan fontosak a Trianon-körök, melyek száma minden bizonnyal tekintélyes, ha közelebbről nem is ismert. Ezen intézményesült helybéli erők szorgalmazzák elsősorban a Trianon-élművek felállítását, el is látva egyúttal a gondozásukat, mely tevékenységet gyakran a helyi önkormányzatok támogatásával végzik. S mondani sem kell, kezdeményező (szervező) szerepet visznek a szokásos évi június 4-i Trianon-kommemorációkban. A szóban forgó társadalmi egyesületek adják egyúttal a Trianon-kultuszt ápoló publikációk, vizuális reprezentációk (a Koltay Gábor által rendezett és szinte kultikusnak ható *Vérző Magyarország – Trianon 90. évfordulójára* című film) fogyasztásának a fő társadalmi bázisát is. Ők alkotják továbbá a kommunikatív emlékezetet életben tartó ankétok közönségét, ahol a Trianonra specializált „nyilvános történések” adnak elő. Minderről a tortenelemportal.hu című weblap folytonosan tájékoztatja az érdeklődőket. (Mint ahogyan arról is innen szerezhethet tudomást a honlapra ellátogató internetező, hogy milyen „nemtelen” támadás érte a *Nagy Magyarország* című történelmi magazint, amikor jelen írás néhány hónapja előadásként elhangzott az MTA Történettudományi Intézetében egy, a public history kérdésének szentelt vitauülésen.) A popzene világában működő, a kultuszhoz közvetlenül kapcsolódó zenekarok szeánszait említhetjük végül: ezeket a produkciókat időnként még a helyi tv-csatornák is rögzítik és sugározzák.

Rövid summázata ez csupán a public history eszközeivel és annak a célzatosságával előállított, kisebb-nagyobb körben propagált emlékezeti kultúrának és memóriaiparnak, amely egyre inkább kezdi áthatni nemzeti önszemléletünket is. Kérdésként vetődik fel ezek után, milyen esélyei vannak vajon vele szemben a történetírói (a tudományos) múltértelmezésnek, amely nem közvetlen politikai hasznosításra készül¹¹ és nem is a társadalom szórakoztatását szolgálja.¹² Az akadémiai (egyetemi, szaktudományos) történetírás többé-kevésbé sikerrel ellenállt eddig a public history növekvő vonzerejének, a jövő útjai azonban kiszámíthatatlanok.

A public history az identitáspolitikát készségesen kiszolgáló memóriaipar eklatáns megnyilatkozása, annak mintegy a rutinszerű működési módja; a kollektív emlékezetet hozza mozgásba, és feltett szándéka, hogy viszonylagossá tegye a történések történelmét, amelynek a teljes eltörlésére tör végcél gyanánt. Ez a sokaknak meglehetősen vonzó opció, amely egy magamfajta történész számára azonban riasztó perspektívát sejtet, súlyos kihívás az akadémiai tudományosság számára. Ez okból átgondolt reakcióra kell vagy kellene hogy készítse azokat a történészeket, akik a tudományos ethosz képviselőit a történelem

11 Vö. *François Hartog–Jacques Revel: A múlt politikai felhasználásai. L'Harmattan–Atelier, Bp., 2006.*; *Margaret MacMillan: The Uses and Abuses of History. Profile Books, London, 2010.*

12 *Fogu, C.: i. m. (9. jz.).*

politikai instrumentalizálása vagy a történelmi szórakoztatás elé helyezik. A public history jelenségével való beható foglalkozás nem az ott hirdetett tézisekkel, az általa sugallt történelemképpel való közvetlen konfrontációt írja elő szükségképpen a történész számára; ez úgyszólván hiábavaló vállalkozás lenne. Többek közt azért, mert (1) az akadémiai történetírás számára nem adott az a módszertani szabadság (vagy inkább szabadosság), amit a nyilvános történelem művelése magáénak tudhat, így pedig nehezebb elfogadtatnia álláspontját a laikus közönséggel; (2) nem feltétlenül vált ki a szaktörténészekből nagy lelkesedést az intellektuálisan nem igazán emelkedett, színvonalában többnyire lehangoló vita vég nélküli folytatása a public history egyes szorgalmazóival; (3) amikor a public history kiprovokálja a történelem bizonyos kérdéseinek a megítélésével kapcsolatos nézeteltéréseket, a történészek vitakészségét erősen visszafogja, hogy nem szeretnék velük egyenrangú szellemi partnerként elfogadni a kihívókat; (4) jóval érdekesebb, a racionális gondolkodás szempontjából sokkalta fontosabb teendőnek tekinti ugyanakkor a történetírás a public history alkotta jelenség természetének, sajátos okainak és egyes következményeinek az elemzését, ezzel rávilágíthat ugyanis a történelem mai gondolati aktualitásának a fő dilemmáira. A public history jelenségét ecsetelve magam is ez utóbbi irányban haladok tovább, amikor arra a kérdésre keresem a feleletet, hogy milyen kollektív emlékezeti hagyományok uralják vagy hatják át a mai magyarországi közgondolkodást és milyen kapcsolat fűzi őket a historizáló politikai kultúrához, egyszóval: milyen identitáspolitikai szab ma irányt a történelem tisztán emlékezeti kultiválásának.

A magyar „emlékezet helyei” és a traumatikus múlt

Hofer Tamás bevallotta a magyar „emlékezet helyeit” kívánta 1994-ben bemutatni a Néprajzi Múzeumban rendezett, „Magyarok »Kelet« és »Nyugat« közt. Nemzeti jelképek és legendák” című kiállítással. Pierre Nora tanítását követve arra az álláspontra helyezkedett, hogy a 19. század óta hatalma teljében lévő nacionalizmus mai elhalványodásával határozott igény mutatkozik a nemzet (a nemzeteszme) új modellje iránt. A kiállítás koncepcióját így foglalta össze: „a magasztos és áldozatokra hívó hazafiság helyett egy olyan szórakoztató, néha turista kalauzhoz hasonló vezetést kínál [a kiállítás] a »nemzeti múlt közkertjében«, mely módot ad, hogy mindenki saját egyénisége, ízlése szerint állítsa össze azt [a(z) ország] változatot, mely a közös hazában (tehát azon belül) sajátosan az övé. [Hiszen immár] nem a homogén kultúra és magatartás adja [...] a nemzet egységét, hanem a különböző, esetenként egymással ellentétes, egymást kizáró álláspontok komplementer voltának elismerése.”¹³ Félreértés ne essék, nem azt állította Hofer, hogy a nemzeti identitás minden korábbi jelentőségét elveszítette volna mára, sőt. Tény viszont, hogy nem tarthat többé igényt a nemzet(állam) arra a kizárólagosságra,

13 Hofer Tamás: Kiállíthatók-e a magyar „emlékezet helyei”? BUKSZ 6. (1994) 4. sz. 468.

ami megelőzően a sajátja volt. Számot kell ugyanis vetni azzal, hogy a tartalmukban egymásnak ellentmondó, ha egymást feltétlenül nem is kizáró országtudatok egymásmellettsége tesz ma egy országot ténylegesen nemzetté.

Hogyan értékelhetjük közel két évtized múltán a programként ható felidézett nemzetfelfogást? Tagadhatatlan, hogy a nemzet politikai, gazdasági és társadalmi adottságként azóta is folyamatosan tovább gyengül. Se szeri, se száma az ezt a megállapítást alátámasztó friss fejleményeknek. Tapasztalati tény továbbá, hogy a klasszikus, a 19. századi jellegű nacionalizmus ma újfent reneszánszát éli Európa számos országában a politikai diskurzusok kísérőjelenségeként és olykor azok eredményeként. Ugyancsak szemléletes példával szolgál erre napjaink hivatalos (politikai) Magyarországa.

Mind nagyobb a jelentősége az emlékezetnek a nemzettudat tekintetében is. Amikor előtérbe kerül a kollektív emlékezet és a nemzet közötti összefüggés, különös jelentőséget nyer a tér és az ember közötti viszony sajátos alakulása a nacionalizmus (a nemzetállamok) korában.¹⁴ Pierre Nora külön kiemeli a hely központi szerepét a nemzethez való megváltozott viszonyban. Egyszerre beszél a francia historikus ennek kapcsán az anyagi (a fizikai mivoltában megtapasztalható), a szimbolikus, valamint a funkcionális helyekről, amelyek olykor át is alakulnak egymásba. „Egy látszólag tisztán anyagi természetű hely, például a levéltári raktár csak akkor válik emlékezhellyé, ha a képzelet szimbolikus jelentéssel ruházza fel. Egy tisztán funkcionális jelenség, például egy iskolai tankönyv, egy végrendelet, egy bajtársi szövetség csak akkor tekinthető emlékezhelynek, ha valamilyen rituálé kapcsolódik hozzá. Az egyperces néma csend, amely a szimbolikus megjelenés szélsőséges példája, valójában egy időbeli egység.”¹⁵

Olyasmire emlékezünk a helyek révén, annak az emlékezetére „szólitának fel” az emlékezet számára fenntartott helyek, amikről többnyire nem szerezhettünk közvetlenül tapasztalatokat. Részben azért nem, mert régen volt eseményekről és dolgokról van szó; részben azért, mert bár velünk egy időben zajló eseményekre és tapasztalatokra referálnak, mégsem tapasztalhatjuk meg őket kézzelfogható módon, így csupán a közvetítés, a reprezentáció útján férhetők hozzá. Amikor például különös jelentősége van számunkra mindeme dolgoknak a nemzeti érintettség okán, akkor viszonylag gyorsan és könnyen bekerülhetnek ezek az események a közösségi emlékezés áramkörébe. Az észak-dunántúli vörösiszap-ömlés, amit a róla szóló híradás pillanatok alatt nemzetközileg ismert eseménnyé tett, olyan helyi tragédia volt, amely már a megtörténtét követő évben (2011-ben) is kommemoráció tárgyát képezhette. Így válhatott a szóban forgó tragikus esemény nemzeti emlékezeti helylé, számos hasonló történetétől eltér-

14 Vö. Kötőerők. Az identitás történetének térbeli keretei. Szerk. Cieger András. Atelier, Bp., 2009.; Gyáni Gábor: A tér nemzetiesítése: elsajátítás és kisajátítás. In: *Uő*: Az elveszített múlt i. m. (3. jz.) 103–116., 237–265.; Zombory Máté: Az emlékezés térképei. Magyarország és a nemzeti azonosság 1989 után. L'Harmattan, Bp., 2011.

15 Pierre Nora: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. In: *Uő*: Emlékezet és történelem között i. m. (6. jz.) 27.

rően, melyeknek nem keltették hírét bekövetkeztük pillanatában, és/vagy nem tehettek szert – a közvetlen (nemzeti) érintettség hiányában – különleges emlékezeti értékre.

A modern nemzet, mai fogalmaink szerint, konstruálás eredményeként jött létre a nem is túl távoli múltban; ennek ellenére, vagy éppen e tény hatására, módfelett sikeres tárgyi valóság lett belőle az idők során. A nemzet mint valamiféle közvetlenül megfigyelhető tárgyi valóság – „elképzelt közösségként” – életünk és tapasztalataink *szilárd (intézményi) bázisát alkotja*.¹⁶ A nemzet mibenléte három, egymástól elkülönülő síkon, úgymint politikai, gazdasági-szociális és kulturális vetületben ragadható meg. Nem vitás, mindhárom dimenzióban sokat csorbult az utóbbi időben a nemzet valamikori szinte teljes körű önállósága, ami egyértelműen a globalizáció számláját terheli. A helyzet ennek ellenére úgy fest, hogy továbbra is az egyes nemzeti kormányok intézkedései szabják meg, ha talán nem is minden részletében, a modern európai nemzetállamok polgárainak a mindennapi életét. Így a honi munkaerőpiacok, a nemzet adott politikai keretei között érvényesített adózási szabályok és oktatási rendszerek kötelékeiben zajlik napjainkban is legtöbbszörünk élete. Továbbá: a kulturális értékek és normák univerzalizálódása ellenére sem szűnt meg hatni a nemzet, hiszen változatlanul a benne és általa megtestesülő kulturális partikularitás biztosítja az otthonosság különleges érzését, sőt mi több, a jelentések tág univerzumához való hozzáférés kódjait is a nemzeti kultúra adja kezünkbe.¹⁷ Erre a pontra érve, azon nyomban vissza is térhetünk a nemzet mint emlékezeti entitás korábban megpendített problémájához.

Nincs abban semmi új, hogy a nemzet, képzelt közösségként, egyszersmind emlékezeti közösség is, vagy mindenekelőtt éppen az. Sokan úgy tartják, a nemzet – politikai közösségként – a francia történeti fejlődés eredménye. A francia nemzettudat kiemelkedő 19. századi teoretikusa, Ernest Renan ennek ellenére határozottan azt vallotta: „A nemzet: lélek, szellemi alapelv.” Következésképpen, szólt tovább Renan eszmefuttatása, a nemzet annyi, mint „emlékek gazdag örökségének a közös birtoklása”. Másként szólva: „Megosztani a múlt dicsőségét és keserveit, [...] annak tudatával rendelkezni, hogy egykor közösen szenvedtünk, örültünk, reménykedtünk.”¹⁸

A nemzet mint emlékezeti közösség „ősrégi” nacionalista eszmény tehát, amely egyebek közt a történetírás munkálkodása nyomán rögzült idővel a természetesség erejével az állampolgárok tudatában. Úgy felelt meg a szakszerű, az akadémiai történetírás e magas szöveges feladatának, hogy a nemzet mint természetes adottság mitikus koncepcióját állította a modern történeti tudat középpontjába. Ennek jegyében beszélte (beszéli) el a történetírás – a racionális diskurzus szabályaihoz igazodva – a múltnak jószerivel csak a külön nemzeti entitások keretei

16 *Benedict Anderson: Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről.* L'Harmattan–Atelier, Bp., 2006.

17 Bővebben *Gyáni Gábor: Sorskérdések és az önmegértés nemzeti diskurzusa a globalizáció korában.* In: *Mi a magyar most?* Szerk. Sándor Iván. Kalligram, Pozsony, 2011. 21–46.

18 *Ernest Renan: Mi a nemzet?* In: *Eszmék a politikában: a nacionalizmus.* Szerk. Bretter Zoltán–Deák Ágnes. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1995. 185.

közt hitelt érdemlő historiáját. Az ilyen értelemben unikális nemzeti történelem mondhatni időtlen entitás, tekintve hogy leginkább a késő antikvitás koráig visszanyúló folytonosság jellemzi.¹⁹ Napjainkban, amikor komoly versenytársra lelt a történetírás a kollektív (a társadalmi és/vagy a politikai) emlékezetek konstrukcióiban, amelyek a múlt pluralizálásában érzik otthon magukat, nem tartható fenn tovább az egy és oszthatatlan nemzeti történelem hagyományos fogalma. Nem csoda ezek után, ha magának az akadémiai történetírásnak a berkein belül is akadnak már hívei azon eretnek elképzelésnek, mely szerint egynél több nemzeti múlt beszélhető el tudományosan igaz, racionálisan legitim módon.

Nincs ezzel különösebb baj mindaddig, amíg nem ragaszkodik újból (vagy huzamosabb ideje) az állam – a nemzeti (nemzetállami) történelmi emlékezet legfőbb öre – a renani értemben vett homogén nemzeti emlékezet kánonjához.²⁰ Abban az esetben sem okozna különösebb problémát a nemzeti múlt mint egységes történelem fogalmának a felbomlása, ha nem lennének továbbra is adva mindazon osztatlan történelmi tapasztalatok, amelyek annak ellenére is identitásbiztosító erővel rendelkeznek, hogy a referált múlt legtöbb következménye már jó ideje elenyészett, a múlt valaha volt értelme pedig idővel alaposan megváltozott.

Kiemelkedő hely illeti meg a magyar nemzettudat szempontjából a Trianon-szindrómában összegzett kollektív memóriát. A dolog vitathatatlan jelentőségét mutatja a Trianonra való mai (és újbóli) emlékezés fokozódó szerepe, a Trianon körüli, ma szinte már rituális kommemorációs kultusz elevensége, ami éppúgy áthatja a politikai szférát, mint a civil társadalom mindennapi életgyakorlatát. Mindennek a múltba, pontosabban a Horthy-kori közelmúltba visszanyúló előzményeit már jól ismerjük;²¹ Trianon kollektív emlékezetének 1989 utáni feléledését és a napjaink politikai diskurzusában betöltött szerepét pedig lassan szintén kezdjük megismerni.²² Aligha akad Trianon emléken kívül még egy olyan magyar történelmi referencia, amely hozzá hasonló erővel volna képes betölteni a *par excellence* magyar emlékezeti hely szerepét. Mi vajon a jelenség magyarázata?²³

19 Patrick J. Geary: *The Myths of Nations. The Medieval Origins of Europe*. Princeton University Press, Princeton, 2002.; *Narrating the Nation* i. m. (6. jz.).

20 Ennek számos beszédes példájával szolgál a világ szinte minden tájáról: *MacMillan, M.*: i. m. (11. jz.) passim.

21 *Zeidler Miklós*: A revíziós gondolat. Osiris, Bp., 2001.; *Uő*: A magyar irredenta kultusz a két világháború között. Teleki László Alapítvány, Bp., 2002.; *Ablonczy Balázs*: Védkunyhó. Idegenforgalmi fejlesztés és nemzetépítés Észak-Erdélyben 1940 és 1944 között. *Történelmi Szemle* 50. (2008) 507–533.

22 *Romsics Gergely*: Trianon a Házban. A Trianon-fogalom megjelenése és funkciói a pártok diskurzusában az első három parlamenti ciklus idején (1990–2002). In: *Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19–20. századi magyar és közép-európai történelemből*. Szerk. Czoch Gábor–Fedinecz Csilla. Teleki László Alapítvány, Bp., 2006. 35–52.

23 Hasznos szempontokkal járul hozzá a dolog értelmezéséhez: *Aleida Assmann–Linda Shortt*: *Memory and Political Change: Introduction*. In: *Memory and Political Change*. Ed. Aleida Assmann–Linda Shortt. Palgrave Macmillan, London, 2012. különösen 6–8.

Számos tényező játszik közre a dolgok ilyen alakulásában, mindenekelőtt az, hogy Trianon emlékezeti hely minőségében: (1) tisztán fizikai vagyis materiális entitás (is), mivel területváltozással egybekapcsolt traumatikus (traumatizáló hatású) eseményre utal; (2) olyan sorsfordító történelmi esemény, amelynek – némi megszakítással (1945–1989) – kezdettől intenzív, majd újból élénk a kommunikatív emlékezete; (3) olyan, eleve tragikusnak ható, ezáltal könnyen cselekményesíthető múltbeli esemény, amely zavartalanul be tud tagozódni a nemzeti múlt megszokottan tragikus tónusban előadott mesterelbeszélésébe;²⁴ (4) olyan esemény referenciájául szolgál, amely könnyen befogadható, evidens értelmezéssel szolgál(hat) Magyarország és a nagyvilág, mindenekelőtt a Magyarország és a Nyugat, valamint a Magyarország és a szomszédos országok közötti viszony *mindenkori* lényegére nézve. Így, ennek folytán a Nyugathoz idővel a magyar nemzet sorsa iránt közömbös, olykor vele szemben kifejezetten ellenséges erő imázsa tapad.²⁵ Ebből ered továbbá, hogy a szomszédos országok, ahol a magyarok kisebbségi sorban élnek, tartósan és rendíthetetlenül mint ellenségek rögzülnek a magyar nemzettudatban. A szomszédosági nemzeti tudatok hasonlóképpen a magyar népet tekintik legfőbb nemzeti ellenségüknek. Az ellenségek kölcsönössége a Trianon-szindróma reciprok hatásából fakad.

Nem lehet tehát különösebben csodálkozni azon, ha napjaink feléledő Trianon-kultuszát a public history kommunikációs eszköztárát kimerítően hasznosító szélsőjobboldal szorgalmazza leginkább. Ez a politikai erő egyszerre hirdeti a területi revíziót és az euroszkepticizmus programját. A MIÉP kezdte a sort még az 1990-es években, újabban pedig a 2010 óta parlamenti pártként is ténykedő Jobbik folytatja ezt a gyakorlatot. A szomszédosági politika tágan vett fogalma kapcsán is szinte mindig és kizárólag Trianon a legfőbb szellemi iránytű azok számára, akik a Trianon-szindróma kultikus emlékezeti helyé szilárdításán szorgoskodnak. Ezért is szíthat mindmáig politikai konfliktusokat és a történelem értelmezése körül viszályokat Trianon kérdése (pontosabban az esemény emlékezete) a magyarok és a szomszéd népek viszonylatában.²⁶

Általános magyar emlékezeti hely vajon Trianon? Azért különösen aktuális ma ez a kérdés, mert a jelenleg kormányzó politikai erő érdemben jóval túl lépett már Trianonon mint egyszerű emlékezeti helyen. Hogy mást ne említünk, a kisebbségi magyarok állampolgári, majd magyarországi politikai jogokhoz juttatása *Trianon mint államjogi tény gyakorlati politikai tagadását jelenti egyúttal.*

24 Gyáni Gábor: Identitás, kultusz, történelem. In: *Uő*: Az elveszített múlt i. m. (3. jz.) 117–133.

25 *Uő*: A nacionalizmus és az Európa-kép változásai Magyarországon a 19–20. században. Történelmi Szemle 49. (2007) 481–482.

26 Vö. *Constantin Iordachi–Marius Turda*: Politikai megbékélés versus történelmi diskurzus: az 1989–1999 közötti román történetírás Magyarország-percepciója. Regio 11. (2000) 2. sz. 129–157.; *Miroslav Michela*: Emlékezet, politika, Trianon. A legújabbkori szlovák–magyar kapcsolatok „új kezdetének” kontextualizálása. Regio 18. (2007) 4. sz. 81–92.; *Zahorán Csaba*: A Trianon-jelenség pozsonyi tükörben. Történelmi Szemle 53. (2011) 591–613. (Ld. még Szarka László tanulmányát e számunkban – a szerk.)

Tapasztalati tény ugyanakkor, hogy ennek ellenére sem képes Trianon *maradéktalanul* betölteni a neki szánt integráló szerepet a nemzet (spirituális) életében; képtelen rá, hogy minden további nélkül szimbolizálja a nemzet képzeletbeli közösségét. Főként azért, mert a Trianonhoz mint *vitathatatlanul* közös magyar emlékezeti helyhez fűződő viszony tartalma is pluralizálódott idővel. Korán, nem sokkal az 1989-es rendszerváltást követően, az 1990-es évek elején kitűnt, hogy két párhuzamos politikai diskurzus létezik Trianon kapcsán. A parlamenti beszédek szisztematikus vizsgálatának a tanúsága szerint a politikai erők párt szerinti hovatarozását követve „világosan elválnak a történeti sérelmet népi és/vagy történeti szempontból előtérbe helyező jobbközép retorika, és a Trianont elsősorban – káros – társadalmi hatásai alapján megragadó baloldali beszédmód”.²⁷ A jelzett különbség később, ha lehet, tovább mélyült, megmaradt ugyanakkor e téren a jobb- és a baloldal szembenállása mint fő vagy egyedüli választóvonal. Amikor a nemzetpolitikai ügyekért felelős miniszterelnök-helyettes 2011 októberében a tördőfés-elmélet felmelegítésével szórakoztatja hallgatóságát, nyilvánvaló Trianon emlékének a kormány által (is) szorgalmazott erőteljes politikai instrumentalizálása. „Külső ellenségeink csak akkor tudnak legyőzni, ha a belső hazaárulók hátba tudják szúrni az országot. Nem szabad megengednünk, hogy az ország élén olyan figurák állhassanak, mint Károlyi Mihály vagy Linder Béla. Az önök fantáziájára bízom, hogy az aktuális hasonlatot továbbvigyék” – adja közönsége tudtára sajátos politikai üzenetét a miniszterelnök-helyettes. A baloldali politikusok, mondani sem kell, nem így emlékeznek a Trianonhoz vezető útra.

Belső megosztottság hatja át az akadémiai történetírás és a Trianon-kérdés taglalására szakosodott public history közötti viszonyt is: éles elvi ellentét fordítja szembe őket egymással. Nem beszélhetünk azonban arról, hogy a public history *en bloc* a Trianon-kultuszt szolgálja a mai Magyarországon. Kizárólag az olykor a területi revíziót is sugalmazó, a Trianon-kultuszt lelkesen propagáló két történelmi magazin, a *Trianoni Szemle* és a *Nagy Magyarország* képviseli a public historynek ezt a válfaját; ezek az orgánusok egy, az akadémiai történetírás alatt elhelyezkedő történeti szubkultúrát, Kosáry Domokos helyénvaló meghatározása szerint a történeti alvilágot fémjelzik. Mérhetetlenül nagy távolság választja el őket (a körük felsorakozókat) a *História* és a *Rubicon* című, szintén a public history képviseletében ténykedő történelmi magazinoktól és az utóbbiakban megrajzolt Trianon-képtől.²⁸

Milyen esélye volt a múltban és milyen esélyei lehetnek a jövőben annak, hogy a 20. századi népirtások, főként a holokauszt, maguk is nemzeti emlékezeti helyé válhassanak? Ahogyan a múltban, úgy minden jel szerint a jövőben sem

²⁷ Romsics G.: i. m. (22. jz.) 50.

²⁸ Néhány jellemző megnyilatkozás az utóbbiakból: Trianon és a revízió. *Rubicon* 11. (2010) 1. különszám; Trianon és a 20-as évek Magyarországa. *Rubicon* 11. (2010) 4–5. sz. *A História* is foglalkozott időnként a kérdéssel, újabban ld. a 2008. évi 6–7. számot.

kerülhet erre sor. Mindez bővebb magyarázatot kívánna azonban, ezúttal egyetlen mozzanatra térek ki csupán.

Ungvári Tamás nemrégiben annak a nézetének adott hangot, miszerint a holokauszt elfelejtése, helyesebben a holokauszt mint lehetséges nemzeti emlékezeti toposz relativizálása szoros, mondhatni oksági kapcsolatban áll a zsidó–magyar együttélés emlékezetének a hazai sorsával. Akár a sikeres, akár a sikertelen asszimiláció képzete társult (társul) a közös zsidó–magyar múlthoz, soha egy pillanatra sem merült fel nálunk komolyan, hogy a magyar múlt egész modern kori története az asszimilációval *együtt* alkot valóban kerek egészet. Máig sem jött létre széles körű egyetértés azt illetően, hogy „a nem zsidó magyarok emlékezte csak a magyar zsidókéval együtt teljes”.²⁹ Ezért nem is kötheti össze az asszimiláns (és a kevésbé asszimiláns) zsidókat, valamint a magyarokat az a közös tudat, hogy együtt szenvedtek, együtt örültek és közösen reménykedtek valamikor. Éppen az hiányzik tehát a zsidó–magyar, magyar–zsidó történelemből, amit Renan a kifejtett nemzeti emlékközösség mintegy *sine qua non*jaként szabott meg.

A közös emlékezet részbeni vagy teljes hiánya, vagy csupán a töredékessége eltérő okok együttes folyománya. Már a múltban folyton jelen volt a zsidók és a keresztények egymás iránti bizalmatlansága; ez okból a kölcsönös idegenkedés átható érzése jellemezte egymáshoz való viszonyukat. Ennek is volt bizonyos szerepe abban, hogy idővel se válhasson a holokauszt autentikus magyar nemzeti emlékezeti helyé. Holott a holokauszt az a különleges (sokak szerint unikális) történelmi esemény, amely az emberiséget ma megszállva tartó kulturális trauma fő forrásaként elementáris hatást fejt ki a nagyvilágban, annak főként a nyugati felében.³⁰

Egy olyan népirtás emlékezetben tartása és „nemzetiesítése”, ahol a szemben álló felek egyike tisztán áldozatként, a másik pedig kizárólag tettesként, jobb esetben bűnrészes megfigyelőként (bystander) kerül együvé, nehéz és talán lehetetlennek is tűnő feladat. Akad ugyan rá pozitív példa, igaz, egyes-egyedül a holokauszt németországi emlékezte vált a háborút követően újraalkotott nemzeti identitás nélkülözhetetlen elemévé.³¹ Nálunk ez úgyszólván elképzelhetet-

29 Ungvári Tamás: Csalódások kora. A „zsidókérdés” magyarországi története. Scolar, Bp., 2010. 29.

30 Jeffrey C. Alexander: The Social Construction of Moral Universals. In: *Uő*: Remembering the Holocaust: A Debate. With commentaries by Martin Jay, Bernhard Giesen, Michael Rothberg, Robert Manne, Nathan Glazer, Elihu Katz and Ruth Katz. Oxford University Press, Oxford, 2009. 3–102. Az elméletről bővebben: Gyáni Gábor: Kulturális trauma: adott vagy teremtett? *Studia Litteraria* 49. (2011) 3–4. sz. 5–19.

31 A tengernyi irodalomból néhány újabb elemzést említek meg csupán ezúttal. Bernhard Giesen: The Trauma of Perpetrators. The Holocaust as the Traumatic Reference of German National Identity. In: Jeffrey C. Alexander et al.: Cultural Trauma and Collective Identity. University of California Press, Berkeley, 2004. 112–154.; Geoff Eley: The Past under Erasure? History, Memory, and the Contemporary. *Journal of Contemporary History* 46. (2011) 3. sz. különösen 562–572.; Aleida Assmann: Személyes visszaemlékezés és kollektív emlékezet Németországban 1945 után. In: Holokauszt: történelem és emlékezet. Szerk. Kovács Mónika. Jaffa, Bp., 2005. 355–363.; *Uő*: To Remember or to Forget: Which Way Out of a Shared History of Violence? In: Memory and Political Change i. m. (23. jz.) különösen 57–61.

len. Főként azért, mert a magyar holokauszt egy túlnyomórészt partikuláris, szubnacionális szinten elgondolt múltbeli történet végkifejlete, amely – ennek folytán – a zsidó diszkrimináció és tömeggyilkosság múltjaként tart „csupán” számot a kommemorációra. A dolog nyitja abban rejlik, hogy olyan nemzeteszme alkotja nálunk a holokauszt emlékezeti kontextusát, amely feltételelesen fogadja be csupán a magyar(országi) zsidókat a tényleges nemzeti közösségbe. Ennek az egyébként ritkán tudatosított nemzeteszme (eszménynek) a hatására nem keletkezhet tehát a holokausztból igazi nemzeti *trauma-dráma*. Következésképpen a mégoly őszinte hivatalos kommemorációs igyekezet ellenére sem válhat a holokausztból – társadalmi szinten – valódi (konszenzuális alapokon nyugvó) nemzeti emlékezeti hely.

A Trianonhoz, valamint a holokauszthoz mint történelmi referenciához kapcsolódó kollektív emlékezet különbségének további fontos oka, hogy az áldozat és a tettes összebékíthetetlen nézőpontja kerül itt szembe egymással. Trianon kultikus emlékezete a múlt történelemellenes felidézésének a vonalán halad, annak felel meg tehát, amit Jan Assmann „hideg” emlékezésként nevesített. A hideg emlékezés, ezen teória szerint, végzetesen befagyasztja a történelmet, mivel makacs és kétségbeesett ellenállást tanúsít a történelmi változások beáradásával, a szakadatlanul zajló történéseknek akár csak az egyszerű tudomásul vételével szemben is. A hideg emlékezés alternatívája, helyesebben az ellentéte a „forró” emlékezés, az a memorializációs gyakorlat, amely a múlt feldolgozása révén a múlt meghaladását is jelenti egyúttal.³²

Trianon kommemorációja egy, az áldozat nézőpontjából előadott traumadramát visz újra és újra színre, azt beszélve el ennek során, hogy miként vált egy nép – a magyar – a nagyhatalmi döntések áldozatává. A nemzet tisztán mint áldozat szerepel ebben a történetben, mely elszenvedte csupán a Trianon által szimbolizált eseményt, ahelyett hogy cselekvő módon járult volna hozzá a bekövetkeztéhez. Nem csoda ezek után, ha az ekként diszponált nemzeti emlékező közösség nem hajlandó, mert nem is képes Trianon máig ható következményeit kész (befejezett) tényként tudatosítani magában. Miután képtelen a ténylegesen végbement történelem be- és elfogadására, makacsul és változatlanul ragaszkodik a Trianon előtti, vagyis a Nagy-Magyarország eszményében foglalt valóság képzetéhez, a belőle sarjadó magyar identitáshoz. Ezért is tekinthet el oly könnyen a kollektív emlékezet Trianon-kultuszban feloldódó gyakorlata – a hideg emlékezés logikájának megfelelően – az időbeli változásoktól, a múlt traumatikus (sérelemeket keltő) eseményének megannyi fontos következményétől. Érdemes idézni Assmann találó jellemzését az emlékezésnek erről a metódusáról. „Az emlékezetben tartott értelem itt a rendszeresen visszatérőben, nem a rendkívüliben és az egyszerűben rejlik – a folytonosságban és nem a szakadásban, a forgandóságban vagy a változékonyságban.”³³ Hideg emlékezésre készlet már az is, ha valaki (akár egy egész nép) tisztán áldozatként tünteti fel magát

32 Assmann, J.: i. m. (3. jz.) 68–70.

33 Uo. 70.

önnön múltjában.³⁴ Ezzel pedig gyakran együtt jár, hogy az emlékező kizárólagosnak tünteti fel a saját áldozati mibenlétét, hogy ily módon is tagadja, de legalábbis csökkentse mások ehhez fűződő „jogát”, ha nem éppen a tettes szerepét tartva fenn számukra egyedüli lehetőségként.

A Trianon-szindróma imént vázolt mentális konstrukciója arra a hagyományos zsidó emlékezőpolitikai stratégiára emlékeztet, amit Yerushalmi a Záchor! (Emlékezz!) formulával fejezett ki a témának szentelt inspiráló munkájában.³⁵ A kommemoráció ez esetben sohasem a reális történelemre, hanem egy valaha volt, igaz vagy feltételezett állapotra referál, és akként idézi fel ezt a múltat az emlékezet tartósan rögzült rítusai révén (a szertartásosság elengedhetetlen eleme ugyanis az emlékezés e módozatának), hogy szüntelenül jelenvalóvá, érzékileg átélhetővé teszi a képzeletbeli múltat.

A holokauszt mint *per definitionem* áldozati kollektív emlékezet szintén a hideg emlékezet pregnáns megnyilatkozása; történetesen ebben rejlik az esemény mélyen traumatizáló hatása is. Két hideg kollektív emlékezeti gyakorlat áll tehát szemben egymással, a Trianon-szindróma és a holokauszt által keltett kollektív (kulturális) trauma. Feltétlenül közös bennük, hogy az emlékező közösségek mindkét esetben saját magukat tekintik az egyedüli áldozatnak, nemegyszer épp a másik oldal áldozatának. Ez a feltevés olykor a rideg tényeken, máskor ellenben pusztá fantazmagóriákon alapul.

Kezdetől szorosan összefonódott Trianonnak mint traumatikus eseménynek és kollektív sérelmi forrásnak a képzete a politikai antiszemitizmussal. A két forradalom, különösen az 1919-es Tanácsköztársaság mint afféle „igazi zsidó vircsaft” megbélyegzése már eleve magában foglalta a zsidó (társ)tettesség közkeletű vádját.³⁶ A zsidóüldözés lassanként kiterelbényesedő, utóbb tömeggyilkosságba torkolló politikájának hivatalosan hangoztatott indokai között mindig megvolt a maga helye a zsidó nemzetietlenség érvének. Tanulságos az a párbeszéd ebből a szempontból, amit az Alliance Israelite Universelle és Khuen-Héderváry Sándor párizsi magyar követ folytatott az első zsidótörvény országgyűlési elfogadása okán. A nemzetközi zsidó szervezet kifejezte nemtetszését a magyar zsidókat sújtó hátrányos megkülönböztetésekkel szemben, hangsúlyozva, hogy a magyarországi zsidók a magyar nemzeti közösséghez tartozónak érzik és gondolják magukat.³⁷ Az „íz-ig-vérig liberális arisztokrataként” jellemzett Khuen-Héderváry válaszában kifejtette: az első zsidótörvény

34 Vö. Takács Miklós: A trauma „vándorló” fogalmáról. Debreceni Disputa 7. (2009) 5. sz. 8.

35 Yosef Hayim Yerushalmi: Záchor. Zsidó történelem és zsidó emlékezet. Osiris, Bp., 2000.

36 Gyáni Gábor: Posztmodern kánon. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2003. 47–54. Hozzátehetjük: ezzel a váddal részben még a történeti Magyarország felbomlását is alá lehetett támasztani (a tördőfés-elmélet egyik változata ez), aminek azonban nincs semmilyen valóságos alapja.

37 „Az antiszemiták által saját céljaik érdekében hangoztatott vádak ellenére egyetlen jóérezsű ember sem tagadhatja, hogy a magyar zsidók a legteljesebb mértékben megszolgálták azokat a jogokat, amelyeket egy nagylelkű nép nagylelkű alkotmánya biztosított számukra. Hazaszeretüket minden lehetséges módon és eszközzel kinyilvánították.” Nathaniel Katzburg: Zsidópolitika Magyarországon 1919–1943. Babel, Bp., 2002. 244.

megalkotását a trianoni Magyarország égető belső szükségletei indokolták. „Ez a törvény [...azoknak] a szükségleteknek a kielégítésére törekszik, amelyek a háború befejezése és Magyarország megcsonkítása óta országszerte észlelhetők”, mármint a keresztény középosztály gazdasági rivalizálása magával a zsidó középosztállyal.³⁸ Az égető belső társadalmi szükségletek sorában említette a követ 1919 zsidó jellegét is mint egyikét azon tényezőknél, amelyek a zsidótörvényt úgymond életre hívták. „A hittestvéreinkre ránehezülő ellenséges közhangulatot tovább mélyíti Kun Bélának és zsidó komisszárjainak emléke (20-ból 18-an zsidók voltak)” – értelmezte Khuen-Héderváry mondatait a zsidó szervezet.³⁹

*

Mi az esélye ezek fényében annak, hogy a munkaszolgálatban, továbbá az 1944-es deportálások, illetve a gettósítás során elpusztított zsidó (és roma) népesség is bekerüljön a nemzet mint áldozati közösség fogalmkörébe? Meglehetősen csekély ennek a valószínűsége. Nem utolsósorban azért is, mert a nem zsidó népesség – tettestársként (az állami és a helyi hatóságok, valamint a csendőrség és a nyilas pártszolgálatosok 1944. március 19-ét követően) és zömmel passzív szemlélődőként (bystander) – szintén kivette a maga részét a genocídium végrehajtásából (legalábbis a népirtás zökkenőmentes lebonyolításából). A tettes-trauma viszont – Németországon kívül⁴⁰ – egyetlen más országban, így Magyarországon sem talált eddig befogadó talajra.⁴¹

Ezért nem válhatott a múltban és nem feltétlenül válik a jövőben sem teljes értékű nemzeti emlékhellyé nálunk a holokauszt emlékezete; ennek a helynek a betöltésére máig Trianon tűnik egyedül jogosultnak. Akkor nőheti ki magát a zsidóüldözés és népirtás kollektív emlékezete őszintén és teljes körűen gyakorolt nemzeti kommemorációvá, ha az identitásbiztosító áldozati traumák⁴² kulturális konstrukciói egyszer majd idehaza is kiegészülnek a tettes-traumával. Ez azonban egyelőre várat még magára.

38 Uo. 245.

39 Uo. A kérdést tágan és érdemben tárgyalja: *Pók Attila: A haladás hitele. Progresszió, bűnbakok, összeesküvők a huszadik századi Magyarországon.* Akadémiai, Bp., 2010. különösen 107–133., 159–171., 294–311.

40 *Bernhard Giesen: From Denial to Confessions of Guilt: The German Case.* In: *Alexander, J. C.: Remembering the Holocaust* i. m. (30. jz.) 117.

41 *Heidemarie Uhl: Transformations of Austrian Memory: Politics of History and Monument Culture in the Second Republic.* *Austrian History Yearbook* 41. (2001) 149–167.; *Tim Cole: Holocaust City. The Making of a Jewish Ghetto.* Routledge, New York, 2003. 221–249.; *Vásárhelyi Mária: Csalóka emlékezet. A 20. század történelme a magyar közgondolkodásban.* Kalligram, Pozsony, 2007. 99–113., 120–125.; *Pataki Ferenc: A varázsát vesztett jövő.* Noran Libro, Bp., 2011.

42 A trauma mint identitássteremtő entitás fogalmához vö. *Bánfalvi Attila: A trauma mint kulturális narratíva.* *Debreceni Disputa* 7. (2009) 5. sz. 10–15.

GÁBOR GYÁNI

NATION, COLLECTIVE MEMORY AND PUBLIC HISTORY

The emergence of academic history writing in the 19th century soon pushed collective memory into the background and even discredited it. Today, however, we are witnessing processes which evolve in the opposite direction. The ever more conspicuous spread of collective memory is weakening the social acceptance of professional historiography. According to one of the conceptual responses to this development, historiography itself is but one method or manifestation of collective memory. Yet, despite the heated dispute of the problem, there can be no return to the previous state when academic history writing was able to monopolise the discourse on the past. An important obstacle to restoration is the mere fact that public history had in the meantime become a force liable to shape both public opinion and knowledge, which claims for itself the exclusive right of speaking about history.

Public history is a complex and diffuse phenomenon, which mainly diverges from history writing in that it aims at fully meeting the ever changing expectations of the audience. One of the consequences is that public history can almost always be easily instrumentalised for manifestly political ends, and that it aims at rather entertaining than educating its public. Public history is thus an efficient means of identity politics, and at the same time an integral constituent of mass culture, which almost always provides public memory with emotional and intellectual impulses.

History writing, collective memory and public history together constitute the intellectual and communicational field where the basic topoi of national memory are born, which would then serve as the durable basis of any memorialising practice. In Hungary two traumatic experiences have functioned as the starting points of real and potential places of national memory (P. Nora): one of them is the memory which manifests itself in the Trianon syndrome, and is attached to the territorial losses of the country after World War I, whereas the other is a different past with the Holocaust committed during World War II in the focus. These are competing traumatic historical narratives, yet the Trianon syndrome monopolises and reserves for itself the national claim for the traumatic past in its function of sustaining identity. The basis of reference for it is the concept of the nation as an exclusive sacrificial community, which involves the conceptual relativisation, and sometimes the outright negation, of the Jewish sacrificial community. A key role in this process is played by the instrumentalisation of the historical past, which is an integral part of the intellectual machinery of the political right. It is assisted by an ever growing number of organs of public history and the equally increasing number of manifestations of this particular view of history. The mutual absolutising of the victim trauma, as well the absence of recognising and admitting the perpetrator trauma necessarily prevent the Trianon syndrome and the Holocaust trauma from serving simultaneously as equally full-right places of national memory in the communal mind.

ANSSI HALMESVIRTA–KUSTAA H. J. VILKUNA

A születőben lévő public history

Az emlékezetteremtés kutatásának új megközelítése*

Tanulmányunk egyfajta sémát kínál ahhoz, hogy elemezhető legyen a public history jelensége, különös tekintettel az emlékezet nyilvános teremtésének a folyamatára. Az írás két részre oszlik: először megfogalmazunk hat tézist a public historyt és az emlékezet teremtését általánosságban illetően; majd hozunk néhány példát, amelyek főleg Finnországot, részben Európa más országait érintik. Végül módszertani javaslatot fogalmazunk meg az emlékezettanulmányok sajátos témaköréhez, az emlékeztetéseknek a vizsgálatához.

Először meg kell határozni a public history fogalmát. Olyan nem akadémiai történeti diskurzusokat értünk rajta, amelyek történelmi érveket és nézeteket használnak vagy használnak ki politikai és ideológiai célokra.¹ Jellemző esetként említhetők a mindennapos történelmi viták és összetűzések a különféle médiumokban vagy politikusoknak a történelmet illető bombasztikus megnyilatkozásai. Az utóbbira jó példa a finn államelnök nemzethez intézett szokásos újévi tévébeszéde, amiben az ország számára pozitív üzenetet sugalló „sikertörténet” forr össze múlt, jelen és jövő. Az ilyen megnyilatkozásban rejlő retorika többnyire az úgynevezett „banális nacionalizmusnak”,² annak az ideológiai szokásrendnek a kifejeződése, amely a már kialakult, megcsontosodott nemzetet segíti életben tartani.

* Az írás a Finn Akadémia „The Cults of National Lights, Finland and Hungary ca. 1750–2000” című projektje tervének (Kézirat. University of Jyväskylä, Dept. of History and Ethnology, 2011. szeptember. Társszerzők: Anssi Halmesvirta–Kustaa H. J. Vilku.) javított és bővített változata.

1 Vö. *Jeremy Black: Using History*. Hodder Arnold, London, 2005. 1–12. A public history mindennapi használatáról: *Jill Liddington: What is Public History? Publics and their Pasts, Meanings and Practices*. *Oral History* 30. (2002) 1. sz. 83–93. A public history tanulmányozása és oktatása az Egyesült Államokban és Kanadában már bevett gyakorlatnak számít. Ld. egyebek közt a National Council of Public History honlapját: naph.org/cms/what-is-public-history. Két folyóirata van a területnek, a *Public Historian* és a *Public History Review*. Európában a public history-kutatás éppen csak a kijegecesedés állapotánál tart.

2 A fogalom meghatározásához ld. *Michael Billig: Banal Nationalism*. Sage, London, 2011. 6–7.

Public history és az egymással ütköző emlékezetek

A public history és az emlékezetteremtés fogalmi vizsgálatát tekintve hat, egymással összefüggő pontban összegezzük főbb megállapításainkat.

Első tézis. A public history felemelkedése a nemzetépítés (és -bontás) munkájával kapcsolódik össze, ezért vizsgálnunk kell azokat a mechanizmusokat, melyek révén a nemzet igencsak elvont eszméje hatásosan kommunikálható.³ Így tisztázható végül, hogy miként keletkeznek az egyes kollektív identitások, hogyan jönnek létre a múlt új emlékei és mi módon kelnek új életre a régi emlékek a public historyn belül zajló eszmecserék során. Ennek egyik modern dimenziója a nacionalista mítoszteremtés aktusa. Mint köztudott, a nemzetek vezetői otromba hazugságokat vagy többé-kevésbé kitalált történeteket adnak elő népeik nemzeti múltjáról, és ennek nyomán hamis kollektív közös emlékezetet teremtenek.⁴ Ennek során elhallgatják nemzetük bizonyos múltbeli dolgait: a roppant hazafias kollektív emlékezetet ápoló oroszok például egészen a közelmúltig tagadták, hogy a Vörös Hadsereg rátámadt volna Finnországra a Téli háború alkalmával. Azt állították e helyett, hogy Finnország provokálta ki a lépést. Más alkalommal olyan érdemeket tulajdonítanak a saját országuknak, amelyek azt valójában nem illetik. Az oroszok például még mindig dédelgetik azt az eszmét, mely szerint a Vörös Hadsereg úgymond „felszabadította” Kelet-Európát 1944–1945-ben, függetlenül attól, hogyan interpretálják a „felszabadítottak” ezt az eseményt és milyen rövid ideig tartott valójában az így elnyert „szabadság”. A cél ez esetben egyfelől az, hogy megteremtsek a félrevezetően „nemzetnek” titulált közösség kollektív identitását, amire égetően nagy szükség van a nemzetállam kiépítése és fenntartása érdekében. Amikor egyes hazafiak arra mutatnak rá, milyen fontos kollektív emlék a finnek számára a Téli háború, mélyen meg vannak róla győződve, hogy ez az esemény tartós hatást gyakorolt a finn nemzeti közösség öntudatára; ennek a jegyében kívánnak emlékművet emelni a Téli háborúnak Helsinki egyik központi fekvésű terén. Az emlékezetet meghamisítók által ekként végrehajtott identitásképzés a nemzetállam dicsőítését és tisztára mosását célozza amellet, hogy befeketíti a rivális vagy az ellenséges államokat; az utóbbiak lekicsinylése és ugyancsak sötét színekben való ábrázolása kedvezőbb színben tünteti fel a saját nemzetet. A finnek például az 1920-as és 1930-as években nemcsak hogy oroszellenesek voltak, de egyenesen mélységesen gyűlölték az oroszokat.

Az emlékezetben gyökerező és abba egyúttal mélyen beépülő ilyen és hasonló mítoszok és sztereotípiák kitalálása csak úgy vezet sikerre, ha valótlanul mondanak a történelemről és persze a kortárs politikai eseményekről szintúgy.⁵

3 Ludmilla Jordanova: *The Practise of History*. Edward Arnold, London, 2000.; *Uő*: Public History. *History Today* 50. (2000) 1. sz.

4 Vö. C. A. J. Coad: *Messy Morality: The Challenge of Politics*. Clarendon, Oxford, 2008. különösen az 5. fejezet; *Martín Jay*: *The Virtue of Mendacity: On Lying in Politics*. University of Virginia Press, Charlottesville, 2010.

5 Az emlék és a történelem közötti viszonyt illetően ld. *Allan Megill*: *Historical Knowledge, Historical Error*. University of Chicago Press, Chicago–London, 2007. különösen az első rész.

Ahogy Ernest Renan annak idején megfogalmazta: „A történelmi tévedés létfontosságú tényező egy nemzet kialakításában.” A franciák 2005-ben erős szükségét érezték annak, hogy törvénybe iktassák (!) nemzetük múltjának pozitív képét; törvény útján tették kötelezővé, hogy a középiskolai tankönyvek kellően nagy súlyt helyezzenek a francia gyarmatosítás dicsőséges vonásaira. A francia nép, úgy tűnik, szomjúhozza ezt a mítoszt, és egy minden tehertételtől „megtisztított” múlttól akarnak csupán tudni. A franciák ugyan bevallották, hogy a II. világháború idején működő Vichy-kormányé a felelősség a zsidók koncentrációs táborokba hurcolásáért, a francia gyarmati adminisztráció által Kongóban elkövetett bűnököt azonban nehezükre esett elismerni. Hasonló feledékenység jellemzi a finneket is, akik látható módon ki szeretnék törölni emlékeik sorából a megszálló finn haderők által 1941–1944 során Kelet-Karéliában létesített koncentrációs táborokat, ahol etnikai tisztogatás is folyt.⁶

A nemzeti elitnek a saját nemzetközi legitimációjuk végett is teremtenek nemzeti mítoszokat. Olykor kevés haszon származik azonban belőle, hiszen nem egyszerű olyan történetekkel becsapni a külvilágot, amelyek feltűnően különböznek a történelmi események igazi vagy reálisnak tetsző képétől. Néha mégis figyelemre méltó sikereket érnek el e téren. Gondoljunk a befolyásos diaszpórával rendelkező államokra, melyek külföldön élő polgárai megismertetik és elfogadtatják ezeket a mítoszokat azon országok polgáraival, ahol élnek. Az eset bizonyos legeklatánsabb példája Izrael és az amerikai zsidó közösség. A cionisták fő célkitűzése egy önálló zsidó állam létrehozása volt Palesztinában; ennek során nagyszabású etnikai tisztogatást hajtottak végre az évszázadok óta ott élő arab népesség körében. 1948 elején nyílt meg a lehetőség a palesztinok kiűzésére, amikor az Egyesült Nemzetek Palesztina két államra való felosztásáról szóló döntését követően kitört a háború a palesztinok és a cionisták között. A cionisták mintegy 700 000 palesztint telepítettek ki az újonnan alapított Izrael területről, és következetesen megakadályozták, hogy a kitelepítettek visszatérhessenek az otthonaikba a harcok elültével. Nem meglepő, hogy Izrael és amerikai barátai minden követ megmozgattak 1948 után annak érdekében, hogy a palesztinokat tegyék felelőssé a saját elűzetésükért. Az ennek során megalkotott mítosz értelmében nem a cionisták zavarták el a palesztinokat addigi földjeikről, hanem a szomszédos arab országok tanácsolták nekik, hogy távozzanak el onnan, mivel arab seregek szerettek volna bevonulni a területre azzal a kifejezett céllal, hogy a Földközi-tengerbe űzzék a zsidókat. E történet szerint azt mondták tehát a palesztinoknak: ha majd elzavarták a zsidóságot, a palesztinok is hazatérhetnek. Nemcsak Izraelben, hanem az Egyesült Államokban is közel négy évtizeden át széles körben készségesen elfogadták ezt a magyarázatot, aminek a nemzetközi közvélemény meggyőzésében is kulcsszerepe volt, és azt sugallta: Izrael valójában pártolja a palesztinokat a velük folytatott küzdelmekben. Sok vita folyik manapság e körül a kérdés körül részben azért is, mert a palesztinok egyre

⁶ A részletekre ld. *Antti Laine: Suur-Suomen kahdet kasvot: Itä-Karjalan siviiliväestön asema suomalaisessa miehityshallinnossa. 1941–1944.* Otava, Helsinki, 1982.

jobban hallatják a hangjukat a velük kapcsolatos eszmecserében; részben pedig azért esik róla mind több szó, mert néhány tudós megkérdőjelezte az Izrael alapítását övező történelmi mítoszt. Az izraeliek többsége és az őket támogatók azonban, ebben nincs is semmi meglepő, jottányit sem változtatnak a véleményükön, sőt inkább megsokszorozzák az erőfeszítéseiket e történet széles körű elfogadtatása érdekében.⁷

A nemzeti eredetmítosz sulykolása Finnországban is kapós tevékenység, noha összehasonlíthatatlanul békésebben zajlik, mint Izrael esetében. Köztudott, hogy a Kalevalának nevezett hely vagy ősi közösség, vagyis a finn kultúra bölcsője, ami állítólag Orosz-Karéliában volt, egyáltalán nem is létezett. Sok finn ennek ellenére olyan emlékeket őriz vele kapcsolatban, amelyek szóbeli hagyományként generációról generációra szállnak tova. Nyilvánosan is gyakorta előadják a *Kalevalát*: népzenei fesztiválokon eléneklik a finnek régi rúnáit, vagy „realista” filmeket készítenek a *Kalevala* hőseinek a kalandjairól. Mindez egy inkább ártalmatlan, jóllehet naív kulturális „revival”-mozgalomnak a része, amely arra irányul, hogy terjessze a múlt minden különösebb történelmi alapot nélkülöző képét. Amikor megkérdezték a finnek arról, hogy milyen képet őriztek meg leginkább az emlékezetükben, kiderült, Akseli Gallén-Kallela festményei közül származik ezek többsége, mely képeket ugyanakkor a *Kalevala* témái inspirálták.⁸ A szóban forgó képek lényeges részét képezik egyfajta nemzeti fotóalbumnak, amely mélyen bevésődött a finnek kollektív emlékezetébe. Napjainkban is bárki dönthet úgy, hogy emlékezik vagy nem emlékezik a Kalevalára, valójában azonban minden finn a mai napig öntudatlanul is hozzájárul a mítosz jelentésének a kialakításához.

A Kalevala-mítoszoknál politikailag komolyabb a finnek számára a független finn állam eredetmítosza. Az utóbbit Urho Kekkonen államelnök hozta létre, ő fogalmazta meg hivatalosan. A nemzethez intézett, a finlandizációt kifejtő és az 1960-as évek közepén elhangzott beszédében azt állította Kekkonen, hogy az állami függetlenség Lenin ajándéka volt Finnországnak, hiszen egy 1917. december végén Szentpéterváron aláírt és az ország függetlenségét deklaráló egyezményből következett végül.⁹ A finlandizálás, a fogalom a német politikai szóhasználatban gyökerezik egyébként, mint politikai program és valóság szorosan ehhez a történelmi mítoszhoz kötődött tehát. Kekkonen idézett megnyilatkozása az 1948-as Barátsági, Együttműködési és Kölcsönös Segítségnyújtási Szerződésben kinyilvánított szovjet–finn barátságot volt hivatva megpecsételni. A mítosz értelmében nem válhatott volna függetlenné Finnország a cári rendszer megdöntése nélkül. Nagyon sok erőfeszítésébe került a történészeknek, hogy érvénytelenítsék a múlt ezen politikailag elfogult beállítását. Meglehetősen

7 Vö. *Rashid Khalidi*: The Iron Cage: The Story of the Palestinian Struggle for Statehood. Beacon Press, Boston, 2006.

8 *Matti Kuusi–Pertti Anttonen*: Kalevala Lipas. Finnish Literature Society, Helsinki, 1985.

9 *Anssi Halmesvirta*: Finlandizálás, a hideg béke és az intő magyar példa. Debreceni Disputa 6. (2008) 9. sz. 5–9.

későn, 2008-ban, tehát jóval a Szovjetunió összeomlása után lehetett csupán kerülés nélkül a közvélemény tudomására hozni, hogy Lenin nemzetiségi politikája korántsem a független szomszédos országok kialakítását célozta; arra irányult valójában, hogy a jövő alkalmas pillanatában a Szovjetunió ezeket az országokat, beleértve Finnországot is, könnyűszerrel bekebelezhesse. Leninnek a finn történelem kritikus időszakában játszott szerepét megcáfolták ugyan ily módon, Kekkonen emléke ennek ellenére pozitív maradt a finn köztudatban; egyedül ő menthette meg ugyanis Finnországot a hidegháború viharában azáltal, hogy Lenin felhasználva hatott a szovjet vezetők érzelmi világára.¹⁰

A múlt mitizálására és egy hamis emlékezet megteremtésére számos más példa is kínálkozik. Hadd említsem azt az esetet, amikor a tárgyi vagy a történelmi források által megcáfolt emlékekhez való görcsös ragaszkodás sikeresen életben tart egy meggyőződést a múlttal kapcsolatban. Kelet-Finnország Lappeenranta nevű városában sokan igaznak tekintik azt az „emléket”, hogy mintegy 300, a keleti frontról megszökött katonát végeztek ki a környéken. Egyesek még ismerni vélték azt a helyet is, ahol a holttesteket elföldelték; olyan biztosak voltak az emlékeikben, hogy követelték, exhumálják a katonákat, és temessék el őket a megfelelő tiszteletadás kíséretében. A helyi hatóságok haboztak lépni az ügyben, erre sajtókampány indult, hogy anyagi támogatást szerezzenek a kormánytól az akcióhoz. Össze is gyűlt némi pénz, majd elkezdtek feltárni az állítólagos tömegsírt, de semmit sem találtak, a hivatalos iratok pedig semmiféle támpontot nem adnak a feltételezés alátámasztására. A kivégzés és a titkos tömegsír „emléke” azonban ennek ellenére ma is tovább él a helyiek kollektív memóriájában.

Második tézis. A public history könnyűszerrel használható politikai célokra, és ez okból nagy érdeklődésre tart számot; jótékonyan segít egyes pártpolitikai törekvéseket, következképpen fontos szerep hárul rá a hatalmi játszmákban, valamint a politikai értékek reprezentációjában. Ismét hazai példát idézve, a most zajló finn elnökválasztási kampányban az Európai Unióba történő belépés kurrens történelme (1995) élesen eltérő megvilágítást kapott az egyik és a másik oldalon. Az uniópárti többség jelöltjei (értelmiségiek, a városi polgárság és a munkásosztály) pozitív fényben látják ezt a fejleményt, a mezőgazdasági népesség unióellenes jelöltjei és az úgynevezett „igazi finnek” viszont súlyos hátrányok tömkelegét kapcsolják vele össze. A téma különös aktulitását adja Dél-Európa kritikus gazdasági helyzete; a finnek pillanatnyilag mélyen megosztottak ebben a vitában. A Finnország európai uniós felvételével kapcsolatos és korántsem egyöntetű emlékek ilyenformán a tényleges politikai megosztottságot tükrözik vissza: az utca embere a public history egyik vagy másik történelmi magyarázatát teszi emlékezte anyagává, amely így a politikai beállítottság függvényeként ölt végső alakot.

Harmadik tézis. Létezik a public historynek egy olyan radikális vagy ellenzéki reprezentációja is, amely szemben áll az emlékezés, a megemlékezés és a nyil-

¹⁰ *Anssi Halmesvirta: Lenin és Mannerheim: két kultusz. Rubicon (2007) 9. sz. 54–59.*

vánosság állami (vagy egyházi) vonalával. Példaként álljon a szülőfalum esete. A közép-finnországi Savóban található Kiuruvesiben máig élénk a vörösök (a szocialisták és a kommunisták együtt a kiscgazdákkal) és a fehérek (a polgárság és a nagybirtokosok) között 1918-ban kirobbant polgárháború emléke, amelyben számos német katona is tevőlegesen részt vett. A vörösök 1918 tavaszi vereségét követően kezdetét vette az úgynevezett fehérterror; szülőfalum temetőjének a közelében kivégeztek néhány vörös katonát, a holttesteiket azonban egy messzi erdőben földelték el, s ebből alakult ki végül a „vörös” temető. A „vörös” emlékek 1990-ben éledtek újra, amikor a helyi szocialisták javasolták a falu közgyűlésében, hogy emeljenek emlékművet a vörösöknek kivégzésük helyszínén. A közgyűlés szélsőjobboldali tagjai erősen ellenezték ezt a kezdeményezést, mert úgy találták, a fehérek temetőjéhez túl közeli „vörös” emlékmű „sérténé” a polgárháború ott eltemetett fehér mártírjainak az emlékét. Olyan súlyos problémává duzzadt végül az ügy, hogy némi csetepaté után a vörös emlékmű ötletét elvetették, mivel a falu közgyűlésének a többsége leszavazta a javaslatot. A vörösök pedig úgy döntöttek, hogy egy saját, távolabbi temetőjükben emelnek majd emlékművet a kivégzetteknek. A polgárháború egymásnak ellentmondó két interpretációja élt tovább ily módon a faluban függetlenül attól, hogy a hivatásos történészek jó ideje egyetértenek egymással a történetekkel kapcsolatban.¹¹

Negyedik tézis. A public history a múlt szereplőit többnyire „győztesekre” (nagy emberek, hősök, bölcsék, kultikus alakok) és „vesztesekre” vagy „áldozatokra” (antihősök, közellenségek) osztja; ezáltal erkölcsi különbségeket is feltételez a valamikori szembenállók között. A helyzet pregnáns módon fejeződik ki azokban a vitákban, amelyek a hősöknek állított szobrok körül zajlanak. Jól példázza ezt a közelmúltból Ronald Reagan korábbi amerikai elnök szobrának az elhelyezése Budapest egyik központi helyén (a Szabadság téren). A szoborállítás támogatói azzal érveltek a közvélemény meggyőzése érdekében, hogy a szobor nemcsak a magyaroknak a szovjet „gyarmati” uralom alóli felszabadulását jelképezi, hanem annak a szimbóluma is egyúttal, hogy Reagan szabadította meg egész Európát a kommunizmustól. A kommunista „vesztesek” szobrait ezzel szemben eltávolították a városból, és egy távol fekvő szoborparkba vitték őket, ami a szocialista nosztalgiahamisítók kultikus kegyhelye lett azóta. Ugyanakkor biztosak lehetünk benne, hogy Gorbacsovnak nem lesz szobra Budapesten. Mindezek ismeretében könnyen előfordulhat, amire finn és magyar példák egyaránt utalnak, hogy amíg egyes múltbeli (történelmi) személyiségek emlékét elfojtják, addig másokét felélesztik attól függően, hogy a politikai paletta melyik pontján áll (állt) az illető, továbbá hogy mit választanak a hatalom aktuális gyakorlói a múltból, amivel legitimálni kívánják magukat.

A kommunista hősök kultuszának eltűntével kapcsolatos másik kézenfekvő példa az észtországi Tallinnban folyó vita egy bronzszoborról. Az észtek azt követelték, hogy távolítsák el a szovjet háborús hősök szobrát a város egyik főteré-

¹¹ Minden, az esettel kapcsolatos információ szülőfalumban készített interjúkon, valamint a helyi sajtó (*Kiuruvesi*) egyes közlésein alapul.

ról, mondván, „sérti” az észet függetlenségi eszmét. Nem akarták többé látni a „felszabadítókat”, akiket az „elnyomás” jelképeiként tartanak számon. Az ész-tországi oroszok azonban továbbra is saját hőseikként tisztelik őket. Néhány erőszakos megmozdulást követően a szobrot végül áthelyezték egy kevésbé feltűnő helyre. Ugyanakkor a történelmet és a különböző kultúrák ellentmondásos emlékeit Ész-tországra továbbra is készakarva arra használják, hogy szítsák általa az ellentéteket az ész-t többség és az orosz kisebbség között.¹²

Finnországban viszont épségben megőrizte a forradalmi szocializmus emlékét a világ egyetlen Lenin-múzeuma. Az intézmény a hagyományos munkásosztály fellegvárának számító Tamperében található, és a világ minden részéről vonzza a látogatókat. A helyi jobboldaliak kritikával illetik a múzeumot, azt állítva, hogy az elhomályosítja a kommunizmus áldozatainak emlékét, és az általuk a történelem egyik ördögi figurájaként számon tartott Lenin kultuszát tartja életben. Az igazgató némi joggal így védte a múzeum létjogosultságát: a múzeumban őrzött és kiállított képek és egyéb tárgyak a Finnország függetlenségét 1917-ben elismerő okmányt szignáló politikust mutatják be, ennek az eseménynek a dokumentálására szentelték tehát a múzeumot, amely így tiszteletteljes gesztus csupán, a finlandizálási gondolat propagálásának szándéka nélkül.¹³

Ötödik tézis. Amint a fenti példák is bizonyítják, az emberek érzelmileg erősen kötődnek a múlt egyes eseményeihez és bizonyos személyeihez, különösen ha a tévé és az internet útján férnek hozzá ehhez a múlthoz, ezek a médiumok ugyanis különösképpen fokozzák az érzékelés közvetlenségét. Érdeemes lenne megvizsgálni, hogy miként befolyásolja ez a tény a public historyt. A tömegközlelési eszközök által teremtett és terjesztett emlékezet bensőségebb, és közel áll ahhoz, amit az emberek magukban (vagy a családi körben) dédelgetnek mint saját emlékeket, ezáltal a nemzeti múlt fontosnak tartott eseményeiről. Vajon az ennek a magyarázata, hogy az emberek rendszerint szkeptikusak a külső forrásból érkező sugalmazásokkal szemben, vagy egyszerűen a csendes tiltakozás nyilvánul meg ezáltal a túlpolitizált public historyvel szemben? Finnországban meglehetősen magasra értékelik a helyi, a falusi és a családi történelem értékét, számos amatőr történész kutatja az idős emberek emlékeit, amelyek lassanként kezdenek feledésbe merülni. A II. világháború veteránjai még mintegy 20 000-en vannak manapság, az ő emlékeiket „perdöntő bizonyítéknak” tartják az interjúkészítők, amikor arra a kérdésre keresik a választ, mit jelentett valójában a háború érzelmi tekintetben.

Hatodik tézis. Bizonyításra vár a hipotézis, miszerint egyes érdekcsoportok „kisajátítják” maguknak a public historyt, hogy irányítsák és manipulálják az emlékezet teremtését. Finnország példájánál maradva, a nemzeti történelem úgynevezett konszenzusos, pozitív interpretációja volt a mérvadó – legalábbis az ezredfordulóig – a public history egyes fórumain. Finnország 1995 utáni

12 Az orosz álláspontra ld. Estonians Want to Vandalise Monument. Russia Today 2007. febr. 27.

13 *Ilkka-Pekka Heiskanen*: Lenin-pyhiinvaeltajan opas. Suomi (1991) 4–5. sz.; *Elina Heino*: Lenin-museo: suosittumpi kuin jääkiekkomuseo. Uo.

„európaizálása” hozott magával némi változást e téren. Számosan kifogásolták az addig uralkodó, a nemzet és az állam „sikerét” túlhangsúlyozó beállítást. E felfogás azt sugallta, hogy „Oroszország »elmaradott« mezőgazdasági tartományából független, »progresszív« és áramvonalas jóléti társadalom” jött létre. Ennek az orszáгимázsnak a tagadásaként számos alternatív történelemfelfogás, korábban elnyomott emlék került végül előtérbe. Legyen elég rámutatni négy példára: 1. a finnországi cigányok történetére, akiket erőszakkal térítették át a kereszténységre, amikor különleges nevelőtáborokba gyűjtötték őket az 1960-as években; 2. a mintegy 70 000 finnországi háborús árva történetére; (3) a Svédországba szállított mintegy 10 000, úgynevezett háborús gyermek elbeszéléseire és 4. azoknak a nőknek az élettörténeteire, akik német katonákba szerettek bele Lappföldön a második világháború végén (lappföldi háború), és ezért nem vették többé emberszámba őket Finnországban. Egy sor olyan gesztusra is sor került, ami a megbékélést, az egyetértésre jutást, sőt a megbocsátást segítette elő.¹⁴ Az említett, korábban hosszú időn át diszkriminált csoportok pedig lehetőséget kaptak végre, hogy megszólaljanak a saját hangjukon. Továbbra is kérdéses marad azonban, hogy a demokratizálódás, amely segített az alternatív (a kisebbségi) vélemények meghallgatásában, és abban, hogy ezeket a visszaemlékezéseket is megörökítsék végre, mennyiben változtatta meg az adott alternatív vagy kisebbségi csoport identitását. Másképp fogalmazva, meg szeretnének vajon szabadulni az érintett körök a saját történelmüktől, hogy elfelejthessék múltjuk zord és lehangoló epizódjait? Érdekes kutatási területévé válhatna ez az oral és a memo-history (a megemlékezéstörténet) művelői számára.

Az emlékbeszéd mint a memo-history kutatási területe

Tanulmányunk második része a public historyval kapcsolatos kutatások elhanyagolt témáját, az emlékbeszédekben kifejezett, általuk megőrzött és átdolgozott emlékezés jelenségét vizsgálja. Ez a finnországi emlékezettanulmányok ma legmodernebb kutatási ága, amit a Finn Akadémia anyagi támogatásával és a Jyväskyläi Egyetem szervezésében külön kutatási projekt fog át.

A kiindulópont így szól: a nacionalizmus egyik közkeletű tétele szerint, ha adott nemzet híján van a (kollektív) emlékezetnek, tartósan nem létezhet, hamarosan feledésbe merül, majd pedig elpusztul. Minél szebbek az ilyen emlékek, annál jobb a nemzetnek. A patriotizmus a múltban és a jelenben egyaránt az emlékeken nyugszik, amiket ezért ápolni kell. Így aztán, minden dekonstruáló erőfeszítés dacára, az emlékezet varázslatos hatása fennmarad, ha máshol nem, akkor a populista és a neonacionalista diskurzusokban. Ha a legélénkebb emlékeket azokhoz a konkrét dolgokhoz lehet társítani, amelyek a nemzet számára meghozott áldozattal kapcsolódnak egybe, annál jobb. Ez a konkrét létező épp-

14 Vö. *Paul Ricoeur: Memory, History, Forgetting*. University of Chicago Press, Chicago–London, 2004. passim.

úgy lehet egy nemzeti intézmény, mint egy ünnepelt személy, egy hős, egy „lángoszlop” vagy egy bölcs, aki nevelte a nemzetét, és példát mutatott mindenkinek, aki tagja a nemzetnek. Erre a személyre minden bizonnyal érdemes lesz emlékezni, az emléket rendszeresen ismétlődő emlékező aktusok tartják tehát életben, melyek egyik legfontosabbika az emlékbeszéd. Mivel ezek a megnyilatkozások a maguk módján mind a nemzetet reprezentálják, a „banális nacionalizmus” kifinomult módon artikulált eseteiként is felfoghatjuk őket.¹⁵

Nem ok nélkül való tehát, ha tanulmányozni kezdjük ezeket a hazafias és nemzeti emlékeket, különös gondot fordítva a nemzet nevelőiként feltüntetni szokott kimagasló személyiségekkel és intézményekkel összefüggő emlékekre. Ezt követően kezdhethetünk el csupán foglalkozni a kultikus gyakorlatokkal és a kultuszok egyes rendszereivel, amelyek azzal a funkcióval épülnek be a fentiekben definiált public historyba, hogy felmagasztosítsák, imádat tárgyává tegyék a fenséges intézményeket és személyiségeket a szorosan vett panteonizáció folyamatában.¹⁶

Bizton kijelenthető, a nemzeti emlékezet teremtésének, a nemzeti emlékezet kultúrájának igazán markáns műfaja az emlékbeszéd, melynek a keletkezése és a nyilvános előadása egyaránt kommunikatív aktusként határozható meg. A műfajt Finnországban legújabban a néhai konzervatív parlamenti képviselő, Harri Holkeri temetésén képviselte a legmagasabb mai állami tisztségviselők (Tarja Halonen államelnök és Jyrki Katainen miniszterelnök) szájából elhangzott hazafias/nacionalista historizáló beszédek sora valóban ékesszóló módon. Olyan beszédaktusoknak tekinthetjük ezeket az emlékbeszédeket, amelyek nem csak a kellő tiszteletadás hangján szólnak a „nagyságokról”, a bölcseskről, az államférfiakról, a háborús hősookról vagy egyéb kultikus alakokról (művészekről, tudósokról). Ezek a megnyilatkozások az adott személy által beteljesített, tágabban „nemzeti” misszió vízióját is erőteljesen megjelenítik a közönség előtt. Különösen szembeűnő az a sajátos beszédhelyzet, amelyben a szónok: a) értelmezi a kor (nacionalista, neonacionalista, hazafias) ethosát; b) végrehajtja a beszédaktust; c) előkelő viselkedést tanúsít; d) megpróbálja elnyerni a közönség kegyét; e) felmagasztalja a halottat (laudáció); f) az érzelmek epidiktikus (hivalkodó) felerősítésével szolgál; g) gyakran költői pózba is helyezkedik.

Ezeket a megfontolásokat egyaránt tekintetbe kell venni ahhoz, hogy megmagyarázhassuk és megérthessük azokat az eszközöket, melyekkel például egy személy emlékét vagy a személyi kultuszt megalkotják, majd generációkon át

15 Billig, M.: i. m. (2. jz.) 6.

16 Ezen elméleti belátások részben a következő szövegeken alapulnak: *Halmesvirta, A.–Vilkuna, K. H. J.*: i. m. (* jz.); *Porkoláb Tibor*: Közösségi emlékezet, ceremonialitás, panteonizáció. Szempontok az emlékbeszéd műfajának vizsgálatához. In: *Kultusz, Mű, Identitás*. Szerk. Kalla Zsuzsa–Takáts József–Tverdota György. Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp., 2005. (Kultusztörténeti tanulmányok 4. – A Petőfi Irodalmi Múzeum könyvei 13.) 56–88.; Editor’s Introduction. In: *Cultic Revelations. Studies in Modern Historical Cult Personalities and Phenomena*. Ed. Anssi Halmesvirta. University of Jyväskylä, Jyväskylä–Pécs, 2010. (Spectrum Hungarologicum 4.) 13–18.

életben tartják. A „nagy embernek” szentelt emlékbeszédek tartós hatását és változó kontextusait is érdemes vizsgálni, mivel általa ragadható meg csupán az adott politikai kultúrában jelentkező kommemorációs hangvétel.

Módszertani szempontból néhány hipotézis felállítását is meg lehet kockáztatni azt illetően, hogy mi valójában az emlékbeszéd. Nem más, mint 1. egy adott kor gondolkodásmódjának a dokumentuma, és ebben az esetben az eszmetörténet (intellectual history) eszközeivel tehető a közelebbi vizsgálat tárgyává; 2. olyasvalami, ami megmutatja számunkra, hogy mi volt a kortársak szemében a jelentősége egy adott személynek; 3. nem csupán a személyi kultusznak ad hangot, hanem felfedi a letűnt kor mérvadó szellemének és ideológiájának mint valamiféle vezéreszmének a kultikus értelmét is; 4. megerősíti a közönséget identitásában; 5. megfesti a „nagy ember” morális tartalommal telített portréját; 6. mint a public history és a memória-kultúra alkotóeleme független, pragmatikus funkcióra tesz szert magában a politikai kultúrában; 7. elmossa a határvonalat a hallgatóság és a szónok között (Én = Mi); 8. a hierarchia megszüntetésével a társadalmi homogenitás irányában hat; 9. újrateremti a személyi kultuszok folytonosságát azáltal, hogy a megemlékezés hagyományát továbbadja a jövőnek; 10. kifejezi a szónok elfogultságát; 11. számos megnyilatkozási módja ismert (panasz, megnyugtató, megbocsátás, feddés, vallomás stb.), melyek mind az érzelmek erőteljes kifejezésére hivatottak.

Az iménti lista további általánosításra is lehetőséget teremt. Az emlékbeszédek ünnepélyes aktusok, amelyek a történeti-politikai kultúra eltérő szintjein jelennek meg, így természetes, hogy e műfaj részét képezik a mindennapi temetési beszédek is, mint ahogy azok a megnyilatkozások is, amelyek a tudományos és kulturális társaságok éves találkozóin hangzanak el vagy amelyek a „nemzeti haladáshoz” és a hozzá foghatóan jelentős célokhoz felejtethetetlen módon hozzájáruló tudósokhoz, kutatókhoz, művészekhez stb. intézett megemlékezésekként fogalmazódnak meg.

Az emlékbeszédek kutatásában a 19. század elejéig mehetünk vissza, pontosan addig az időpontig, amikor az európai hazafiság átfordult nacionalizmusba; ez a folyamat természetesen ma is tart még. A kultuszok vizsgálati nézőpontja kínálja a jelenség megértésének a legkézenfekvőbb útját. Az emlékbeszéd a kultusz mondhatni végpontja vagy végső terméke, amely alig keltette fel azonban eddig a kutatók érdeklődését a hagyományok megalapítói, terjesztői, támogatói és éltetői, valamint újrateremtői iránt, holott mindig nagy elánnal tanulmányozták a nacionalizmus eszmerendszerét és a nacionalista mentalitás különféle struktúráit. A kultuszok vizsgálata három fázisban végezhető, és az ennek megfelelő három típus mentén helyezhető kontextusba, úgymint 1. a nemzetépítés fázisában, midőn a nacionalizmus a kulturális újjáéledés gondolatából politikai nacionalizmussá válik a 19. század folyamán; 2. az agresszív nacionalizmus két háború közötti (1918–1939) fázisában, amikor a nacionalizmus a „másiktól”, az identitását fenyegető potenciális ellenségtől vagy a szomszédtól való rettegéssé alakult át, és mindinkább a „másik” becsméréssel és üldözésével volt elfoglalva; 3. a II. világháborút követő fázisban, amikor a nemzet újjáépítésének és meg-

újításának célkitűzése optimizmust és reményt látszik kelteni. A három, egymástól elütő nacionalizmus sajátos gondolkodásmódja mély nyomokat hagyott a kultusz egyes reprezentációin, melyek tanulmányozásra érdemes kifejezési formákat öltenek. Ez a megközelítés azokat a tényezőket fedi fel, amelyek közvetlenül hatással voltak a nacionalizmus fejlődésére; ez ugyanakkor lehetővé teszi, hogy összehasonlítsuk egymással az egyes európai országok sajátos emlékezeti kultúráit és a külön nemzeti keretek között folyó emlékezetpolitikákat. Az ezen a nyomvonalon haladó kutatások elvezethetnek végül a kultuszteremtő folyamatok lehetséges gondolati modelljéhez.

Az itt bemutatott módszer a hazafiság és a nacionalizmus háttérében rejlő személyek (a „nagy emberek”) és intézmények (egyetem, iskola, az ismeretterjesztéssel foglalkozó társaságok) szerepére koncentrál. Az emlékbeszédek tiszteltatást és magasztalást fejeznek ki egy adott személy (vagy dolog) iránt, amit a meggyőződéses támogatók és rajongók is tanúsítanak irányukban. Ott keletkezik személyi kultusz, ahol valakinek (államfőnek, tudósnak, bölcsnek, közismert művésznek) hősies vagy más értelemben fennkölt imázst tulajdonítanak a tömegközlelési eszközökben, a propagandában vagy máshol, netán éppen az emlékbeszédekben. Olyan politikai kultúrát feltételez mindez, amely közvetlenül hozzájárul bizonyos ideológiák és politikai doktrínák létrejöttéhez, melyek érvényesülését az oktatás, valamint a szocializáció igénybevételével erősíti tovább, hogy meghatározott attitűdöket és a konform mentalitást mint olyat gyökereztesse meg végül.

Az emlékbeszédek figyelemreméltó hatással vannak a kommemoráció kultúrájára, amit a beszédaktusok tanulmányozásával párhuzamosan szintén fel kell tárni. A monumentumok emelése és a panteonizáció általános gyakorlata az emlékezet újraélesztését és felfrissítését szolgálja: gazdagítja és mondhatni „mozgásba” hozza a nacionalista és a neonacionalista ideológiát. Nem történik ekkor más, mint önmagunk ünneplése, aminek a nemzeti identitás erősítése a célja és egyúttal az eredménye. Ez a gyakorlat tehát monumentalizálja és az ünnepélyesség módján intézményesíti a nemzeti emlékezetet. A szónok ilyenformán a „cerémónia mestereként” működik közre (dicsérve és megjelenítve a testületet), az emlékbeszéd pedig az ennek leginkább megfelelő viselkedés eszközeként és alkotóelemeként fejt ki a hatását.

Következtetések

Az emlékbeszédek értelmezése során szem előtt kell tartani, hogy amikor ékeszőlő tónusban elkészül egy szöveg egy bizonyos gondolatmenet kifejtése céljából, úgy kell azt olvasnunk, hogy behelyezhessük a megemlékezés szerzői szándékába, a szöveg „születésének”, tehát a befogadásnak, a mozgósításnak a teljes narratív folyamatába, egy ennek megfelelő valamikori kontextusba. Ami egyúttal az a dialógushelyzet, melynek egyik oldalán a szöveg szerzője, a másikon pedig a befogadók közössége áll. Magát a kulturális környezetet a narratív folyamat uralja; az írott és a szóbeli elbeszéléseket éppúgy meghatározzák a

konvencionális viselkedési és formai szabályok, mint ahogyan maga a nyelvten. A hallgatók (befogadók) mozgósításának szakaszában az emlékeknek szükségképpen egybe kell csengeniük a közösségi élet valóságával, az abban felhalmozott tudással és tapasztalatokkal, továbbá az értékek, az attitűdök és a normák adott rendszereivel. Az emlékbeszédnek a narrátor és a közönség számára jelentőségteljesnek, egyszersmind jelentéstelnek kell lennie, miközben hatást kell gyakorolnia a narráció jelenbeli pillanatára is, mint ahogyan a megemlékező funkciót is életben kell tartania a jövő érdekében.

Fordította: Péterfi András

ANSSI HALMESVIRTA–KUSTAA H. J. VILKUNA

PUBLIC HISTORY IN THE MAKING: A NEW METHODOLOGICAL
APPROACH TO STUDY MEMORY-BUILDING

This article presents an analytical scheme how to proceed with the study of public history, in the sense of public memory-building, in particular. It is divided into two parts: first, we put forward six arguments concerning the study of public history and memory-building in general and give a few examples, mainly from Finland but also from elsewhere in Europe and the wider world, and secondly, we propose a methodology to examine a special field of memory studies, that of memorial or commemorative speeches.

At first, it has been deemed appropriate to define the concept of public history. We understand by it non-academic history discourses or such discourses which use or abuse arguments and views on history in public for partisan, day-to-day political and ideological purposes (Cf. Jeremy Black, *Using History*. Hodder Arnold, London, 2005. "Introduction"). Instances of this are, for example, everyday history debates and quarrels in the media and politicians' high-flown declarations on history (one authoritative representative of the genre from Finland is the Presidential New Year's address on TV to the nation in which past, present and future are always nicely and neatly combined in a "success story" which transmits a positive message to the nation). More often than not, this rhetoric is an expression of the so called "banal nationalism" (Michael Billig's word) which covers the ideological habits and semantic usages that enable the established nations and the rhetoric of nationalism to be reproduced.

The second part of the article examines one neglected theme of public history studies, namely commemoration as expressed, preserved and reworked in memorial speeches. Interpretation of memorial speeches means that a text is made to reveal the arguments couched in eloquent persuasion, and we have to read them in the contexts of their intention, "birth" as it were, of commemoration in narrative process, potential reception, mobilization, and in dialogue between the receptors and the original author of the text. Cultural environment is regulated by the narrative process; written and oral narratives are defined by conventional, behavioral and formal rules as well as by the grammar. In the phase of mobilization memories had to meet the reality of community life, its accumulated knowledge and experience as well as the systems of value, attitudes and norms. The memory-speech had to be meaningful and sensible to the narrator and the audience, and it had to make an impact on the present moment of narration and it had to project a commemorative function into the future.

HOLGER FISCHER

Public history, emlékezetkultúra, történelempolitika

Helyük Németország jelenkori történettudományában

Tanulmányomban a public history, az emlékezetkultúra és a történelempolitika fogalmát tárgyalom. Ennek során számos tartalmi és formai természetű problémát érintek majd. A fogalmak lefordítása közben is már némi nehézségbe ütközünk, hiszen a public history fogalmára sem a németben, sem a magyarban nincs elfogadott kifejezés; az Erinnerungskultur, illetve Geschichtskultur szavaknak nincs angol megfelelője, míg a magyar emlékezetkultúra szó mindkettőt jelöli; a Geschichtspolitik fogalma szintén nem fordítható le angolra, magyarra azonban igen, mégpedig a történelempolitika szóval.

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy számos egyéb fogalom is használatban van e jelenségekkel kapcsolatban, nem húzható azonban közöttük éles határvonal, ami fogalmi és tartalmi átfedésekhez, illetve a szakkifejezések gyakran következtelen használatához vezet. Ilyen fogalom például a történelemtudat, emlékezetpolitika, múltpolitika és múltfeldolgozás.

Figyelembe kell továbbá venni, hogy a fogalmak tartalma és használati módjuk tekintetében jelentős különbségek jelentkeznek, illetve jelentkeztek a múltban, attól függően, hogy demokratikus vagy diktatórikus rendszerben éltek velük. Edgar Wolfrum megfogalmazása szerint kétségtelen, hogy „az emlékezet és a történelemképeket [...] szükségképpen manipulálják a 20. századi ideológiák korában (a totalitárius rendszerekkel bezáróan), ami egy folytonosan radikalizálódó, a marxizmus-leninizmusban pedig történetfilozófiai elemekkel dúsított politikai eszközzé [vált], mellyel a mindenkori forradalmárok – színárnyalattól függetlenül – a történelmi folyamat, egy új világot teremtő felsőbb hatalom állítólagos letéteményeseivé stilizálták magukat”.¹ Egy totalitárius rendszerben, így például az NDK-ban, nem lehetett egymástól elválasztani a történelempolitikát és a történettudományt, elválaszthatatlan egységet alkottak. A monisztikus történelemkép hirdetése a hatalom gyakorlásának az egyik legitímációs eszköze volt. Az NDK-beli történetírást alapvetően a pártosság, a tudományosság és a pártosság összefonódása jellemezte.² A pluralista társadalmak-

1 *Edgar Wolfrum*: *Geschichtspolitik in der Bundesrepublik Deutschland. Der Weg zur bundesrepublikanischen Erinnerung 1948–1990*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1999. 17.

2 *Wolfrum, E.*: i. m. (1. jz.) 32–33.

ban ezzel szemben a történelem mindig viták tárgyát képezi, ennek megfelelően maga is pluralista jellegű. A történelem ez okból gyakran válik politikai kérdésé, következésképpen veszélyeket is rejt magában a politikusok számára, amint azt a Bundestag volt elnökének a lemondása is jelezte.³ Az NSZK-ban, illetve az egyesült Németországban egyik-másik szimbolikus kérdés kapcsán megannyi új nézeteltérés alakult ki a múlt megfelelő értelmezéséről: folyamatosan viták zajlottak, illetve zajlanak tehát az „emlékezés rituáléiról, emlékművekről, múzeumokról, kiállításokról és emlékezhelyekről, a himnuszokról és egyes hivatások hagyományairól, például a katonai takarodóról [Großer Zapfenstreich].”⁴

Megkísérlem a következőkben bemutatni a témához kapcsolódó fogalmak rendszerét, egymáshoz való viszonyát, hogy végül világos definícióval is szolgáljak. A cél érdekében bemutatom a mai német történettudományban róluk zajló vitákat, az azokat kiváltó kérdéseket. Elsősorban a történelempolitika fogalmára összpontosítok.

Mindeme kérdések fokozódó időszerűségét mutatja a történelem iránt az elmúlt nagyjából harminc évben egyre intenzívebbé váló érdeklődés. Ez a mind élénkebb érdeklődés eltérő formákban jelentkezik, melyeket összefoglalóan a „Histotainment” fogalmával írhatunk le:⁵

- a történelmet közvetítő termékek kínálatának és keresletének a mennyiségi megerősítése;
- a történelmi tárgyú kiállítások látogatóinak a számbeli megnövekedése, számos újonnan megnyíló múzeum és emlékhely;
- történelmi filmek (játék- és dokumentumfilmek) a tévében és a moziban;
- történelmi ismeretterjesztő könyvek és folyóiratok, például a nagy német hetilapok, a *Die Zeit* és a *Der Spiegel* történelmi magazinjai;
- történelmi regények;
- történelemportalok az interneten.

Az egész probléma hátterében a múlt, a jelen és a jövő közötti összefüggések megértésének a szándéka rejlik, hiszen a történelem rendkívül lényeges az emberek – egyének, csoportok és egész társadalmak – tudati orientációja szempontjából. Harald Schmid véleménye szerint kétségtelen, „hogy a »múlt–jelen–jövő« hármasságában való retrospektív tájékozódás alapvető jelentőségű a szociokulturális és a szociopolitikai önazonosság, valamint a jelenkori és a jövőbeli eligazodás tekintetében. Az a tudat, hogy miből lettünk (Gewordensein), a jelen alapját képezi, és az eljövendőnek is előfeltétele. A mai lehetőségeket és a

3 Philipp Jenninger 1988. november 10-én, az 1938-as novemberi pogromok 50. évfordulójára szervezett hivatalos megemlékezésen tartott beszédével kapcsolatban sokan nehezményezték a Bundestag elnökének igen szerencsétlen kifejezésmódját. Azt vetették a szemére, hogy nem határolódott el kellőképpen a nemzetiszocialista eszméktől. Jenninger erre benyújtotta lemondását. A beszéd leíratáról azonban később több méltató kritika is megjelent.

4 Peter Steinbach: Symbolische Formen des Gedenkens. Deutschland-Archiv 39. (2006) 273.

5 Irmgard Zündorf: Zeitgeschichte und Public History. Docupedia-Zeitgeschichte. http://docupedia.de/zg/Public_History (letöltés ideje: 2011. dec. 29.).

valószínű kapcsolódási pontokat a történelem »elbeszélésének« a tartalma, szerkezete, terjedelme és jellege szabja meg.”⁶

A kérdés úgy vetődik fel tehát: hogyan viszonyul a történettudomány a nyilvánosságnak ehhez a múlt iránt megmutatkozó fokozott érdeklődéséhez? Már most megállapítható, hogy a történettudomány viszonylag későn érzekelte ennek a folyamatnak a hatásait és a helyzetben rejlő lehetőségeket.

A történettudomány egyre inkább paradigmaként tekint az olyan fogalmakra, mint történelem, emlékezés és felejtés, ahol az emlékezés és a felejtés dialektikus és elválaszthatatlan kapcsolatban áll egymással. A felejtés az emlékezésből következik, mivel az emlékezés kiválasztási mechanizmusa szüli, hogy valamire mindig valami más helyett emlékezünk. Edgar Wolfrum frappánsan fogalmazott ezzel kapcsolatban: „A felejtés helyet csinál a fontos dolgokra való tudatos emlékezésnek.”⁷ Ezeket a fejleményeket elsősorban az 1989-es rendszerváltás segítette elő. Három fő okot különböztethetünk meg ezzel kapcsolatban.⁸

1. A kommunizmus összeomlása folytán napirendre került az előző rendszer örökségének a feldolgozása. A merev parancsuralmi rendszer és a demokratikus–piacgazdasági rend közötti átmenet számos kérdést vetett fel és nem egy érdekellentétet hozott felszínre.

2. A nyugati világban a kelet–nyugati szembenállás elmúltával és a szokványos ellenségképek megszűnésével egyre több identitásneurózisra utaló tünet jelentkezett, melyek „gyógyítását” a történelmi bizonyosságok és az önmeghatározás keresésében vagy akár a hagyományos ellentétek mintáinak a felelevenítésében látják.

3. A történelemnek ezen új konjunktúrája a nacionalizmuskutatók reneszánszának is köszönhető. Felértékelődött a nemzet mint kódolt kulturális identitás. A történelmet legitimációs erőforrásként a nemzet szolgálatába állítják, ennek során valamennyi szemben álló fél politikai elitje a racionális vitát mellőzve a „saját” történelmét használja fel a tömegek mozgósítására.

Az 1989 utáni fejlemények eredményeként a „történelem, az emlékezés és a felejtés” fogalmával összefüggésben élénk viták folytak és folynak politikáról, ideológiáról és erkölcsről, amelyekkel a történettudományi irodalom is bőven foglalkozik.⁹

6 *Harald Schmid*: Geschichte, Erinnerung, Politik. Einführende Überlegungen. In: *Geschichtspolitik und kollektives Gedächtnis. Erinnerungskulturen in Theorie und Praxis*. Hrsg. Harald Schmid. Vandenhoeck&Ruprecht Unipress, Göttingen, 2009. (Formen der Erinnerung 41.) 7.

7 *Wolfrum, E.*: i. m. (1. jz.) 15.

8 Uo. 13–15.

9 Az itt tárgyalt témakörhöz átfogó bibliográfiák találhatóak az interneten: *Dieter Klenke*: *Geschichtspolitik – eine geschichtsdidaktische Kategorie?* http://www.kw.uni-paderborn.de/fileadmin/kw/institute-einrichtungen/historisches-institut/personal/klenke/HS_Geschichtspolitik/Lit_Liste_-_16-Geschichtspolitik_2010.pdf (letöltés ideje: 2012. febr. 5.); *Auswahlbibliographie Erinnerungskultur und Geschichtspolitik im östlichen Europa* [2009]. https://docs.google.com/viewer?a=v&q=cache:bdToz7WGzHMJ:www.geschichtswerkstatt-europa.org/media/projekte/Biblio_Erinnerungskultur_Geschichtspolitik.pdf (letöltés ideje: 2012. febr. 5.). Egyes gyűjteményes

A három fogalom által megjelenített tartalmak és a bennük foglalt problémáfelvetések a Kárpát-medence országai szempontjából is relevánsak. Peter Haslinger már 2007-ben megállapította, a kelet-közép-európai történetírás elvéte foglalkozik csupán a kelet-európai országok emlékezetkultúrájának és történelempolitikájának a kérdéseivel. A posztkommunista társadalmakban az emlékezéshez való viszony meglehetősen túlpolitizált vita tárgyát képezi, ahol a közelmúlt feldolgozása többnyire kielezi a tudomány és a társadalom viszonyát.¹⁰

Fogalommeghatározások

Bár a szóban forgó fogalmak mindegyike végeredményben ugyanazt a dolgot jelöli, nevezetesen hogy milyen szerepet tölt be, illetve milyen feladatot lát el a történelem a társadalomban, mégis egymástól megkülönböztethető tartalmak kapcsolódnak hozzájuk és egyfajta hierarchikus viszony kapcsolja őket össze. A történelmi tudat, valamint a történelem-, illetve emlékezetkultúra meglehetősen általános fogalmak; a történelempolitika ezekhez képest részterület, a múltpolitika és a public history pedig a történelempolitikának képezi egy-egy részterületét.

A *történelmi tudat* mint központi kategória az 1970-es évek végétől beható viták tárgya Nyugat-Németországban. Karl-Ernst Jeismann klasszikus meghatározása szerint a történelmi tudat olyan minta, a gondolkodás formáinak és tartalmainak olyan komplexuma, amellyel emberek adott csoportja, egy adott társadalom elhelyezi magát az időben, kapcsolódik a múlthoz és tájékozódik a jelenben a jövőt illetően.¹¹ A múlt olvasata, a jelen értelmezése és a jövőkép szoros összefüggnek egymással, miközben mindig a jelen képezi azt a vonatkoztatási pontot, amiből kiindulva az ember a történelmet szemléli és a saját önazo-

kötetek különösen érdekesek: *Inszenierung des Nationalen. Geschichte, Kultur und die Politik der Identitäten am Ende des 20. Jahrhunderts.* Hrsg. Beate Binder–Wolfgang Kaschuba–Péter Niedermüller. Böhlau, Köln, 2001.; *Heinrich A. Winkler: Griff nach der Deutungsmacht. Zur Geschichte der Geschichtspolitik in Deutschland.* Wallstein, Göttingen, 2004.; *Geschichtspolitik und sozialwissenschaftliche Theorie.* Hrsg. Horst-Alfred Heinrich–Michael Kohlstruck. Steiner, Stuttgart, 2008.; *Geschichtspolitik und kollektives Gedächtnis i. m. (6. jz.); Themenheft „Geschichtspolitik und Gegenerinnerung – Krieg, Gewalt und Trauma im Osten Europas“.* Osteuropa 58. (2008) 6. sz. A vita alakulását több habilitációs munka is döntően befolyásolta: *Wolfrum, E.: i. m. (1. jz.); Elke Theile: Erinnerungskultur und Erwachsenenbildung.* Wochenschau Verl., Schwalbach, 2009.

10 *Peter Haslinger: Erinnerungskultur und Geschichtspolitik in der historischen Forschung zum östlichen Europa. Zeitenblicke.* Onlinejournal für die Geschichtswissenschaften 6. (2007) 2. sz. 1. és 2. bek. http://www.zeitenblicke.de/2007/2/haslinger/index_html (letöltés ideje: 2011. dec. 29.).

11 *Karl-Ernst Jeismann: „Geschichtsbewusstsein“.* Überlegungen zur zentralen Kategorie eines neuen Ansatzes der Geschichtsdidaktik. In: *Geschichtsdidaktische Positionen. Bestandsaufnahme und Neuorientierung.* Hrsg. Hans Süßmuth. Schöningh, Paderborn, 1980. 179–222. Idézi *Wolfrum, E.: i. m. (1. jz.)* 20.

nosságát is megfogalmazza. Egyértelmű, hogy a történelmi tudatból identitás keletkezik, mivel reflektált múltként meghatározza, feltételezi és behatárolja a jelent.¹² A történelmi tudat óriási jelentőségét mutatja, hogy Jörn Rüsen szerint olyan szellemi műveletet jelöl, amellyel az emberek akként értelmezik a világuk és az önmaguk időbeli változásáról szerzett tapasztalataikat, hogy életgyakorlatukat tudatosan el tudják helyezni az időbeli kontinuumon.¹³ Az így tekintett történelmi tudat lényegesen több tehát, mint a történelem pusztá ismerete, ugyanakkor több az egyén múltbeli tapasztalatainak az összességénél is.

Emlékezetkultúra. A magyarul csak emlékezetkultúra szóval jelölt két német fogalom, a Geschichtskultur és az Erinnerungskultur lényegében egymás szinonimája, bár az utóbbi esetében valamivel hangsúlyosabb a múltnak a jelen céljaira való felhasználása. Az emlékezetkultúra fogalma az 1990-es években, a társadalomtörténet kultúratudomány felé való nyitásával került be csupán a tudományos nyelvbe; azóta azonban a kortárs kultúratörténeti kutatás egyik kulcsfogalmává lett.¹⁴ A vitában Wolfgang Hardtwig és Jörn Rüsen munkássága nyomán a következő definíció körvonalazódott: „Az emlékezetkultúra a történelmi eseményekre, személyiségekre és folyamatokra való tudatos emlékezés minden elképzelhető – akár esztétikai, akár politikai, akár kognitív jellegű – módjának a formális gyűjtőfogalmaként értelmezhető. A kifejezés ennél fogva a történelem iránt közömbös, sőt történelemellenes kollektív emlékezet megnyilatkozásai mellett magában foglalja a történelem minden más megjelenítési formáját is, beleértve a történettudományi diskurzust, továbbá a »csak« magánjellegű emlékeket, feltéve, ha nyomot hagytak a nyilvánosságban. E kultúra hordozói között egyének, társadalmi csoportok, sőt akár egész nemzetek is megtalálhatók, részben átfedve egymást, részben súlyos konfliktusban állva egymással.”¹⁵ A definíció – Jörn Rüsen sugalmazását figyelembe véve – így is szólhatna röviden: „Az emlékezetkultúra a történelemtudatnak a gyakorlatban érvényesülő megjelenési formája egy adott társadalom életében.”¹⁶ A meghatározás lényeges eleme

12 *Wolfrum, E.:* i. m. (1. jz.) 20.

13 *Jörn Rüsen:* Was ist Geschichtsbewusstsein? Theoretische Überlegungen und heuristische Hinweise. In: *Uö: Historische Orientierung. Über die Arbeit des Geschichtsbewusstseins, sich in der Zeit zurechtzufinden.* Böhlau, Köln, 1994. 3. Vö. továbbá *Wolfrum, E.:* i. m. (1. jz.) 20., valamint *Annette Leo:* Keine gemeinsame Erinnerung. Geschichtsbewusstsein in Ost und West. Bundeszentrale für politische Bildung. Dossier Geschichte und Erinnerung. <http://www.bpb.de/themen/JH31QR.html> (letöltés ideje: 2011. ápr. 11.).

14 *Christoph Cornelißen:* Erinnerungskulturen. Docupedia-Zeitgeschichte. <http://docupedia.de/zg/Erinnerungskulturen.1>. (letöltés ideje: 2011. ápr. 11.). A témával való általános ismerkedéshez vö. továbbá: *Uö:* Was heißt Erinnerungskultur? Begriff – Methoden – Perspektiven. *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 54. (2003) 548–563.

15 *Cornelißen, Chr.:* Erinnerungskulturen i. m. (14. jz.) 1.

16 *Jörn Rüsen:* Was ist Geschichtskultur? Überlegungen zu einer neuen Art über Geschichte nachzudenken. In: *Historische Faszination. Geschichtskultur heute.* Hrsg. Klaus Füßmann–Heinrich Theodor Grütter–Jörn Rüsen. Böhlau, Köln, 1994. 5., idézi: *Zündorf, I.:* i. m. (5. jz.) 5.

az a megállapítás, miszerint az emlékezetkultúrák nem egyformák, nem statikusak, hanem heterogének és dinamikusak, tekintve hogy a szereplők újra és újra megpróbálják a múlt értelmének az újradefiniálását. Az emlékezéssel felidézett múlt elsajátításának valamennyi formája alapvetően egyenjogú. Ezek szerint az emlékezetkultúra tárgyaként fogható fel minden szövegtípus, kép és fénykép, műemlék, építmény, ünnep, rituálé, valamint szimbolikus és mitikus kifejezésforma, de akár gondolati rendszer is, amennyiben hozzájárul a kulturális alapon álló önképek kialakulásához.¹⁷

Az emlékezetkultúra gondolata fogalmi-módszertani viszonyban áll a „kollektív emlékezetek” szerepéről folyó vitával. A kollektív emlékezet fogalmát Maurice Halbwachs francia szociológus használta először, aki az 1920-as években megállapította, az emlékezés során az egyénnek saját magán kívüli, a társadalom által rendelkezésére bocsátott támpontokra kell hagyatkoznia. Az emlékezés ilyenformán a társadalomtól függő jelenség.¹⁸ Németországban e szemléletmódot Jan és Aleida Assmann kultúrtörténész házaspár honosította meg, illetve két kulcsfogalommal, a „kommunikatív emlékezet” és a „kulturális emlékezet” fogalmával egészítette ki. A kommunikatív emlékezet az egyének vagy csoportok ténylegesen megélt vagy szóban áthagyományozott tapasztalatokhoz kapcsolódó emlékeire vonatkozik; a társadalom egyfajta „rövid távú emlékezetének” tekinthető, amely általában három generációra terjed ki, amelyek egyfajta „tapasztalat-, emlék- és elbeszélésközösséget” alkotnak. A kulturális emlékezet ezzel szemben korszakokon átívelő konstrukcióként fogható fel. Olyan, elsősorban a múlthoz kapcsolódó kollektíven megosztott tudás, amire egy csoport a saját egyediségének és sajátosságának a tudatát alapozza.¹⁹

Történelempolitika. A fogalmi hierarchia következő foka (történelempolitika) viszonylag új gondolatként, néhány éve jelent meg csupán a német történettudományban; korábban a történelmi tudat és az emlékezetkultúra körül folyó viták álltak inkább előtérben. A történelempolitika fogalma még mindig nem rendelkezik ugyanakkor mindenki által egyöntetűen elfogadott meghatározással.²⁰ Christian

17 *Cornelißen, Chr.:* Erinnerungskulturen i. m. (14. jz.) 1–2.

18 Uo. 2.

19 Jan és Aleida Assmann munkásságából vö. elsősorban: *Jan Assmann:* A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Atlantisz, Bp., 1999.; *Aleida Assmann–Jan Assmann:* Das Gestern im Heute. Medien und soziales Gedächtnis. In: Die Wirklichkeit der Medien. Eine Einführung in die Kommunikationswissenschaft. Hrsg. Klaus Merten et al. Westdeutscher Verl., Opladen, 1994. 114–140.; *Cornelißen, Chr.:* Erinnerungskulturen i. m. (14. jz.) 2. A <http://erinnerungskultur.com> címen található honlap a „Das kulturelle Funktions- und das kulturelle Speichergedächtnis”, a „Das kulturelle Gedächtnis” és a „Maurice Halbwachs” kulcskifejezések alatt bibliográfiai hivatkozásokat, valamint Jan és Aleida Assmann, illetve Maurice Halbwachs munkáinak legfontosabb szemelvényeit tartalmazza.

20 A Német Politikatudományi Egyesület történelmi munkacsoportja a <http://www.dvpw.de/gliederung/ak/ak-politik-und-geschichte/ueber-uns.html> címen röviden összefoglalta a „történelempolitika” mint fogalom kialakulásának történetét, amelyre a következő szakasz támaszkodik.

Meier az 1986. évi Német Történészkongresszus nyitóbeszédében a történészvita politikai töltetere való tekintettel a történelempolitika politikai koncepcióként való értelmezésének a politikai jelentőségét hangsúlyozta.²¹ Ezen szerinte a történelem alapjában véve negatívan értékelt instrumentalizálása értendő. A történelempolitika fogalma emellett analitikus kategóriaként is használatos, e szerint a múltra való hivatkozás az általános politikai cselekvés egyik alkotóeleme. Peter Steinbach 1994-ben úgy fogalmazott, a mindenkorai politikai szereplők azáltal, hogy történelmi párhuzamokat keresnek és találnak, a saját törekvéseik vagy döntéseik legitimitációjára törekednek. Ez pedig rendszerint a politikai ellenfelek legitimitációjának a kétségbevonására és az elismerés maguk számára történő kisajátítására irányul.²² Tíz évvel később Michael Kohlstruck az idézett szemléletmódot továbbfejlesztve bevezette az emlékezetpolitika szakkifejezését, melyben a kapcsolódó politikai cselekvés egyes célokra és funkciókra összpontosul, összességében pedig a legitimitás megszerzésére irányul.²³ Edgar Wolfrum a történelempolitikát olyan cselekvési és politikai térként határozta meg, amelyben az egymással versengő véleményformáló elitek politikai aktorai megkísérlik feltölteni a történelmet a saját értékeikkel, hogy politikai célokra használhassák azt fel. A múltat így instrumentalizálják a maguk céljainak megfelelően.²⁴ Összefoglalva kijelenthetjük, a történelempolitika legfőbb vonása a történelem politikai eszközként való hasznosítása, kísérlet arra, hogy a politikai döntéseket a történelem részrehajló értelmezésével történelmi úton igazolják, az egyének és a társadalom történelemről vallott felfogását ezáltal meghatározott politikai érdek mentén megváltoztassák.

A történelempolitika több különböző fajtája különböztethető meg ilyen formán:²⁵

- történelemmanipuláció és -hamisítás (például a tördöfés-legenda, a holokausztagadás);
- mitizálás (a) világmagyarázat (teremtéstörténet, eredetmondák stb.), (b) önfelfedezés, illetve öndicsőítés („Büszke vagyok arra, hogy német vagyok”) vagy (c) uralkodói önlegitimáció („király Isten kegyelméből”) érdekében;
- felvilágosítás; idetartozik annak a kísérlete is, hogy a történelmi és politikai véleményformálás érdekében egyes történelmi kérdésekre irányítsák (korlátozzák) a nyilvánosság figyelmét;
- több nézőpont egyszerre történő érvényesítésének a kísérlete, az idegen történelemképek megértése érdekében.

21 *Christian Meier*: Eröffnungsrede zur 36. Versammlung deutscher Historiker in Trier, 8. Oktober 1986. In: „Historikerstreit”. Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung. Piper, München, 1989. 204–214.

22 *Peter Steinbach*: Widerstand im Widerstreit. Der Widerstand gegen den Nationalsozialismus in der Erinnerung der Deutschen. Schöningh, Paderborn, 1994.

23 *Michael Kohlstruck*: Erinnerungspolitik. Kollektive Identität, Neue Ordnung, Diskurshegemonie. In: Politikwissenschaft als Kulturwissenschaft. Theorien, Methoden, Problemstellungen. Hrsg. Birgit Schwelling. VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden, 2004. 173–193.

24 *Wolfrum, E.*: i. m. (1. jz.) 13–38.

25 Vö. a német Wikipedia „Geschichtspolitik” című oldalával: <http://de.wikipedia.org/wiki/Geschichtspolitik> (letöltés ideje: 2012. jan. 5.).

Ki kell hangsúlyozni, hogy a politikai eszközként felhasznált történelempolitika könnyen vezethet a történelem egyoldalú elbeszéléséhez, a kényes történelmi események tabusításához, ha az állam monopóliummal rendelkezik a történelempolitika felett.

Múltpolitika, a múlt feldolgozása. A *múltpolitika* fogalmán azt értjük, hogy a demokratikus társadalom igyekszik a saját diktatórikus múltját különféle politikai, igazságügyi és kulturális szempontból feldolgozni. Norbert Frei szerint a szakkifejezés a diktatúrához kapcsolódó tapasztalatok feldolgozásában részt vevő intézményekre utal, és azzal kapcsolatos, hogy a megbukott diktatúra tetteseit büntetőjogi felelősségre vonják, továbbá jelenti azon intézményes törekvéseket, hogy a régi rezsim tetteseit és meggyőződés nélküli támogatóit az új rendszerbe integrálják, nemkülönben az integrálódásra nem képes vagy nem hajlandó csoportokat kirekesszék.²⁶

A *múlt feldolgozásának* három szintjét különböztethetjük meg:²⁷

- a kollektív elfojtás és tagadás folyamata, a múlt feldolgozásának az elmaradása, ahogy azt elsősorban Alexander és Margarete Mitscherlich a *Die Unfähigkeit zu trauern* (1967) című munkájukban kifejtették;

- az egyén és a társadalom képes a történelem sötét lapjait integrálni a jelenbe azáltal, hogy feldolgozza a múltbeli eseményeket. Ebben jut kifejezésre egy közösség erkölcsi reflexióra való hajlandósága, és úgy értékelhető, mint a demokratizálódás és a társadalmi megújulás, a történelmi tudat és a demokratikus vitaerkölcs motorja;

- a kultúrharc és a kulturális hegemoniáért folytatott küzdelem szintje.

A *public history* fogalmát a történelempolitika egy másik alterületének tekinthetjük.²⁸ A kifejezés az Egyesült Államokból származik, ahol az 1970-es években jelent meg először és a történészi munkának az egyetemeken kívül gyakorolt területét jelölte, elhatárolva azt az akadémiai történettudománytól. Eredeti definíciója így szólt: „A public history a történészek és a történettudományi módszerek egyetemeken kívüli alkalmazását jelöli.”²⁹ Az amerikai meghatározás szerint a public history a történelem nyilvánosság előtt folytatott, egyetemeken kívüli közvetítésének az egyes módozatait fogja át, és mint ilyen kiterjed a politi-

26 Norbert Frei: *Vergangenheitspolitik. Die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-Vergangenheit.* Beck, München, 1996.; Günther Sandner: *Hegemonie und Erinnerung: Zur Konzeption von Geschichts- und Vergangenheitspolitik.* Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft 30. (2001) 1. sz. 5–17., különösen 7. (a tanulmány az interneten is elérhető a <http://www.oezp.at/pdfs/2001-1-01.pdf> címen).

27 Sandner, G.: i. m. (26. jz.) 6.

28 A public history témaköréhez átfogó bibliográfia található a berlini Freie Universität Public History mesterképzésének honlapján a http://www.geschkult.fu-berlin.de/e/phm/materialien/Public_History_Bibliografie_02_04_2010.pdf címen.

29 A public history mint fogalom tartalmának és kialakulása történetének rövid és egyben alapos összefoglalását ld. Zündorf, I.: i. m. (5. jz.) 2–3.

kai tanácsadás, a cégtörténet, a tömegmédiákban megjelenő történelem, a műemlékügy, a múzeumok és emlékhelyek, az egyesületek és alapítványok, a politikai képzés, a levéltár- és iratügy, a család- és helytörténet, a könyvek és folyóiratok kiadására egyaránt.

Az Egyesült Államokban a public history fogalma alatt ma már nem kizárólag a történelemnek a történészek általi nyilvánosság elé tárását értik: a public historyból popular history, népi történelem lett. Ezzel azt hangsúlyozzák, hogy a történelmet egy széles, nem szakmabeli közönség számára dolgozzák fel, olyan történelemről van tehát szó, amely a társadalom egészét érinti, és amit a társadalom maga is alakít, akár úgy, hogy maga írja ezt a történelmet. Ennek megfelelően az 1990-es évekből származó tág meghatározás már így szól: „Olyan történelem, amelyet bárki, aki nem egyetemen dolgozik, az osztálytermeken kívül bárhol művelhet.” Még egyszerűbben kifejezve: „történelem a köz által, a közről és a közért”.³⁰

Az amerikai Nemzeti Public History Tanács (NCPH) 2007-ben a következő meghatározást fogadta el mérvadónak: „A public history olyan mozgalom, módszer és szemléletmód, amely a történelem együttműködésben való tanulmányozását és művelését hirdeti; a művelői vállalják, hogy egyéni meglátásaikat a köz rendelkezésére és javára fordítják.”³¹ E meghatározás érvényességét azonban többen is megkérdőjelezték, tekintve hogy a public history időközben nem pusztán mozgalom, hanem egy többszörösen intézményesült tudományos tevékenység is egyúttal. Azt is kétségbe vonták továbbá, hogy rendelkezik saját módszertannal, valójában ugyanis a történettudomány módszereit alkalmazza.

Németországban a public historyt olyan alkalmazási területnek tekintik, amely magában foglalja a történelem elemzését és közvetítését a nyilvános térben, és felöleli a gyakorlati hasznosítás területét, valamint annak visszahatását a történettudományra. Ebből a következő, ma általánosan elfogadott meghatározás vezethető le: „A public history a történelem ábrázolásának az iskolákon és a tudományos intézeteken kívüli valamennyi nyilvános formáját magában foglalja. Jelzi a történelem iránti érdeklődés megugrását, valamint a nyilvános történelemmel szemben támasztott minőségi követelmények változását. A public history a történelem érthető és egyben látványos elmesélésére, az egyének szubjektív tapasztalatainak az integrálására, a történelmi folyamatok térbeli dimenziójának a szemléltetésére, a történelem képiségének a bevonására tett kísérletet, lényegében és összefoglalóan arra vezet, hogy a »történelmet a kulturális emlékezet tereként« értelmezzük újra.”³² Röviden összefoglalva: a

30 Uo. 3.

31 Idézi uo. 3.

32 Uo. 6. Hasonló definíciót tartalmaz *Frank Bösch–Constantin Goschler: Der Nationalsozialismus und die deutsche Public History*. In: *Public History. Öffentliche Darstellung des Nationalsozialismus jenseits der Geschichtswissenschaft*. Hrsg. Frank Bösch. Campusverl., Frankfurt a. M., 2009. 10., valamint *Paul Nolte: Öffentliche Geschichte. Die neue Nähe von Fachwissenschaft, Massenmedien und Publikum: Ursachen, Chancen und Grenzen*. In:

public history a történettudományi eredmények szélesebb nyilvánosság számára való közvetítése.³³

A public history egyszerre tekinthető ily módon a történettudomány részének és egy azon túlmutató szolgáltatásnak. Köztudott ugyanakkor, hogy a szaktudomány gyakran tartózkodóan viszonyul hozzá. Ez a tartózkodás abban is megnyilvánul, hogy eltérőek a nézetek azt illetően: eltűnőben van-e Németországban jelenleg az a szakadék, ami az egyetemi történészek és a történelem public history közvetítői között húzódik vagy továbbra is éles a határvonal közöttük.³⁴

A public historyt művelő személyek felkészültségével szemben eltérőek az elvárások, így nem feltétlenül csak a szakmai tudás jön számba. Ez a mozzanat teszi a public historyt különösen támadhatóvá a történészek részéről. A felkészültséget illető elvárások változatai így alakulhatnak:³⁵

- a történettudományi módszerek szakszerű alkalmazása;
- a bonyolult tudományos eredmények történelmi előképzettséggel nem rendelkező közönség számára is érthető, érdekes és a közvetítő médiumhoz igazított előadásának készsége;
- a szöveges, képi, tárgyi, filmes és hangzó források elemzésének a képessége;
- képesség e forrásoknak a történelem közvetítéséhez való felhasználására, például a múzeumokban, a tévében, könyvekben, folyóiratokban, az interneten vagy a rádióban;
- a médiatudományok, a történelemtanítás és a múzeumpedagógia módszereinek ismerete.

A történelempolitika fogalma és jelentősége

A történelempolitika fogalmának kifejtésénél Edgar Wolfrum darmstadti történész tíz pontját veszem alapul,³⁶ amelyeket a fogalom időközbeni változása miatt újabb szempontokkal egészítetek ki.

1. Cselekvési és politikai tér. A történelempolitika olyan cselekvési és politikai tér, amelyben a különböző aktorok saját értékeikkel töltik fel és politikai célokra használják a történelmet. Törekvéseik célja a nyilvánosság tájékoztatása (megnyerése) legitimációs céllal, hogy támogatásra leljenek a politikai mezőben. Az elitek különböző kategóriái, a politikusok, újságírók, értelmiségiek, de különösen a politikai elit élnek a cselekvés ezen eszközével. A történelempolitika középpontjában az az általános probléma áll, hogy mi módon használható fel a

Aufklärung, Bildung, „Histotainment“? Zeitgeschichte in Unterricht und Gesellschaft heute. Hrsg. Michele Barricelli–Julia Hornig. Lang, Frankfurt a. M., 2008. 138–141.

33 Zündorf, I.: i. m. (5. jz.) 2.

34 Az első álláspontot Nolte, P.: i. m. (32. jz.), a másik nézetet Bösch, F.–Goschler, C.: i. m. (32. jz.) képviseli. Vö. még Zündorf, I.: i. m. (5. jz.) 6.

35 Zündorf, I.: i. m. (5. jz.) 4–5.

36 Wolfrum habilitációs írására gondolok, ld. Wolfrum, E.: i. m. (1. jz.) 25–32.

múlt politikai célokra, és hogy a történelem milyen politikai keretfeltételek mellett, milyen szándékok jegyében válik aktuálissá a politika pillanatnyi szükségleteit kiszolgáló. „Nem az itt a döntő kérdés, hogy van-e tudományos igazságtartalma az ezúton közvetített történelemképnek, hanem az, hogy hogyan, kik, miért, és milyen eszközökkel, szándékkal s hatással tematizálják a múlttal kapcsolatos tapasztalatokat, és miként válnak azok politikailag relevánssá.”³⁷

2. *Funcionális nézőpont.* A történelempolitikát sajátos társadalmi szerepének a szemszögéből kell tehát vizsgálnunk, nyitott elemzési kategóriaként egyszerre tölthet be haladó, valamint retrográd szerepet, és válthat ki ilyen hatásokat.³⁸

3. *Politikai-pedagógiai feladat.* A politikai cselekvés nem csupán a történelmi tudatból ered, hanem egyúttal a történelmi tudat alakítását is szolgálja. A történelempolitika konkrét stratégiákat foglal magában, amelyek megváltoztathatják a múlt szemléletmódját.³⁹

4. *Nyilvánosság és versengés.* A versengő demokrácia a közvéleményen keresztül gyakorolt uralomként jellemezhető. Különböző politikai érdekek léteznek a nyilvános térben, azok mentén az eltérő emlékezetek változatos történelemképek előadásának a formájában versengenek egymással. A történelempolitika a tömegmédiák segítségével közvetített olyan nyilvános folyamat, melyben folyik a küzdelem a látható erők és ellenerek között az értelmezési minták fölötti hegemonia megszerzéséért (és megtartásáért). „Minden hatni akaró politikának szüksége van egy alapvető világméretű keretnek, amely megadja a politika fogalmi keretét. Ez a keret egy történelemképet foglal magában. A világot nem a hivatásos történészek, hanem sokkal inkább a politikusok és pártvezetők értelmezik, ők fogalmazzák meg a jövőre vonatkozó elképzeléseket, és ők azok, akik a lakosság történelemképét hosszú távon és széles körben befolyásolni tudják.”⁴⁰

5. *Nyilvános konfliktusok és politikai kultúra.* A tömegmédiákban megvívott nyilvános viták, különösen azok, amelyek telítve vannak erkölcsi értékítéletekkel, nagy hatással vannak a nyilvánosságra, egyszersmind elősegítik a normák érvényesülését és stabilizálódását. „A történelempolitikai viták bizonyos érték-, magatartás- és viszonyulásminták megerősítésének vagy korszerűsítésének kifejeződéseként foghatók fel, amelyek [...] formálják és át is alakítják a politikai kultúrát.”⁴¹

6. *A tudomány és a politika feszült viszonya.* A történettudomány feladata, hogy racionális és kritikus vélemény nyilvánításával ellensúlyozza a regresszív tényezőket, a múlt feldolgozásának a sérelmeket előtérbe helyező eljárásait, amivel a józan belátást szegezi ily módon szembe. A történettudomány önmagával

37 Uo. 25–26.

38 Uo. 26–27.

39 Uo. 27.

40 Uo. 27–28.

41 Uo. 28–29.

szemben támasztott tudományos igényességéhez értelmi potenciál társul. A politika ugyanakkor leegyszerűsíti a bonyolult összefüggéseket és előnyben részesíti a szelektivitást, valamint a részrehajlást. A történelempolitika olyan, mindig egy adott helyzetben hasznosítható fegyver, amit a politikusok tartanak a kezükben.⁴²

7. *A politika és a történelem kölcsönhatása.* A kölcsönhatás úgy értendő, hogy a történelem politikát teremt, a politika pedig történelmet generál. A történelempolitika e kölcsönhatás következtében válik olykor kényes kérdéssé.⁴³

8. *Kétoldalúság: történelem a politikában és a történelem mint politika.* Bár a történelempolitika és a történettudomány viszonya feszült, hatnak is egymásra. „A történelempolitika a politikum felől nézve a történelemnek a jelenkori viták szolgálatába állítása, és egyúttal ezen viták politikai következménye. A történelem felől nézve a fogalom arra a probléma-összefüggésre utal, hogy [...] a történelemképek mindig közügyeket érintenek.” A történelmi-politikai szakmai vitában szintén jelentős szerepet játszhatnak a történelempolitikai mozzanatok, és ezen a mechanizmuson keresztül lehet a nyilvánosságot leginkább befolyásolni.⁴⁴

9. *A demokratikus alapegyetértés mint kiindulópont.* Fontos, hogy bizonyos alapelvek, például a szabadságjogok, az ellenvélemény kinyilvánításának a joga stb. kívül maradhassanak a politikai viták keretein. „Ha egy demokratikus berendezkedésű állam ezen alapjai vita tárgyát kezdik képezni, akkor az állam teljes léte veszélybe kerül.”⁴⁵

10. *Történelempolitika és múltpolitika.* A múltpolitika fogalma a leváltott rendszer intézményi és személyi örökségének a kezelését jelöli, és egyúttal a társadalom némely csoportjainak a közvetlen anyagi felelősségére irányul. Abban a vonatkozásban szokás alkalmazni, hogy a megelőző totalitárius rendszer vezetői elkövettek olyan cselekedeteket, amelyek büntetendők, legalábbis egyes politikai és erkölcsi mércék alapján elítélendők. A két fogalom egyértelműen elválasztható egymástól: „Míg a múltpolitika főként gyakorlati-politikai intézkedéseket jelöl, és alárendelt szerepet tulajdonít a nyilvános-szimbolikus cselekvéseknek, addig a történelempolitikára ennek ellenkezője jellemző.”⁴⁶

A történelempolitika fogalma körül zajló vita egy másik pontján Günther Sandner a történelempolitika eltérő politikai és társadalmi szerepeinek a megkülönböztetésére helyezte a hangsúlyt. Így megkülönböztette egymástól a következő kategóriákat:⁴⁷

(1) *Hagyományteremtés és folyamatosság.* A hegemoniát érintő vitákban a történelmet az uralom stabilizálása, a status quo fenntartása érdekében artiku-

42 Uo. 29.

43 Uo. 29–30.

44 Uo. 30.

45 Uo. 30–31.

46 Uo. 31–32.

47 Sandner, G.: i. m. (26. jz.) 7–9.

lálják. Vele szemben így nyer létjogot az ellentörténelem, ami az elnyomott hagyományok tárházát rejtí magában.

(2) *Legitimáció és delegitimáció.* Az emlékezet helyeinek szimbolikus megszállása és a történelemnek mint erőforrásnak a kisajátítása az uralom legitimálását szolgálhatja. Az NDK a kapitalizmus és a nemzetiszocialista uralom összefonódásának kontrasztjából (antifaszizmus) merítette történelmi legitimitását. Az NSZK-nak ugyanakkor ki kellett töltenie a legitimációs vákuumot, ami a német nemzet fogalmának a nemzetiszocializmus által végrehajtott tönkretételével áll elő. Legjobb stratégiának a totalitarizmusellenesség bizonyult ezúttal.

(3) *(Kollektív) identitás.* A történelem segítségével is megteremthető a kollektív identitás, amely politikai legitimációvá konvertálható. Erre az összefüggésre az 1980-as évek német történészei hívták fel a figyelmet a neokonzervativizmusnak abban a szellemi-kulturális légkörében, amikor a nemzeti és kollektív identitás elégtelen kifejlődéséért a pozitív történelemtudat hiányát, a nemzetiszocializmusra való, a bűnnel összekapcsolódó emlékezés állítólagos fixációját tették felelőssé.⁴⁸

Dittmar Schorkowitz a vita egy másik pontján egyrészt a nemzetté válás, a nemzettudat és a nacionalizmus, másrészt a történelempolitika összefüggéseire hívta fel a figyelmet.⁴⁹ Megalapozott az a feltevés szerinte, hogy a múltnak, a mítoszoknak és az identitásoknak a világi és egyházi szereplők által a nemzettudat propagálása érdekében való kiaknázása előmozdítja és igazolja az etnikai-nemzeti motivációjú erőszakot. Az utasításba adott nacionalizmus sok esetben egyenesen katalizálja a szerkezetváltás, a társadalmi önfelvilágosítás és a konszolidáció félresiklását. A harcos módon alkalmazott történelempolitika valóban szerepet játszhat a nemzetiségek közötti jelenkori konfliktusokban, és ezzel kivieszi a részét a nacionalista erőszak eszkalálódásának a felelősségéből.

Peter Steinbach az egyesült Németországban az emléknapokról és az emlékhelyekről folytatott viták példáján át részletesen tárgyalja a történelempoliti-

48 Az 1990-es évek második felében Wolfgang Kaschuba a berlini Humboldt Egyetemen működő „Historisch-sozialwissenschaftlicher Gesellschaftsvergleich. Strukturen und Identitäten im kognitiven und sozialen Wandel” nevű Deutsche Forschungsgemeinschaft-kutatócsoport keretében intenzíven kutatta a történelempolitika és az identitáspolitika közötti összefüggést. A projekt adatait ld. a http://www.kaschuba.com/texte/projekte/Nationale_Identitaetsdiskurse.pdf címen. Az eredmények több gyűjteményes kötetben jelentek meg: *Wolfgang Kaschuba: „Geschichtspolitik”: Zur Aktualität nationaler Identitätsdiskurse in europäischen Gesellschaften.* In: *Gesellschaften im Vergleich. Forschungen aus Sozial- und Geschichtswissenschaften.* Hrsg. Hartmut Kaelble–Jürgen Schriewer. Lang, Frankfurt a. M., 1998. 465–508.; *Uő: Geschichtspolitik und Identitätspolitik. Nationale und ethnische Diskurse im Kulturvergleich.* In: *Inszenierung des Nationalen i. m. (9. jz.)* 19–42.

49 *Dittmar Schorkowitz: Erinnerungskultur, Konfliktodynamik und Nationsbildung im nördlichen Schwarzmeergebiet.* Max Planck Institute for Social Anthropology, Halle/Saale, 2009. (Working Papers 118.) 5. A tanulmány az interneten is elérhető a <http://www.eth.mpg.de/cms/en/.../pdf/mpi-eth-working-paper-0118.pdf> címen. Időközben átdolgozott kiadása is megjelent eltérő cím alatt: *Geschichte, Identität und Gewalt im Kontext postsozialistischer Nationsbildung.* *Zeitschrift für Ethnologie* 135. (2010) 99–160.

ka integráló, illetve dezintegráló szerepét.⁵⁰ Steinbach szerint kérdéses ugyanakkor, hogy alkalmazható-e ez az államilag szervezett társadalmakra érvényes konfliktusminta azokra az egyesülés stádiumában levő társadalmakra, melyek még belső integrációjuk előtt állnak. Rámutat továbbá arra, hogy a történelemért vívott harc alapvetően a két német résztársadalom történelmileg kialakult önazonosságára irányul. Ez a küzdelem integrációpolitikai kockázatokat is hordoz magában, mert elősegíti a mentális gettók és szubkultúrák kialakulását; a lakosságon belüli területi arányok folytán ugyanakkor mindig a keletnémetek ellen is irányul, akik emellett – saját belső ellentéteik miatt – amúgy is hevesen vitatkoznak a történelmükről.

A történelempolitika fogalma szempontjából nagy szerepet játszik az aktorok megkülönböztetésének a kérdése, továbbá azoknak a médiumoknak az osztályozása, amelyekben vagy amelyekkel a történelempolitikát művelik.

A történelempolitika aktorai tekintetében több, saját egyéni érdekekkel és stratégiával rendelkező csoport különböztethető meg. A szereplők érdekei lényegében a csoportra jellemző vagy a csoportok felett álló történelemképek meghatározására, a szimbolikus politizálásra és az emlékezetről folyó vita uralására irányulnak.⁵¹ A politikai elitek, mint egy társadalom véleményformáló elitjei, különleges szerepet töltenek be a folyamatban. Két csoportra oszthatók, nevezetesen az állami történelempolitika szereplőire (például a kormányok), valamint a pártpolitikai és a civil társadalmi történelempolitika közreműködőire. Az állami történelempolitika cselekvői számára mindenekelőtt a nemzeti történelem megjelenítése, az identitásteremtés az igazán fontos, valamint az, hogy legitimitációt nyerjenek belőle. Egy demokratikus berendezkedésű államban ezek az elitek általában arra törekednek, hogy csoportok felett álljanak. A politikai pártok történelempolitikája, ezzel szemben, alapvetően csoportspecifikus, amit kirekesztési vagy integrációs érdekek határoznak meg, különösen a csoporton belüli identitás kialakításának a céljából, valamint a csoporton kívüliektől való megkülönböztetés hangsúlyozott igényével. A civil társadalom történelempolitikájának a középpontjába így érdekcsoportokra, például az egyesületekre, az érdekképviseleti szövetségekre stb. jellemző érdekek kerülnek.⁵²

Egy demokratikus társadalom kulturális és társadalmi ellentéteinek közvetlen következménye, hogy a különböző aktorok mindig új történelemképet, a múlt új látásmódját alkotják meg a történelempolitika eszközeivel. Günther Sandner találóan állapította meg, hogy „a társadalmi történelemképek sosem véglegesek ilyenformán, kizárólag a jelen konstellációjából szemlélve magyarázhatók meg, és visszatükrözik annak belső ellentéteit”.⁵³

A történészeknek a történelempolitikához fűződő viszonyát úgy lehet a legjobban leírni, hogy a történészek gyakran történelempolitikai szereplőként is

50 Peter Steinbach: Symbolische Formen des Gedenkens. Deutschland-Archiv 39. (2006) 279–280.

51 Sandner, G.: i. m. (26. jz.) 11.

52 Uo. 11–12.

53 Uo. 12–13.

megjelennek, a tulajdonképpeni feladatuk azonban alapvetően az, hogy tudományosan többé-kevésbé megalapozott témákat, anyagot és érveket bocsássanak a többi szereplő rendelkezésére.

A modern tömegmédiумokhoz való általános hozzáférés szükséges feltétele a történelempolitika rohamos fejlődésének. A vizuális közlésformák, a fényképek, a filmek és a tévécsatornák különösen fontosnak bizonyulnak e téren. Ezenkívül egész sor további médiumtípus létezik még, amelyek eltérő hatékonysággal használhatóak fel a történelempolitikai cselekvésekben:⁵⁴

- az ifjúság politikai szocializációját befolyásoló tankönyvek;
- történelmi kiállítások, amelyek a vizualitásuknak köszönhetően nagy hatást gyakorolnak a közönségre;
- műemlékek és emlékművek, melyeket hosszú élettartamuk miatt változó társadalmi összefüggésben értelmeznek. Ezek saját képi világot alakítanak ki, a politikai változásokat új kontextusba helyezik, a fiatalabb nemzedék pedig újraértelmezi őket;
- az emlékezés és a felejtés dialektikáját tükröző emlékhelyek és emléknapok;
- mindezekhez járul továbbá a legújabb tömegtájékoztatási eszköz, az internet, amire „virtuális történelempolitikai csatatérként” tekinthetünk, mivel a meglevő politikai és jogi szabályozás kereteit áttöri.

Ezzel szemben a történettudományi publikációk formájában megjelenő szövegek – hatásuk intenzitását és jellegét tekintve – leginkább marginálisak: a széles közönség szinte alig olvassa őket.

Az emlékezetkultúra, a történelempolitika és a public history kialakulása és fő témái

A német történettudomány által az emlékezetkultúra, a történelempolitika és a public history területén belül tárgyalni szokott témák lényegében megegyeznek egymással, és szinte kizárólag csak a legújabb kori német történelemhez kapcsolódnak. Bemutatásukhoz számba veszem a kérdésfeltevés szempontjából legfontosabb, az 1980-as évek óta folytatott vitákat.⁵⁵

Első állomásként Richard von Weizsäcker szövetségi elnök 1985. május 8-án, a II. világháború befejezésének a 40. évfordulóján tartott beszédét kell megemlíteni. A szövetségi elnök kijelentette, ez a nap nem csupán az emlékezés, hanem a felszabadulás napja is egyúttal, majd szólt a németek egyéni bűnösségé-

54 Uo. 10–11.

55 Az alábbi fejtegetések Katharina Hamann-nak ezekről a vitákról írt rövid, de egyúttal átfogó összefoglalójára támaszkodnak: Offizielles Erinnern in der Bundesrepublik Deutschland. D-A-S-H Dossier 11.: „Erinnerungskultur und Gedächtnispolitik” 5–8. A teljes dosszié elérhető az interneten a <http://d-a-s-h.org/dossier/11/> címen (letöltés ideje: 2012. jan. 6.). A terjedelmes dosszié számos további cikket és hasznos bibliográfiai és forráshivatkozást tartalmaz a történelmi és történelempolitikai oktatással kapcsolatban. A történelempolitika idevágó fejlődési állomásainak kritikus vizsgálatához ld. *Marcus Hawel*: Die normalisierte Nation? Geschichtspolitik

ról és kétségbe vonta azt az állítást, miszerint a közemberek mit sem tudtak a nemzetiszocializmus bűneiről. Ezért a kijelentéséért hevesen támadták őt főként a konzervatív körökben, mivel a Kohl-korszakban az emlékezésről folyó vita a bűnösség kérdésével való foglalkozás helyett a szenvedéstapasztalatok hangsúlyozásának az irányában tolódott el.⁵⁶

Röviddel később, 1986-ban kitört az úgynevezett történészvita, amit Ernst Nolte 1986. június 6-án a *Frankfurter Allgemeine Zeitung*ban megjelent cikke váltott ki. Nolte fájlalta „a múltat, amely nem akar véget érni [...], s ami hóhérpallos gyanánt van a jelen fölé függesztve”. Írásában a nemzetiszocializmushoz való viszony normalizálása mellett emelt szót. Fő törekvése a holokausztnak a sztálinizmus történetébe való betagolásával a náci genocídium relativizálása, valamint a tiszta lappal kezdés gondolatának a népszerűsítése volt. Az ellenoldal nevében leghatározottabban Jürgen Habermas szólalt meg, aki a nemzetiszocializmus egyediségét hangsúlyozta és megpróbált rávilágítani az összehasonlítás és az egyenlőségtétel közötti nagy különbségre. A két álláspont a következőképpen foglalható össze: az egyik irányzat (Noltéé) a mások büntetteire való hivatkozással a bűnösség visszautasítása, a bűnösség relativizálása mellett foglalt állást, megkérdőjelezve ezáltal a korábban elfogadottnak számító emlékezetpolitikát. Nolte azt állította, hogy nem kell a németeknek összességében szégyenkezniük nemzeti történelmük miatt. A másik álláspont (Habermasé) a történelem kritikus befogadásával, a rosszat a mostani jótól elválasztó 1945-ös cezúra hangsúlyozásával vállalta a német örökséget. A történettudományban és a hivatalos emlékezetpolitikában mindkét álláspont érvényesült egy-egy elem vonatkozásában. A más nemzetek büntetteire történő apellálás, különösen a nemzetiszocializmus és a sztálinizmus összehasonlítása az emlékezésről folytatott viták számos területén meghonosodott. A múlt lezárásának (Schlußstrich) gondolata azonban nem vált széles körben elfogadottá.⁵⁷

Philipp Jenningernek, a Bundestag elnökének 1988-ban, a novemberi pogromok 50. évfordulóján tartott beszédét az addig szokásostól eltérően nem a zsidók áldozatszerepének a hangsúlyozására építette fel, hanem a németekről, a németeknek az antiszemita uszításban való részvételéről, illetve az azzal szembeni türelmes magatartásukról beszélt. Nemcsak a fasiszta eliteket, hanem a lakosság nagy csoportjait is tettesnek nevezte. Azzal, hogy beszédét a tettesek szemszögéből építette fel, új szempontot vezetett be a diskurzusba. A nem eléggé helyénvaló idézetei és a megfelelő különbségtételek hiánya miatt többen is a szemére vetették, hogy nem határolódik el egyértelműen a nemzetiszocializmustól: ezért le is kellett vágul mondania.⁵⁸

und Umgang mit historischer Wahrheit im wiedervereinigten Deutschland. Sozialistische Positionen. Beiträge zu Politik, Kultur und Gesellschaft 12. (2000) <http://www.sopos.org./aufsaetze/3a40b27f3be98/1.phtml> (letöltés ideje: 2012. febr. 5.).

56 Hamann, K.: i. m. (55. jz.) 6.

57 Uo. 6.

58 Uo. 7.

1989-et és 1990-et követően számos médium ismét intenzíven kezdett el foglalkozni a múlttal. Olyan nemzeti érzés alakult ki az országban, amely korábban nem létezett. Ez a nyilvánvaló és pozitív viszony Németországhoz és a német szimbólumokhoz hatással volt a német történelem szemléletére is. Németországnak megtisztultnak kellett magát mutatnia és fel kellett kutatnia azokat a lehetőségeket, melyek révén pozitívan is hivatkozhat a múltjára.⁵⁹

Martin Walser írónak a frankfurti Szent Pál-templomban a Német Könyvkereskedők Szövetsége békedíjának az átvételekor tartott, 1998. október 11-i beszéde, valamint az azt követő, a Németországi Zsidók Központi Tanácsának elnökével, Ignatz Bubisszal folytatott vitája cezúrának számít, mivel ez volt az első alkalom az 1980-as évek eleje óta, hogy valaki nyilvánosan megtagadta a bűnösség elismerését. Walser a lelkiismeret szabadságát Auschwitz „erkölsi bunkójával” állította szembe. A „mi (a német) szégyenünk instrumentalizációjáról” beszélt, és ezzel kimondta azt, amit a német népesség sok más tagja is gondolt magában a dolgról.⁶⁰

A történelempolitika és az emlékezetkultúra 1990-es évekbeli, majd azt követő alakulásában különösen szembetűnő volt a németek szenvedéseinek (bombázások, menekülés és elűldöztetés) a hangsúlyozása és a totalitarizmuselmélet újbóli megjelenése; az utóbbi két német diktatúráról beszélt és összevetette egymással a nemzetiszocializmust, illetve az NDK-beli államszocializmust.⁶¹ Ebben az összefüggésben értelmezendők a Wehrmacht-kiállítás körüli viták is.⁶²

Végezetül a német külpolitikában is megjelent, különösen a koszovói háborúval összefüggésben, az új történelemfelfogás. Ennek kapcsán a történelemmel szemben viselt felelősséggel indokolták, hogy miért vesz részt Németország egy újabb támadó háborúban a II. világháborút követően első alkalommal. Joschka Fischer akkori külügyminiszter megítélése szerint Németország nem Auschwitz ellenére, hanem Auschwitz miatt aktív a koszovói háborúban. A katonai beavatkozás efféle értelmezése jól példázza az akkori vörös-zöld koalíciós kormány emlékezetpolitikáját, amely a német történelmet nyíltan politikai lépések indoklására használta.⁶³

S végül, melyek tehát a legfontosabb történelempolitikai témakörök?

– A nemzetiszocializmus mint döntően negatív referenciális esemény (Wehrmacht-kiállítás) és összehasonlítása a sztálinizmussal, illetve a kettő közötti egyenlőség kimondása;

– a holokauszt, különösen az áldozatok és a tettesek kérdése, valamint az emlékezés helyeinek és az emlékhelyeknek a szerepe, ilyenek létesítése;

59 Uo. 7.

60 Uo. 7.

61 Uo. 7–8.

62 Vö. *Michael Klundt*: *Geschichtspolitik. Die Kontroversen um Goldhagen, die Wehrmachtsausstellung und das „Schwarzbuch des Kommunismus“*. PapyRossa, Köln, 2000.

63 *Hamann, K.*: i. m. (55. jz.) 8.

– a kontinuitás problémája Fritz Fischer ismert és erősen vitatott álláspontjához kapcsolódóan: a nemzetiszocialisták világhuralomra törekvése nem a vilmosi politikában gyökerezett vajon?

– A németek mint a második világháború áldozatai: bombázások, menekülés és kitelepítés;

– az NDK története, különösen 1953. június 17-e és a Stasi ottani szerepe, valamint az NDK megítélése. Az NDK bukása és a nemzetiszocializmus alóli felszabadítás eltérő társadalomformáló jelentősége;

– a múlt eltérő feldolgozása Kelet- és Nyugat-Németországban;

– Németország kollektív emlékezete és ennek a változatai Kelet- és Nyugat-Németországban.

A történelempolitika és a public history intézményi beágyazottsága a történettudomány szűkebb akadémiai köreiben mind ez ideig módfelett kialakulatlan. A történelempolitika intézményesülésének egyes módozataival foglalkozik az esseni Kultúratudományi Intézet (KWI) „Emlékezetkultúra” elnevezésű kutatási programja, amely Claus Leggewie professzor vezetésével azt vizsgálja, hogy miként zajlik a kibővített Európai Unióban (nemzetek feletti szinten) az ellentétes vagy vitatott emlékek nemzeti feldolgozása.⁶⁴ Kutatáspolitikai szempontból a Német Kutatási Közösség (DFG) által 1997 és 2008 között támogatott és a gießeni egyetemen folyó „Emlékezetkultúrák” elnevezésű 434. számú különleges kutatási projekt (SFB) játszik igazán fontos szerepet.⁶⁵ A projekt feladatai közé tartozik a történelmi emlékezés keretfeltételeinek, az általa betöltött szerepeknek, tartalmaknak és egyes formáknak a vizsgálata, valamint adott emlékezetkultúrák kialakulásának az elemzése az ókortól a 21. századig. A kutatási eredmények hivatottak lennének erősíteni az emlékezetkulturális konstellációk történelmiségének a tudatát. A különleges kutatási területen húsz professzor és tizenkét kultúratudományi szakterület mintegy ötven munkatársa dolgozott. Különösen aktuális a Claus Leggewie által irányított, „Az emlékezet vizualizációja és virtualizációja. Történelempolitika a tömegkommunikációs élménytársadalomban” néven futó részprojekt, melynek kimondott célja a digitális és az interaktív médiumok emlékezetkultúrákra kifejtett hatásának az empirikus tisztázása a nemzetiszocializmus és a holokauszt megjelenítésének a példáján át.⁶⁶

Az elmúlt években számos konferencia, valamint maga a Német Történelemszakkongresszus is foglalkozott a történelempolitika és a public history kérdéseivel. Külön is említhetjük a kielői egyetem által 2008-ban „Történelempolitika és kollektív emlékezet. Visszatekintés, kritika, kilátások” címmel rendezett konferenciát,⁶⁷ valamint a potsdami Kortörténeti Kutatások Központja által

64 <http://www.kwi-nrw.de/home/projekt-54.html>.

65 <http://www.uni-giessen.de/erinnerungskulturen/home/konzept.html>.

66 <http://www.uni-giessen.de/erinnerungskulturen/home/teilprojekt-16.html>.

67 Friederike Steinernek a konferenciáról szóló részletes beszámolóját ld. a H-Net Reviews portálon a <http://www.h-net.org/reviews/showrev.php?id=26682> címen (letöltés ideje: 2012. febr. 5.). Az előadások kiadva: *Geschichtspolitik und kollektives Gedächtnis* i. m. (6. jz.).

2009-ben „Az emlékezet nyelvei” címmel rendezett szimpóziumot. Az utóbbin behatóan foglalkoztak a résztvevők az emlékezetkultúra és a történelempolitika fő kérdéseivel.⁶⁸ Továbbá a „Történelmi környezetek a jelenkor népszerű tudáskultúráiban” nevű, 875. számú DFG-kutatócsoport említhető még, amely 2010-ben „Public History – Public Humanities” címmel Freiburgban rendezett konferenciát;⁶⁹ végül szót érdemel a 2010 szeptemberében tartott Német Történészkongresszus „Public History – A nyilvánosan megjelenített történelem. »1989« húszéves évfordulója és az akadémiai és a nyilvános kortörténet feszültségei” nevű szekciója is.⁷⁰

Az egyetemek falain kívül főként két intézmény foglalkozik tevélegesen a történelempolitika, az emlékezetkultúra és a public history problémájával: a Szövetségi Alapítvány az NDK-diktatúra Feldolgozására (Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur), valamint a Politikai Képzés Szövetségi Központja (Bundeszentrale für Politische Bildung). Az alapítványt a Bundestag hozta létre még 1998-ban. Fő feladata a kommunista önkényuralommal kapcsolatos ismeretek terjesztése a széles nyilvánosságban.⁷¹ Rendkívül fontos szerepet tölt be a Politikai Képzés Szövetségi Központja is, amely 2008 márciusában „Történelem és emlékezet” címmel szöveggyűjteményt jelentetett meg az interneten, amely három fejezetben (Történelem – emlékezet – politika; Emlékezetkultúra; Az emlékezet jövője) számtalan külön cikket és dokumentumot tartalmaz, melyek főként a felnőttek politikai képzésében és az iskolai oktatás során használhatók.⁷²

Mind gyakoribb, hogy a németországi egyetemi történelemszakok tantervében is megjelenik néhány gyakorlati szempont, nem utolsósorban annak köszönhetően, hogy az egyetem elvégzését követően sok történész nem a szakmájában helyezkedik el. De míg az Egyesült Államokban számos public history szakirány és jó néhány érdek-képviselői szervezet létezik, addig Németországban csupán egyetlen önálló szakirány jött létre ez ideig, mégpedig a berlini Freie

68 A szimpózium programja a http://www.zzf-pdm.de/Portals/images/veranstaltungen/Flyer_Sprachen_der_Erinnerung.pdf (letöltés ideje: 2012. jan. 29.), Agnieszka Wierzcholska erről a rendezvényről írt ismertetése pedig a <http://www.h-net.org/reviews/showrev.php?id=29320> (letöltés ideje 2012. jan. 29.) címen olvasható.

69 A konferencia programját és Doris Lechner arról írt ismertetőjét ld. a <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/tagungsberichte/id=3063> (letöltés ideje: 2012. jan. 29.) címen.

70 A programot és Ruth Rosenberger szekcióról szóló ismertetését ld. a <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/tagungsberichte/id=3379> (letöltés ideje: 2012. jan. 29.) címen.

71 <http://www.stiftung-aufarbeitung.de> (letöltés ideje: 2012. jan. 29.).

72 http://www.bpb.de/themen/DU8MZJ,0,0,Geschichte_und_Erinnerung.html (letöltés ideje: 2012. jan. 29.). A szöveggyűjtemény a következőket tartalmazza: Történelem – emlékezet – politika fejezet: *Aleida Assmann*: Gedächtnis-Formen; *Peter Steinbach*: Politik mit Geschichte – Geschichtspolitik?; *Herfried Münkler*: Geschichtsmythen und Nationenbildung; *Arne Ruth*: Mythen der Neutralität; *Aleida Assmann*: Kollektives Gedächtnis; *Kai Ambos*: Institutionen und Erinnerungen; *Karl-Ernst Jeismann*: Geschichtsbilder: Zeitdeutung und Zukunftsperspektive; *Christoph Kleßmann*: Zeitgeschichte als wissenschaftliche Aufklärung. Emlékezetkultúra feje-

Universität history mesterképzése.⁷³ Ennek alapján kijelenthető tehát, hogy továbbra is csak az Egyesült Államokban jött létre a public historyt népszerűsítő széles körű mozgalom. Irmgard Zündorf meglátása szerint ez a fejlemény visszavezethető arra a szaktudomány művelői szempontjából központi problémára, miszerint nehéz eldönteni, hogy „meddig számítanak a történeti művek public historynek, és honnantól tekinthetők csupán a képzelet szüleményeinek”.⁷⁴ Másként mondva: hol kezdődik a „public” és hol ér véget a „history”?

Összefoglalás

A történelempolitika fő vonásait Günther Sandner így foglalta össze: „A történelempolitika nem célirányos folyamat, amely egy társadalmat elvezet a történelminek a felismeréséhez, hanem egy világos társadalmi szerepekkel felruházott politikai tér; olyan politikai tér, amely a történelmet összekapcsolja a jelennel, mivel a mindenkori politikai felállás határozza meg, hogy mely múltat hogyan értelmeznek. A történelempolitikai kutatás képes az e politikai térben működő aktorok érdekeinek és társadalmi szerepeinek az elemzésére. Ezen túlmenően – a múltpolitika keretében – kimunkálhatja azokat a módszereket is, melyekkel a társadalom feldolgozhatja saját önkényuralmi múltját, illetve erőszakos és bűnös történelmét, valamint felvázolhatja azt a politikai keretet, ahol e kérdésekkel foglalkoznak, illetve ahol ilyenekkel foglalkozni kell. A történelempolitika egy nyitott párbeszédre alapuló folyamat: nem lehetséges, de nem is kívánatos egy egységes történelemkép parancsba adása. Integráló szerepköre a homogenitásról való lemondáson és a vita létjogosultságának, a társadalmi történelemképek pluralitásának az elismerésén alapul. Meg kell a társadalomnak akadályoznia, hogy »kényszerrel határozza meg az állam a történelemképeket«, ahogy arra minden modern tömegideológia is törekedett. Fontos feladat lehet a történelem totalitárius értelmezéseinek a feltárása és a politika nyitottságának az emlékezés útján való szavatolása.”⁷⁵

zet: *Edgar Wolfrum*: Geschichte der Erinnerungskultur in der DDR und BRD; *Birgit Müller*: Erinnerungskultur in der DDR; *Annette Leo*: Keine gemeinsame Erinnerung; *Günter Hofmann*: Regieren nach Auschwitz; Von Brussig bis Brecht: Filme; *Wolfgang Benz*: Zur Debatte: Flucht, Vertreibung, Versöhnung; *Harald Welzer*: „Unser Papa war in Stalingrad”; *Peter Reichel*: „Onkel Hitler und Familie Speer” – die NS-Führung privat; *Helga Hirsch*: Kollektive Erinnerung im Wandel; *Christoph Kleßmann*: Die Akten schließen?; *Thomas Großbötling*: Die DDR im vereinten Deutschland. Az emlékezet jövője fejezet: *Juliane Wetzel*: Holocaust-Erziehung; *Wolfgang Meseth*: Holocaust-Erziehung und Zeitzeugen; *Juliane Wetzel*: Erinnern unter Migranten; *Michael Elm*: Erinnerung ohne Zeugen; *Christoph Classen*: Medien und Erinnerung; *Christoph Cornelißen*: Erinnern in Europa; *Jens Kroh*: Erinnern global; *Dörte Hein*: Virtuelles erinnern; *Harald Welzer*: Erinnerungskultur und Zukunftsgedächtnis; *Volkhard Knigge*: Zur Zukunft der Erinnerung.

73 Zündorf, I.: i. m. (5. jz.) 10–11. A public history mesterképzéshez ld. a <http://www.public-history.fu-berlin.de> címet.

74 Zündorf, I.: i. m. (5. jz.) 12.

75 Sandner, G.: i. m. (26. jz.) 15.

Christoph Cornelißen ebben az összefüggésben számottevő emlékezetkultúrális különbségekre hívta fel a figyelmet Kelet- és Nyugat-Európa között, melyek az 1989/1990-es rendszerváltás utáni két évtizedben mutatkoztak meg. Meglátása szerint lényeges eltérés van abban a tekintetben, hogy mire kell nyilvánosan emlékezni, és annak hol és milyen formában kell megtörténnie. A német megszállásra való emlékezettel összevetve jóval hevesebb viták zajlanak Kelet-Európában a szovjet korszak emlékezetének a politikai-kultúrális jelentősége körül, mint az korábban Nyugat-Európában történt. Elsősorban a kelet-közép-európai országokban jelentkezik az a követelés, hogy ugyanolyan méltó helyet kell a szovjet vezetésű kommunizmus áldozatainak biztosítani a nyilvános emlékezésben, mint amilyenben a nemzetiszocialista diktatúra és megszállás áldozatai részesülnek.⁷⁶

Különösen nagy a jelentősége annak a felismerésnek, hogy az emlékezetkultúrának már csupán azért is új hordozókra, formákra és médiumokra van szüksége, mert az adott korszakot átélő generáció előbb-utóbb kihal. Számos könyv és film a tisztán fikciós elbeszéléssel egészíti ki a történelmi dokumentumok korpuszát és a kortársi beszámolókat. A fiatalok már nem csupán a történelmi kordokumentumokból, hanem sokkal inkább az irodalmi és filmes alkotásokból tanulják a történelmet. A történészek számára az a kötelesség fakad ebből, hogy tudományosan megalapozott felismerésekkel járuljanak hozzá ehhez a tanulási folyamathoz.⁷⁷

Időközben nyilvánvalóvá lett, hogy az az emlékezetkultúra, amely a személyes tapasztalat és a történészi-politikai értelmezés áthidalhatatlan ellentétén alapul, hosszú távon nem maradhat fenn tovább. „Több mint hatvan évvel a háború végét követően a folyamatban lévő generációváltás során mindenhol konkrétan is felmerül az a kérdés, hogy mely emlékeknek [...] kell tartósan a nemzetek politikai-történelmi emlékháztartása részévé válniuk. Elvégre a II. világháború már nem része a jugoszláv háború idején felnőtt gyermekek vagy a még fiatalabbak kötelező kollektív generációs emlékezetének, hanem a legjobb esetben is csupán a távoli múlt egyik eseménye számukra.”⁷⁸ A még távolabbi eseményekre pedig ez még inkább áll. Mely utóbbi megállapítás különösen érvényes a Kárpát-medence országainak a társadalmaira.

Fordította: Ress László

76 Cornelißen, Chr.: Erinnerungskulturen i. m. (14. jz.) 11.

77 A történelem és a politikai ismeretek iskolai tantárgy oktatási módszertanának, valamint a történelemtudat és a történelempolitika kérdéseinek összefüggéseire ld. Dirk Lange: Zwischen Politikgeschichte und Geschichtspolitik. Grundformen historisch-politischen Lernens. http://www.sowi-online.de/reader/historisch-politisch/lange_politikgeschichte.htm (letöltés ideje: 2012. febr. 5.).

78 Cornelißen, Chr.: Erinnerungskulturen i. m. (14. jz.) 12.

HOLGER FISCHER
PUBLIC HISTORY – HISTORICAL AND COMMEMORATIVE
CULTURE – POLITICS OF MEMORY
THEIR POSITION IN CONTEMPORARY HISTORICAL
SCIENCE IN GERMANY

Based upon the current discussion within the historical science in Germany the paper deals with the terms of public history, historical and commemorative culture and politics of memory. The following aspects will be analyzed:

- Divergent contents and definitions of the terms mentioned above as well as other terms used within the domain
- The system of terms and its interrelations
- Genesis of the three terms
- Topics towards which the scientific discourse is geared
- Forms of institutionalization.

The main focus of the paper lies on the concept of politics of memory, analyzing the conceptual bases, the application and functions (of the concept), its players/participants and the media used, as well as its political functions. The most important stages in the development of politics of memory and topics used for leading the discussion of the concept will be presented as follows:

- National Socialism and its comparison to as well as its equalization with Stalinism
- The Holocaust, particularly in regard to the question of victims and perpetrators, plus the role of memorial sites
- The problem of continuity following the Fischer controversy
- Germans as victims of World War II
- History of the GDR
- The involvement with the past in Eastern and Western Germany
- The collective memory of the Federal Republic and differences thereof in East and West.

The debate in historical science in Germany demonstrates that politics of memory is not a targeted process which leads society to historical insight, but a political field with explicit social functions. The process connects history to the present by the contemporary political constellation determining how and which past occurrences are interpreted; yet, as a consequence of the open process, a uniform view of history cannot be implemented nor is such a view desired – herein lies a crucial difference in comparison with the development in the once Communist states of Eastern Europe.

The article is supplemented by numerous references to publications and to the historiographic analysis of the topic in historical science in Germany.

STANISŁAW A. SROKA

Ágoston-rendi kolostor a középkori Bártfán

A középkori város vallási élete több elemre bontható. Ezek közé tartoznak többek között az egyházi intézmények – a templomok, kolostorok, ispotályok –, a testvérületek (*confraternitates*) tevékenysége, polgárok részvétele zárandoklatokon, szentek tisztelete és más, hasonló jelenségek. Másrészt viszont, ahogy nemrég helyesen vette észre Marek Słoń lengyel kutató, „a városi önkormányzat korlátozott fejlődése földrészünk ezen felén [ti. Közép-Európa keleti részén] arra utal, hogy a városok többségében, különösen a kis- és közepes városokban, nem érdemes kiépült *religion civique*¹ formákat keresni. Bártfa esetében is ezzel a helyzettel találkozhatunk. A megmaradt forrásanyag alapján² a város vallási életének csak bizonyos elemeiről alkothatunk képet. A középkori Bártfán a vallási élet két legjelentősebb központja a Szent Egyed-plébániatemplom és az Ágoston-rendi kolostor volt. Amíg a plébániatemplomra vonatkozóan gazdag tudományos irodalom létezik, addig az Ágoston-rendi kolostorról bővebb elemzés nem áll rendelkezésre, egyedül a város történetének monográfiája³ foglalkozik vele nem túlságosan nagy terjedelemben.

1 Marek Słoń: Religijność komunalna w Europie środkowej późnego średniowiecza. In: Zbožnost středověku. Připravil Martin Nodl et al. Filosofia, Praha, 2007. (Colloquia Mediaevalia Pragensia 6.) 11. Ld. még Halina Manikowska: Religijność miejska. In: Ecclesia et civitas. Kościół i życie religijne w mieście średniowiecznym. Red. Halina Manikowska–Hanna Zaremska. Instytut Historii PAN, Warszawa, 2002. (Colloquia Mediaevalia Varsoviensia 3.) 11–34.

2 Erről utoljára a következő könyvemben írtam: *Stanisław A. Sroka: Średniowieczny Bardiów i jego kontakty z Małopolską*. Societas Vistulana, Kraków, 2010.

3 Dejiny Bardejova. Východoslovenské vydavateľstvo, Bardejov, 1975. 99–101. A bártfai középkori Ágoston-rendi kolostorról szóló részt a 2. jz.-ben idézett monográfiában e sorok szerzője írta. A jelenlegi tanulmány e szövegnek az Ágoston-rendiek római általános levéltárában (Archivio Generale Agostiniano; = AGA) gyűjtött anyagokkal és a bártfai városi könyvekből szerzett további adatokkal bővített változata. Köszönetet szeretnék mondani az Ágoston-rendi Luis Marin atyának, aki a római levéltárban nyújtott segítséget a kutatás során. Szintén köszönettel tartozom Jozef Petrovičnak, a bártfai levéltár (Štátny archív v Prešove, pobočka Bardejov; = ŠOKA Bardejov) igazgatójának, aki többször szíves segítséggel szolgált a levéltárban végzett kutatásom során, továbbá dr. hab. Marek Walczak úrnak, aki a középkori művészet terminológiájának a magyarázatában volt segítségemre. Hálás köszönetem Fedeles Tamásnak és Tapolcai Lászlónak a szöveg alapos átolvasásáért, valamint a javasolt változtatásokért.

Az Ágoston-rend bártfai megjelenését a szlovák és a magyar szakirodalom 1400 elé teszi, amikor IX. Bonifác pápa minden zárándoknak búcsút adott, akik karácsony (december 25.), *Circumcisio Domini* (január 1.), vízkereszt (január 6.), Mária születése (szeptember 8.), Gyümölcsoltó Boldogasszony (március 25.), pünkösd, Keresztelő Szent János születése (június 24.) vagy Péter és Pál apostolok ünnepén (június 29.), illetve a templom felszentelésének az évfordulóján meglátogatják a kolostort. Ezek a hívek általános, a pápai kúria által adott 7 év és hétszer negyven napos búcsúnak örülhettek, a bártfai kolostort a felsorolt ünnepek utáni nyolcadik napon vagy az azt követő hatodik napon meglátogató zárándokok pedig 100 napos bűnbocsánatot nyertek.⁴ A pápai bullában olvasható megfogalmazás szerint a bártfai kolostor „újonnan épült” (*novo construitur*). Ez a megfogalmazás alapozta meg az eddigi kutatás azon, általánosnak mondható véleményét, miszerint a bártfai Ágoston-rendi kolostort röviddel 1400 előtt alapították. A történészek ugyanakkor figyelmen kívül hagyták az Ágoston-rendiek Rómában, a rend általános levéltárában⁵ őrzött dokumentumait. Elsősorban a főkáptalan iratairól van szó, amelyek 1357-től állnak – bár nem hiánytalanul – a kutatás rendelkezésére.⁶ Ezekben az iratokban maradt fenn a velencei szárma-

4 Bullae Bonifacii IX. P. M. Pars altera (1396–1404). 2. kiad. Szent István Társulat, Bp., 2000. (Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia I/4.) 358.; Bullarium ordinis sancti Augustini. Regesta. II. (1362–1415). Ed. Carolus Alonso. Institutum Historicum Augustinianum, Romae, 1997. (Fontes historiae ordinis Sancti Augustini [= Fontes] III/2.) 517.; Zsigmondkori Oklevéltár. II/1. Közzéteszi Mályusz Elemér. MOL, Bp., 1956. 711.; Dejiny Bardejova i. m. (3. jz.) 99–101.; Kovács Béla: Az egri egyházmegye története 1596-ig. Bp., 1987. 116.; F. Romhányi Beatrix: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Pytheas, Bp., 2000. 11., 113. Ld. továbbá az Ágoston-rend magyarországi általános történelmi bemutatását: Gabriel Adriányi: Die Augustiner-Eremiten in Ungarn. In: Scientia Augustiniana. Studien über Augustinus, den Augustinismus und den Augustinerorden. Hrsg. Cornelius Petrus Mayer–Willigis Eckermann. Augustinus-Verlag, Würzburg, 1975. 719–732. A mendikáns rendeknek adott bűnbocsánatról ld. Wiktor Szymborski: Niebiańska ekonomia – uwagi o funkcjonowaniu odpustów w kregu zakonów mendykancich w średniowiecznej Polsce. In: Inter oeconomiam coelestem et terrenam. Mendykanci a zagadnienia ekonomiczne. Red. Wiesław Długocki et al. Esprit SC, Kraków, 2010. (Studia i Źródła Dominikańskiego Instytutu Historycznego w Krakowie 8.) 119–142.

5 A levéltár már a 18. században tudományos kutatások színhelye volt a rend számos korabeli történésze számára, akik különböző, jelenleg főleg német Ágoston-rendi könyvtárakban őrzött kéziratokat hagytak maguk után. Ld. Archiv der Deutschen Augustinerordensprovinz (Würzburg), Clemens Hutter kézírata; Staatsbibliothek (München), Cod. Lat. Mon. 8423. (Fulgentius Mayr: Compendium seu notata ex registris vel commentariis generalibus Archivi Generalis, item ex Bibliotheca nostra Romana Angelica et ex aliis authenticis documentis, tum per me, tum per amanuentes expensis meis, praecipue quae concernunt S. N. Ordinis provincias Germaniae, Poloniae etc. [...] anno 1729–1730). Ezeket a 18. századi kéziratokat használta fel tanulmányában Grzegorz Uth, a lengyelországi ágostonosok első monográfiájának a szerzője, aki részletes fejezetekben is beszámol más európai kolostorokról, köztük a bártfai kolostorról. Ld. Grzegorz Uth: Szkic historyczno-biograficzny zakonu augustiańskiego w Polsce. Nakładem OO. Augustianów, Kraków, 1930.; Uő: Die Augustiner in Polen vor der Gründung der selbständigen polnischen Ordensprovinz (1547). Analecta Augustiniana 33. (1970) 263–308.

6 AGA Registrum Augustini de Roma, Dd 1–9. k. Ld.: Gregorii de Arimino Registrum Generalatus 1357–1358. Ed. Albericus de Meijer. Institutum Historicum Augustinianum, Romae, 1976. (Fontes I.: Registra priorum generalium 1.); Bartholomaei Veneti Registrum

zású Bertalan Ágoston-rendi generális Krakkóban élő bátyjához, Henrikhez 1390. október 25-én írt levele, amelyben a generális engedélyt ad Henriknek a bártfai kolostor felügyeletének az átvételére az ott élő négy szerzetes testvérrel együtt mindaddig, amíg a főkáptalan döntést nem hoz a bártfai konvent hovatarozásáról, így számolva fel az átmeneti állapotot.⁷ A velencei Bertalan levelében Bártfa mint „az oroszok és a szakadárok határai mellett” (*prope metas Rutenorum et scismaticorum*) fekvő település szerepel.⁸ Minden arra utal tehát, hogy a bártfai Ágoston-rendi kolostor már 1390-ben létezett, és minden bizonnyal jóval korábban épült. Az is lehetséges, hogy Grzegorz Uthnak van igaza, aki – Clemens Hutternek az Ágoston-rendi konvent würzburgi levéltárában őrzött kivonataira hivatkozva – azt állítja, hogy a bártfai ágostonosokról szóló első említés 1300-ból származik.⁹ Nem tudjuk, hogy pontosan mikor, de minden bizonnyal röviddel 1390 után a bártfai ágostonosok a rend magyar tartományához kerültek. A főkáptalan irataiban gyakran jelennek meg információk erről a tartományról, főként az új perjel választásával vagy pénzügyekkel kapcsolatosan.¹⁰

A szakirodalomban nincs abban egyetértés, hogy ki volt a bártfai Ágoston-rendi kolostor megalapításának a kezdeményezője. Egyes kutatók szerint ez a városi tanács, míg mások szerint maga az uralkodó volt.¹¹ A fennmaradt bártfai városi könyvek arról tanúskodnak, hogy a 15. század első évtizedeiben a kolostortemplom építés (vagy átépítés) alatt állt, felszentelésére 1432-ben került sor. Ez alkalomból a püspök, aki felszentelte a szentélyt, a város tanácsosaitól 12 pint bort kapott 6 régi forint és 72 dénár összértékben.¹² Ugyanebből az időből rendelke-

Generalatus. I. (1383–1387), II. (1387–1389), III. (1389–1393). Ed. Arnulfus Hartmann. Institutum Historicum Augustinianum, Romae, 1996–1999. (Fontes I.: Registra priorum generalium 3–5.); Iuliani de Salem Registrum Generalatus 1451–1459. Edendum curavit Daniela Gionta. Institutum Historicum Augustinianum, Romae, 1994. (Fontes I.: Registra priorum generalium 10.); Aegidii Viterbiensis Resgestae Generalatus. I. (1506–1514), II. (1514–1518). Ed. Albericus de Meijer. Institutum Historicum Augustinianum, Romae, 1984–1988. (Fontes I.: Registra priorum generalium 17–18.); Gabrielis Veneti Registrum Generalatus. I. (1518–1520). Ed. Carolus Alonso Vañes. Institutum Historicum Augustinianum, Romae, 2010. (Fontes I.: Registra priorum generalium 20.). Ld. még *Egidio da Viterbo: Lettere familiari*. I. (1494–1506), II. (1507–1517). A cura di Anna Maria Voci Roth. Institutum Historicum Augustinianum, Romae, 1990. (Fontes II.: Epistolaria aliiue fontes 1–2.).

7 AGA Dd 3. k. fol. 138.; Bartholomaei Veneti Registrum Generalatus i. m. (6. jz.) III. 482.; *Uth, G.*: i. m. (5. jz.) 76–77. (itt hibás 1390. március 15-i dátummal). A levélről szól továbbá *Waclaw Kolak*: *Klasztor augustianów przy kościele św. Katarzyny w Krakowie do połowy XVI wieku*. Fundacja, rozwój uposażenia i rola kulturalna. Polskie Towarzystwo Teologiczne, Kraków, 1982. 91.

8 Bartholomaei Veneti Registrum Generalatus i. m. (6. jz.) III. 482.

9 *Uth, G.*: i. m. (5. jz.) 76–77.

10 Gregorii de Arimino Registrum Generalatus i. m. (6. jz.) 86.; Bartholomaei Veneti Registrum Generalatus i. m. (6. jz.) I. 267., 329., 496., 1217., II. 795., 847., 1058., III. 84., 213., 224., 418., 522., 626., 797., 799., 1096., 1279.

11 Dejiny Bardejova i. m. (3. jz.) 99., 126.; *Romhányi Beatrix*: *Ágostonrendi remeték a középkori Magyarországon*. Aetas 20. (2005) 4. sz. 99.

12 Magyarországi városok régi számadáskönyvei. Közléteszi Fejérpataky László. MTA, Bp., 1885. (= Fejérpataky) 272., 273., 306.

zünk információkkal a kolostor perjeleiről, akik krakkói szerzetesek voltak. A rend főkáptalani irataiban fennmaradt a krakkói Mikołaj Stor 1422. decemberi kinevezése Bártfa perjeli tisztére. A rend generálisa lehetővé tette számára szülei és rokonai meglátogatását.¹³ Más adatok szerint 1428 decemberében meghalt János perjel. Utóda, Izaiás, a bártfai kolostorba való érkezésekor négy lovat, egy új kocsit, különféle ház körüli eszközt és bevetett mezőt talált. Kézpénzben kapott továbbá 75 régi forintot Matthias Tytlől, akinek az előző perjel eladott egy birtokot.¹⁴ Kapott még 29 régi forintot egy bizonyos Mártontól, aki Komáromból származott, de nem tudjuk, miért. Ezekon felül pedig borért (114 régi forint), eladott lóért (26 régi forint) és disznóért (7 régi forint), valamint egyéb tárgyakért folyt még be pénz a kincstárába.¹⁵ Az új perjel ügyelt a kolostor szellemi életére is, elrendelve könyvek másolását a konvent költségére.¹⁶

Egyik kutató sem vette észre eddig, hogy ez az új bártfai Ágoston-rendi perjel azonos személy azzal az Izaiás Bonerrel, aki a 15. század legismertebb krakkói ágostonosa volt. Tevékenységéről gazdag irodalommal rendelkezünk.¹⁷ Izaiás Boner 1419-ben mint Ágoston-rendi szerzetes került Padovába, a teológiai fakultásra az általános szerzetesi tanulmányokra, ahol a következő években különböző fokozatokat szerzett. Így lett 1422-ben *baccalarius cursor*, 1424-ben teológiai lektor.¹⁸ Ezzel a lektori fokozattal szerepel a bártfai városi könyvekben, amikor átvette az ottani Ágoston-rendi kolostor perjelségét.¹⁹ A Boner életútjával foglalkozó eddigi irodalom mit sem tud személyéről 1424 (amikor teológiai lektor lesz) és 1438 között (amikor is kolostori látogatóként szerepel a rend bajor tartományá-

13 AGA Dd 4. k. fol. 99v.: „fecimus fratrem Nicolaum Stor de Cracouia provincie Bauarie conventualem in nostro conventum de Bartfal provincie Vngarie, ut exinde possit ire ad visitandum parentes et propinquos suos”. Ld. továbbá *Kolak, W.*: i. m. (7. jz.) 93.

14 Fejérpataky 286.

15 Uo.

16 Uo. 287. Ld. *Jozef Repčák*: Knihy, knižnice a kníhtlačiarstvo v Bardejove. Knižničný zborník 1. (1968) 9.; *Július Sopko*: Knižná kultúra v Bardejove pred rozšírením kníhtlače. Kniha 4. (1977) 21–22.

17 *Adalbero Kunzelmann*: Geschichte der deutschen Augustiner-Eremiten. III. Die bayerische Provinz bis zum Ende des Mittelalters. Augustinus-Verlag, Würzburg, 1972. 67–69.; *Bolesław Przybyszewski–Romuald Gustaw*: Der krakauer Augustiner-theologe Isaias Boner (†1471 im Ruf der Heiligkeit). *Analecta Augustiniana* 43. (1980) 187–210.; *Kolak, W.*: i. m. (7. jz.) passim; *Wacława Szełińska*: Izajasz Boner, augustianin (ok. 1400–1471). I. Profesor Uniwersytetu Krakowskiego. *Analecta Cracoviensia* 29. (1997) 597–623.; *Uő*: Izajasz Boner i krakowskie środowisko uniwersyteckie jego czasów. In: *Felix saeculum Cracoviae – krakowscy święci XV wieku*. Red. Kazimierz Panuś–Krzysztof Rafał Prokop. Kraków, 1998. 89–105.; *Krzysztof Kaczmarek*: Augustianie na studiach w Krakowie w XV wieku. *Nasza Przeszłość* 99. (2003) 150–151.; *Włodzimierz Zega*: Rękopisy średniowieczne z klasztoru augustianów eremitów na krakowskim Kazimierzu. In: *Mendykanci w średniowiecznym Krakowie*. Red. Krzysztof Ożóg–Tomasz Gałuszka–Anna Zajchowska. Esprit SC, Kraków, 2008. (Studia i Źródła Dominikańskiego Instytutu Historycznego w Krakowie 4.) 173–174.

18 *Szełińska, W.*: i. m. (17. jz.) 92.

19 Fejérpataky 286.: „In anno Domini MCCCCXXVIII in vigilia Nativitatis eiusdem (24 XII) frater Ysaias lector venit ad conventum Bartffe ad prioratum.”

ban). Az a tény, hogy 1428-ban átvette a bártfai Ágoston-rendi perjelséget, kitölti ezt a rést az ájtatos ágostonos életrajzában, igaz, csak részben, hiszen nem tudjuk, meddig állt Izaiás Boner a bártfai konvent élén. Ezzel együtt a 15. század húszas éveiben a források három bártfai perjelt említenek. Mind Mikołaj Stor, mind pedig Izaiás Boner a krakkói Ágoston-rendi konventből érkezett Bártfára. Minden bizonnyal Izaiás elődje, János perjel is Krakkóból származott. Meglehet, hogy e János azonos a krakkói konvent tagjával, Leó bátyjával, akit ez idő tájt említenek a kolostori források.²⁰ A későbbiekben, különösen a 15. század második felében és a 16. század elején, a krakkói ágostonosok és a bártfai konvent közötti kapcsolat meggyengült. Ennek hátterében valószínűleg a bártfai konvent önállósodása állt, aminek következtében a későbbi perjelek már magyarok voltak.²¹

A 15. század hatvanas éveinek közepén kezdtek új kolostortemplomot építeni. Erről mind a számadáskönyv, mind pedig Jakob Mager 1466. évi végrendelete tartalmaz adatokat, aki az építkezésre 25 régi forintot adományozott.²² Az építkezést Simon Pfyler építőmester irányította, akit számos segéd segített, többek között Andreas Polonus, bizonyos Urban, Georg Stenczel és Paul Henzler. Az 1470-es évek végén jelentkezett az Ágoston-rendi templom építésére a kassai István is, aki korábban a kassai Szent Erzsébet-templom és a bártfai Szent Egyed-templom építésénél segédkezett, de felajánlkozását elutasították. Az építkezést ekkortájt Urban irányította.²³ Ezzel egy időben a templom építését különböző polgárok kisebb-nagyobb összegekkel támogatták, amiről főként végrendeleteik tanúskodnak. Így tett 1480-ban az ismert bártfai polgár, Peter Mager is, aki a boltozat építésére 25 régi forintot adományozott,²⁴ míg két évvel később Hans Tschoff végrendeletében 10 régi forintot hagyott a templom javára.²⁵ Az 1481-ben az Abaúj megyei Göncről idehozott követ később a kolostor és az Ágoston-rendi templom ablakkereteinek a burkolására használták fel.²⁶ 1488-ban Nicolaus Stock termőföldet (a terméssel együtt) és legelőt adományozott a bártfai ágostonosoknak, nem messze a várostól.²⁷

20 Kolak, W.: i. m. (7. jz.) 93.

21 Katalog archiwum oo. Augustianów w Krakowie 1299–1950. Ed. Waclaw Kolak–Krystyna Jelonek-Litewa. Archiwum Państwowe w Krakowie, Kraków, 1996.; Kolak, W.: i. m. (7. jz.); Dochody i wydatki konwentu braci eremitów św. Augustyna przy kościele św. Katarzyny w Kazimierzu. I. (1502–1505), II. (1506–1508). Wyd. Krystyna Jelonek-Litewka et al. Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, Kraków, 2002–2004.

22 ŠOKA Bardejov, Magistrát mesta Bardejov (= MmB) 1670. fol. 72v., 73., 92v., 93v., 184v., 188v., 189v., 191v.; uo. 305. fol. 90.

23 Műtörténeti adatok a XV. és XVI. századból. Közzéteszi Ábel Jenő. Történelmi Tár (1884) 536.; Karol Kahoun: Neskorogetická architektúra na Slovensku a staviteľia východného okruhu. SAV, Bratislava, 1973. 40.; Dejiny Bardejova i. m. (3. jz.) 100–101.

24 ŠOKA Bardejov MmB 305. fol. 94.: „Item pro edificio testitudinis wlgo Gewelbe monasterii ecclesie sancti Johannis in Bartfa florenos viginti quinque.”

25 Uo. fol. 106v.

26 Bártfa szabad királyi város levéltára. Közzéteszi Iványi Béla. Athenaeum, Bp., 1910. 2185. sz.; Mályusz Elemér: Az ágostonrend a középkori Magyarországon. Egyháztörténet 1. (1943) 431.

27 ŠOKA Bardejov MmB 524. fol. 114–117.

A legbőkezűbb adományozás azonban a neves polgár, Anton Schwarz Reich²⁸ özvegye, Dorotea nevéhez fűződik. A gazdag polgárasszony végrendelete 1490. szeptember 21-én kelt. Dorotea 50 régi forintot hagyott a kolostortemplom javára, amiből elsősorban egy aranymonstranciát kellett kiváltani az ötvöstől, a maradék összeget pedig a szentély építésére kellett fordítani. További 100 régi forintot hagyott a kolostori cellák építésére.²⁹ Dorotea 1490 vége felé hunyt el, amit a végrendeletének végrehajtásáról ebben az évben kiadott dokumentum,³⁰ valamint a két testvére által 1491. február 2-án a bártfai tanácsnak írt két levél igazol, amelyekben arra kérték a tanácsosokat, hogy adják ki nekik a Dorotea által hátrahagyott ingóságokat. (A testvérek ugyanis nem Bártfán éltek: Márta Eperjesen, a másik még életben lévő leánytestvér, Benigna Hanusfalván.)³¹ Úgy tűnik tehát, hogy a templom építésének a befejezése Dorotea Reich bőkezű adományozásának köszönhető. Felajánlásai többek között a *tabula magna*³² felállítására, az ezüstmonstrancia megvásárlására, a Szent Kereszt-kápolna, valamint a templom új tetejének a megépítésére, a halastó megvásárlására, továbbá a kolostori cellák felállítására szolgáltak.³³ Mindezek megvalósítása az 1489-ben megválasztott Kristóf, az 1495-ben beiktatott Boldizsár és az 1504 és 1505 között szereplő lippai Benedek perjelek idejére tehető.³⁴ A város szintén támogatta ez időben az ágostonosokat. A számadáskönyvekben találhatunk e célokra fordított kiadásokat.³⁵ 1498-ban a város fél régi forintot szánt zab megvásárlására a kolostor számára, valamint 4 régi forintot és 35 dénárt a kolostorban dolgozó asztalosoknak.³⁶ 1500-ban a tanácsosok megvásárolták Jakob Wagner presbitertől egy házat (*casula*), amelyet a kolostornak adományoztak. Ugyanebben az évben a tanácsosok 4 régi forintot és 14 dénárt költöttek a fürdőház építésénél dolgozó munkásokra.³⁷ Az 1500-ban vásárolt házra a

28 Anton Schwarz Reich a bártfai polgári elithez tartozott, többek között 1465-ben városvezető posztot töltött be, majd két évvel később városi tanácsos lett. 1468-ban a járvány idején Anton és Dorotea összes gyermeke meghalt, kivéve Jan fiukat, aki megmenekült, mivel a járvány idején Krakkóban tanult. A gyermekek halála után Anton Sziléziába költözött, a Góry melletti Siciny községbe (ném. Seitsch), amely a lubiazi ciszterci kolostor birtokai közé tartozott, ahol községi vezető lett. 1471. február 6-án hunyt el. Ld. *Sroka, S. A.: i. m. (2. jz.) 67., 163–164.*

29 ŠOKA Bardejov MmB 2840.: „Item ad claustrum sancti Johannis in Bartpha ad ecclesiam fl. 50, ut de illis florenis liberare debent monstranciam de aurifabro et ceteros fl. sit pro edificacione ecclesie”; „Item misit fl. 100 et de illis florenis debent edificare domum monachorum”.

30 Uo. 2865.

31 Uo. 2897.

32 A kifejezés a főoltárra utal. Köszönetet szeretnék mondani dr. hab. Marek Walczak úrnak, aki felhívta erre a figyelmemet.

33 *Diplomatarium comitatus Sarosiensis. Ex tabulariis et codicibus manuscriptis eruit Carolus Wagner. Landerer, Posonii et Cassoviae, 1780. 540. 18. sz.*

34 ŠOKA Bardejov MmB 3237., 3906.; *Diplomatarium comitatus Sarosiensis i. m. (33. jz.) 529. 13. sz.; Fallenbüchl Ferenc: Az ágostonrendiek Magyarországon. Stephaneum, Bp., 1943. 34. Ugyanez a munka jelent meg német nyelven: Die Augustiner vor der Niederlage von Mohács. Augustiniana 15. (1965) 131–174.*

35 ŠOKA Bardejov MmB 3121. fol. 49., 110.

36 Uo. fol. 154v.

37 Uo. fol. 211.

város már abban az évben 21 régi forintot költött, míg Hans Rupner, a kolostori templom gondnoka 1502-ben 500 dénárt, a következő évben 5 régi forintot adományozott ugyanerre a célra.³⁸

A 15. század végén az Ágoston-rendiek bártfai konventjében meggyengült a fegyelem: egyes testvérek „romlott és rossz hírű” (*vitiosa et denigrata*) életet kezdtek folytatni. Gyors közbelépést ígért ekkor – 1493-ról van szó – a kolostorban Ambrus testvér, az egri egyházmegye Ágoston-rendi priorja.³⁹ Ugyanebben az időben a bártfai konvent perjelét, Boldizsárt a kolostori javak és tárgyak elszikkasztásával vádolták meg, de a városi tanácsosoknak írt levélben, amelyben tisztázza magát e vádak alól, csak bizonyos párnákat említ meg.⁴⁰ Minden bizonnyal a kolostori fegyelem fellazulása játszott közre Dorotea Reich végrendeleti intézkedéseinek viszonylag kései megvalósításában.⁴¹ Dorotea ugyanis 1490 vége előtt halt meg, a kolostori szentélyt pedig csak a századfordulón kezdték el nagy hévvel átépíteni Dorotea erre a célra hátrahagyott pénzéből. 1497-ben a munkálatok a kolostori cellák átépítésére korlátozódtak, amelyre Dorotea felajánlásából 4,5 régi forintot költöttek.⁴² 1499-ben a városi számadáskönyvekben 3 régi forint és 60 dénár kiadást jegyeztek fel a karzat padjainak szállítására, valamint a fürdőház és a kemence átépítésére.⁴³ Minden bizonnyal a gazdag özvegy hagyatékából vásárolták 1503-ban az új Szent Egyed-kápolna következő évben megkezdett építéséhez szükséges építőanyagokat: 54 régi forintért és 6 dénárért nagy mennyiségű deszkát, gerendát, tetőcserepet és habarcsot.⁴⁴ 1504. október 29-én a város szerződést kötött Jakab kőfaragómesterrel a kápolna megépítésére.⁴⁵ A kápolnát a karzat jobb oldalára tervezték, két ablakkal, mindkettőt

38 Uo.; ŠOKA Bardejov MmB 3691. fol. 30v., 57.

39 Diplomatarium comitatus Sarosiensis i. m. (33. jz.) 532. 15. sz.; *Eugeniusz Janota: Bardyjów. Historyczno-topograficzny opis miasta i okolicy.* Drukarnia C. K. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, 1862. 198–199.; *Fallenbüchl F.:* i. m. (34. jz.) 34.

40 ŠOKA Bardejov MmB 3237.: „signanter tamen in eo, quod bona et res conventuales a conventu alienassem et manibus coce assignassem et tradidissim presertim plumaria sew pulvinaria.” Ld. Dejiny Bardejova i. m. (3. jz.) 126.

41 A fegyelem fellazulását a magyarországi Ágoston-rendben már 1483-ban megfigyelhetjük, amikor IV. Sixtus pápa vészkiáltó hangnemben figyelmeztetett két magyar érseket, az esztergomit és a kalocsait az ottani ágostonosoknál uralkodó helyzetre, és felszólította őket a fegyelem helyreállítására a szerzetesrendben. A pápai levél ugyanakkor nem említi a rendi erkölcs fellazulását, csak arról szól, hogy egyesek elhagyták a rendet és más szerzetesrendbe léptek át anélkül, hogy erre megfelelő engedéllyel rendelkeztek volna. Ld. *Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia. II. Deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner.* Typ. Vat., Romae, 1860. 665.; *Bullarium ordinis Sancti Augustini. Regesta. III. (1417–1492).* Ed. Carolus Alonso. Institutum Historicum Augustinianum, Romae, 1998. (Fontes III/3.) 805. Az ágostonosok késő középkori magyar tartományában elhatározott reformokról ld. *Erdélyi Gabriella: Válság vagy megújulás? Az Ágoston-rendi remeték magyar provinciája és a rendi reform ügye a késő középkorban.* *Egyháztörténeti Szemle* 3. (2002) 1. sz. 51–67.

42 ŠOKA Bardejov MmB 3121. fol. 129.

43 Uo. fol. 180.

44 Uo. 3691. fol. 57.

45 Uo. fol. 84v.

egy-egy kőből készült oszloppal két részre osztva. E munkálatok elvégzéséért a város 50 régi forintot és 2 hordó sört volt hajlandó fizetni Jakabnak. A kövek és a falazóhabarcs költségét, valamint a munkások bérét a tanácsosok magukra vállalták.⁴⁶ A városi számadások egyéb, szintén Jakab mester számára tett kifizetéseket is tartalmaznak. Így november 22-én a városi kasszából 6 régi forintot, december 13-án 7 régi forintot, míg december 25-én 5 régi forintot fizettek ki neki.⁴⁷ Eközben 1504. december 19-én Bártfa bírása, Andreas Rauber és a városi tanácsosok kiállítottak egy dokumentumot, amelyben megállapítják, hogy megjelent előttük a lippai Benedek Ágoston-rendi perjel több testvérével, akik a templomuk karzatának jobb oldalán lévő Szent Kereszt-kápolnával kapcsolatosan nagy kéréssel fordultak hozzájuk.⁴⁸ Ez a kápolna az előcsarnokkal volt szomszédos, amelyben különböző, a kolostorhoz tartozó értékes tárgyak voltak, s mivel az emberek folyamatosan betértek az előcsarnokba és hangosan beszélgettek, a kápolna nem volt alkalmas az imádkozásra. Ezért a szerzetesek a következő megoldást ajánlották: hagyják meg a jelenlegi Szent Kereszt-kápolnát *vestibulum*ként, ahol különböző kolostori tárgyakat és értékeket fognak őrizni, míg az imádkozók számára építsenek egy új kápolnát a régi mellé, szintén a Szent Kereszt tiszteletére. Ezt a megoldást a bíró és a tanácsosok elfogadták, és a kiállított dokumentumban erősítették meg a döntésüket. A kápolna építésére szükséges pénz a gazdag özvegy, Dorotea Reich hagyatékából származhatott. Úgy tűnik tehát, hogy az 1504 novemberében és decemberében Jakab mester vezetésével megkezdett munkák már az új kápolna építésére vonatkoznak. A bártfai tanácsosok okirata egyértelműen kiemeli Dorotea hagyatékát a bártfai szerzetesek számára; emellett úgy döntöttek, hogy Dorotea, a férje és gyermekeik lelkének üdvére ettől kezdve a kolostortemplomban minden héten két szentmisét celebráljanak: az egyiket hétfőn a halottakért, a másikat pedig pénteken a Szent Keresztért. Amennyiben az említett napokon az egyházi naptár alapján ünnep lenne, akkor a misét az ünnepnek kellett szentelni.⁴⁹

1505-ben meglátogatta a bártfai ágostonosokat a magyar tartomány perjele, Márton, aki a látogatás során megerősítette a bártfai bíró és tanácsosok említett 1504. évi döntését.⁵⁰ Meglehet, hogy Márton perjel látogatásának volt egy másik oka is, nevezetesen az új kolostori cellák átadása, amire 1505-ben került sor.⁵¹ Ugyanebben az évben intenzív munkálatok folytak az új Szent Kereszt-kápolna építésénél. A városi számadások újabb erre a célra kiadott összegeket tartalmaznak, azzal a megjegyzéssel, hogy azok Anton Reich özvegyétől származnak. A munkásokra és az építőanyagok megvásárlására 18 régi forintot és 85 dénárt adtak ki, míg Jakab mester egy bizonyos Sándorral együtt mintegy 30 régi forintot

46 Uo.

47 Uo.

48 Diplomatarium comitatus Sarosiensis i. m. (33. jz.) 540. 18. sz.

49 Uo.

50 Uo.; *Janota, E.*: i. m. (39. jz.) 199.; *Fallenbüchl F.*: i. m. (34. jz.) 34.

51 ŠOKA Bardejov MmB 3691. fol. 112.

kapott.⁵² Minden bizonnyal ebben az évben fejezték be a kápolna építését, mivel a következő években a városi számadások *claustrum* rovata üres maradt.⁵³

A bártfai Ágoston-rendiek élén a lippai Benedek perjelsége után a következő személyeket találjuk: Lázár perjel (1510-ben halt meg), majd Kazai Pál.⁵⁴ 1519-ben a városi kasszából finanszíroztak valamilyen munkálatokat a templom kis tornyánál, amire 1 régi forintot költöttek.⁵⁵ 1521-ben a bártfaiak kérésére a konvent élére újra a lippai Benedek került,⁵⁶ míg 1527-ben a konvent perjele Máté lett. Ekkortájt egy kisebb vita tört ki a krakkói Ágoston-rendi konventtel két 16 régi forint értékű aranszínű dalmatika miatt, amelyeket Máté perjel kapott a krakkói konventtől, amiért pénzt vagy bort ígért az ottani ágostonosoknak.⁵⁷ Sajnos – ahogyan a krakkói perjel, Florian és az egész konvent 1527. február 20-i panaszából kivehető – Máté nem tartotta be ígéretét. A bártfai tanácsnak címzett levélben a krakkóiak segítséget kértek az ügy megoldásában.⁵⁸ Ez már az ágostonosok bártfai jelenlétének végnapjai idején történt: 1528-ban a szerzetesek elhagyták a kolostort, javaik pedig a város tulajdonába kerültek.⁵⁹

STANISŁAW A. SROKA

THE AUGUSTINIAN MONASTERY IN BARDEJOV IN THE MIDDLE AGES

The article presents the medieval history of the Augustinian Monastery in Bardejov on the basis of the research conducted in the archive of the Augustinian Order in Rome and in the Municipal Archive of Bardejov. The origins of this monastery date back to the second half of the 14th century and the first priors there were Cracowian Augustinians. One of them, Isaac Boner, the prior in Bardejov since 1428, was one of the well-known intellectuals who was surrounded with a halo of holiness. Since the mid-15th century the Bardejov convent became independent and the priors were

52 Uo.

53 Uo. fol. 140., 166., 192.

54 Diplomatarium comitatus Sarosiensis i. m. (33. jz.) 545. 21. sz.; *Fallenbüchl F.*: i. m. (34. jz.) 35.

55 ŠOKA Bardejov MmB 4893. fol. 53.

56 Diplomatarium comitatus Sarosiensis i. m. (33. jz.) 549. 25. sz.; Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. I. (1520–1529). Közzéteszi Bunyitay Vince–Rapaics Rajmund–Karácsonyi János. Szent István Társulat, Bp., 1902. 42.; *Erdélyi Gabriella*: Egy kolostorper története. Hatalom, vallás és mindennapok a középkor és az újkor határán. MTA TTI, Bp., 2005. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 38.) 192.: 11. jz.

57 ŠOKA Bardejov MmB 5632.; Dokumenty polskie z archiwów dawnego Królestwa Węgier. V. Wyd. i oprac. Stanisław A. Sroka. Societas Vistulana, Kraków, 2012. 1048.

58 Uo.

59 Diplomatarium comitatus Sarosiensis i. m. (33. jz.) 550. 26. sz.; *Fallenbüchl F.*: i. m. (34. jz.) 35.; *Kovács B.*: i. m. (4. jz.) 116. A Bakócz Tamás esztergomi érsek és a körmendi ágostonosok közötti, 1517–1518-as érdekes vitára hívta fel a figyelmet számos munkájában *Erdélyi Gabriella* (Egy kolostorper története i. m. [56. jz.]; The register of a convent controversy 1517–1518. Pope Leo X, Cardinal Bakócz, the Augustinians, and the observant Franciscans in contest. Ed. Gabriella Erdélyi. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bp.–Rome, 2006. [Collectanea Vaticana Hungariae. Classis II. 1. – História Könyvtár. Okmánytárak 1.]

Hungarians. In the mid-1460s the construction of a new monastery started, which was supported by the rich citizens of the city of Bardejov (the family of Mager among them). The most generous bequest to the church was left by Dorotea, a widow who was married to a well-known citizen of Bardejov, Anthony Schwarz Reich. The monastery was also supported by the city authorities. In the late 15th century the Augustinian monastery of Bardejov experienced moral laxity and some monks started to lead a life *vitiosam et denigratam*. This must have caused the visit of Martin, the prior of the Augustinian province of Hungary, who came to the monastery in 1505. His visit was also an occasion to open new monastery cells for use, which took place in the same year. In the early 16th century the new chapel of the Holy Cross was built, financed by Dorotea Reich's donation. In 1527 there was a little dispute with the Augustinian convent in Cracow over two golden dalmatics worth 16 florins which were given to the prior of Bardejov in the Cracow convent. In return, the prior promised to deliver money or wine to the Augustinians of Cracow. Unfortunately, he did not keep his promise. In 1528 the monks left the monastery and their possessions became the property of the city.

PÉTER KATALIN

Werbőczy anyanyelvi fordításainak tanulságai – értelmiségi feladatvállalás a 16. században

I. A fordítások

1. A négy kiadás

Werbőczy István, valamint az általa összeállított törvény- és jogszokásgyűjtemény, általánosan elterjedt nevén Tripartitum, esetleg Decretum a magyarországi múlt legismertebb emlékei közé tartozik.¹ Anyanyelvi fordításaival lényegesen kevesebbet foglalkoztak.² Itt csak a 16. századiakat érintem, két magyar, egy horvát és egy német változatot. Időben első Veres Balázs magyar fordítása volt, ami 1565-ben Debrecenben, Raphael Hoffhalter műhelyében jelent meg először, másodszer 1568-ban, ugyancsak Hoffhalternél, de már valószínűleg Gyulafehérvárott.³ Veres Balázs a mű kiadása idején Bihar vármegye jegyzője és Várad főbírája volt. Életéről ezeken a nyomtatványban elhelyezett adatokon kívül még felekezeti hovatartozását és politikai állásfoglalását ismerjük. Reformátusnak kellett lennie, mert műve előszavában elmondja, hogy munkáját anyagilag a kiadáskor már halott Németi Ferenc tokaji kapitány támogatta. Németi köztudomásúlag a reformátusok nagy pártfogója volt.⁴ Veres politikai orientá-

1 A közelmúltban jelent meg latin–angol kétnyelvű kiadása bevezetővel, igen részletes bibliográfiával. *Stephen Werbőczy: The Customary Law of the Renowned Kingdom of Hungary in Three Parts 1514*. Ed. János M. Bak–Péter Banyó–Martyn Rady. Schlacks, Salt Lake City, 2005. (The Laws of Hungary I. 5.), bibliográfia: 459–461.

2 A latin–angol kiadás angol verziója is valójában anyanyelvi szint, de nem valamely angolul beszélő népnek, hanem a nemzetközi tudományosság ma már a latinban nem nagyon jártas képviselőinek szól. A publikáció szemléletesen érzékelteti azt a tényt, miszerint jelenleg az angol az általánosan elfogadott közvetítő nyelv.

3 Magyar decretvm, kyt Weres Balas a deakbol, tudni illyk a Werbewezy Istvan Decretomabol, melyet Tripartitomnak neweznek, magyarra forditot. – Vadnak továbbá ez Decretomnak előtte egy nehany iroth articulusok, kyket azon Weres Balas a regi kiralyok Decretomibol törvynhez valo ieles dolgokat ky szedegeteth. Hoffhalter, Debrecen, 1565. Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600. Akadémiai, Bp., 1971. (= RMNY) 207., 255. Az alapvető információkat ez a kézikönyv minden nyomtatványnál megadja.

4 *Szabadi István*: Némethi Ferenc és a reformáció. Egyháztörténeti Szemle 6. (2005) 153–157.

ciójáról pedig a mű elé írt ajánlás tájékoztat: „A felséges fejedelemnek, második János királynak” szól. A fordítás nem szó szerint készült; erősen kivonatos. Elmaradt, talán ez a tény a legfeltűnőbb, Werbőczy hosszú, II. Ulászlóhoz szóló, dedikációszerű levele.

A második magyar fordítás vagy inkább csak variáns készítője Heltai Gáspár, aki 1571-ben Kolozsvárott, a saját nyomdájában adta ki a munkát.⁵ Veres Balázs szövegén nyelvtani változtatásokat eszközölt, és megváltoztatta a mű címét. Werbőczy eredeti kiadásában a Tripartitum „a hírneves magyar királyság” (*inchtum regnum Hungariae*) szokásjogának gyűjteménye volt. Heltai Gáspár viszont minden meghatározást átírt. A könyvnek nála nem volt szerzője, nem szokásjoggyűjtemény, hanem törvénykönyv volt, és nemcsak Magyarországról, hanem „Magyar és Erdély országról” van benne szó.⁶ A kiadó felekezeti hovatartozása nem állapítható meg belőle. Máshonnan tudjuk, hogy Heltai mint katolikus kezdte az életét, aztán református lett, sőt református lelkész, majd az unitáriusokhoz csatlakozott. Jól ismert alakja a 16. századi magyar műveltségnek.⁷ Sok magyar munka létrehozásában vett részt, holott erdélyi szász születésű volt. Bibliái és történelmi könyveket egyaránt fordított; nyomdája kiadványai a 16. század legnagyobb teljesítményének tekinthetők. Ő adta ki a legtöbb nyomtatványt az egész történelmi Magyarországon.⁸ Politikai hovatartozásáról azt tudjuk, hogy Szapolyai Jánost gyűlölte, de azt hiszem, nem tekinthető egyszerűen Habsburg-pártinak.

A harmadik anyanyelvi Tripartitum-fordítás a ma horvátnak nevezett nyelven készült; két nyelvjárás elemei keverednek benne. A nyelvi nüanszok között nehéz tájékozódni; ahány kézikönyv, illetve szakértő, annyi nevük van az egy kötetbe foglalt variánsoknak. Nyilván a délszláv nemzeti történetek ellentétei tükröződnek bennük.⁹ A megjelenés ideje 1574, a helye a muraközi Nedelice vagy

5 Decretvm, az az Magyar és Erdély országnac törvény könyue. Heltai, Kolozsvár, 1571. RMNY 307.

6 Csekey István ezeknek a változtatásoknak nagy jelentőséget tulajdonított, mert későbbi fejedelmek hivatalba lépési esküjében benne volt az a kitétel, miszerint „Magyar Országnak kiírt Decretumat” az eskütevő meg fogja tartani. *Csekey István: Werbőczy és a magyar alkotmányjog*. Kolozsvár, 1942. 27., 60. és passim. Végigveszi az összes kiadást. Az RMNY Csekey megfigyeléseit a Werbőczy-nyomtatványokról gondosan számon tartja, a történettudományi irodalom azonban nem foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy a Tripartitum megtartására tett eskü a fejedelemség és a királyság összetartozásának milyen tudati elemeit tükrözi. Azt hiszem, az köztudott, hogy az esküben II. Endre dekrétumának megtartása is benne volt. Tisztázatlan viszont, hogy mire, az Aranybullára vagy az erdélyi szászoknak adott kiváltságlevélre gondoltak-e.

7 Minden 16. századi magyar történetben szerepel. Saját életrajza nincs.

8 Nyomdamutató RMNY 757–765.

9 *Karel Kadlec: Verböczyovo Tripartitum a soukromé právo uherske i chorvatské šlechty v něm obsaženě*. Akademie, Praha, 1902. (Rozpravy Česke Akademie Císare Františka Josefa pro Vědy, Slovesnost a Umění X. 31.); *Nataša Stefanec: Pergosic's Translation of the Tripartitum into Slavonian*. In: *Custom and Law in Central Europe*. Ed. Martyn Rady. University of Cambridge, Cambridge, 2003. 71–85.; *Nyomárkay István: Filológia – a nyelvi kapcsolatok vizsgálatának tudománya. Magyar hatás a 16. századi horvát jogi terminológiára*. Magyar Nyelvőr 135. (2011) 1–11.

Drávavásárhely, ahol akkor Rudolf Hoffhalter dolgozott.¹⁰ A szöveget Ivan Pergosič fordította. Saját tájékoztatása szerint főleg Veres Balázs munkáját használta; Werbőczybe éppen csak belenézett. Ivan Pergosič fordítása az első horvátul megjelent világi könyv, és az ad neki különös értéket, hogy mind a két nyelvjárásban szótárszerű fogalomjegyzéket tartalmaz. A fordító széles látókörű ember volt. Nyilvánvalóan jól tudott magyarul. Fordítását Zrínyi György tárnokmesternek ajánlotta, de mellette a megyei nemességgel is kapcsolatban lehetett, mert követnek küldték az 1587–1588-as országgyűlésre. Politikusi és közéleti tevékenysége mellett a Tripartitum-fordításon kívül kommentálta Erasmust, de ami a legfontosabbnak tűnik, bár a róla szóló irodalom nem tartja számon, a magyarországi népek közös múltjának két fontos dokumentumát is horvátra fordította: István király *Intelmeit* és Báthory István erdélyi vajda szónoklatát a kenyérmezei csata előtt.¹¹

A negyedik anyanyelvi fordítás német volt, és a század legvégén, 1599-ben jelent meg Bécsben, egy akkortájt induló nyomdában, Leonhard Formicánál. A szöveg Augustus Wagnertől származik, aki Pozsonyban volt városi jogász.¹² Néhány évvel később, amikor 1603-ban Werbőczy eredeti, latin szövegének újrakiadásáról a Magyar Kamarával tárgyalt, azt állította, rengeteg pénzébe került a német verzió. Nyilván így volt, de az is nyilvánvaló, hogy meglehetősen rajta a maga haszna, mert úgy nyilatkozott, vállalja az eredeti latin szöveg kiadását. Erre aztán már nem került sor. Wagner meghalt, mielőtt az új munkához akár csak hozzá is kezdett volna.¹³ Saját, német szövegét a magyarországi ügyekben nagyon tevékeny Mátyás főherceg támogatásával, illetve jóváhagyásával adta ki. És, ahogyan a Mátyásnak szóló ajánlásból kiderül, jóváhagyatta – feltehetőleg azt a helyzetet imitálendő, amikor Werbőczy eredetijét jogtudósok átnézték – a bécsi egyetem tanáraival.

10 Decretvm koterogaie Verbewczi Istvan diachki popiszal a poterdilghaie Laszlou koterie za Mathiassem kral bil zeusze ghospode i plemenitih hotieniem koteri pod Wngherszke corune ladanie szlisse. Od Ivanvssa Pergossicha na szlouienszki iezik obernien. [Hoffhalter], Nedelische, 1574. RMNY 354.

11 Praefationes et epistolae dedicatariae doctissimi et sanctae vitae viri Desiderij Erasmi Roterdami, in quatuor euangelistas, Christianis hominibus, lectu dignae Adiuncta est Pii Sancti Stephani Regis Hungariae ad filium suum Emericum ducem Sclavoniae admonitio. Subsequitur adhortatio Stephani Bathorei ad milites tempore Matthiae Regis, facta. Sub finem continentur aliquot preces piae. Opera et impensis Joannis Pergossich. Manlius, [Varasd,] 1587. *Szabó Károly*: Régi magyar könyvtár. II. 1473–1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok. MTA, Bp., 1885. (= RMK II.) 198.

12 Decretum Tripartitum Opus Der LandtsRechten und Gewohnheiten des Hochlöblichen Königreichs Hungarn Durch Stephanum de Werbevitz In Lateinischer Sprach beschrieben. An jetzo aber der Hochberümbten Teutschen Nation zu guetem auß dem Latein ins Teutsch trewlichst vertiert und gebracht Durch Augustinum Wagnerum. Formica, Wien, 1599. *Szabó Károly–Hellebrant Árpád*: Régi magyar könyvtár. III/1–2. Magyar szerzőtől 1480–1711-ig külföldön megjelent nyomtatványok. MTA, Bp., 1896–1898. (= RMK III.) 933.

13 *Takáts Sándor*: Előmunkálatok a „Tripartitum” új kiadására 1603-ban. Magyar Könyvszemle 13. (1905) 29–30.

2. A fordítók

A 16. századi Werbőczy-fordítók igen sokfélék voltak. Nagy presztízskülönbségek húzódtak közöttük. Nem sok közös tulajdonságuk mutatkozik azon kívül, hogy kortársak¹⁴ és valamennyien protestánsok.¹⁵ Ketten, Veres Balázs és Pergosič reformátusok, a pozsonyi Wagner – a város felekezeti hovatarozása alapján következtetve – nyilván evangélikus, Heltai pedig több vallásváltoztatás után 1571-ben éppen unitárius volt. Politikai állásfoglalásuk részint bizonytalan, részint egymásnak ellentmondó. Igaz, a 16. század második felének Magyarországon nem sok embernek adatott meg, hogy következetesen politizáljon. Az ország három részre hullása ez alatt az idő alatt intézményesült. Ekkoriban következett be továbbá a Szapolyai-ház kihalása, amely genealógiai fordulat régen előre látható volt, és nagymértékben fokozta a politikai bizonytalanságot. A messzi utókorból visszanezve rájuk, az egyenes szavakkal leírt színvallások sem feltétlenül meggyőzőek. A Werbőczy-fordítók esetében mégis azért érdemes számba venni őket, hogy kiderüljön, nincs-e közöttük valamilyen politikai meggyőződésből következő társadalmi, illetve elvi kapcsolat.

August Wagner, műve bevezetéséből következtethetően, Mátyás főherceg mellett állt. A neki írt ajánlással talán éppen aktuális politikai ügyben, a Rudolf császár és a főherceg közötti éles ellentétben kívánt állást foglalni, bár erre az utóbbira a szövegében semmi utalás nincsen. Veres Balázs viszont a Szapolyai-párt híve volt. A János Zsigmondnak szóló ajánlás e felől semmi kételetyt nem hagy, és 1565 körül, amikor fordítása megjelent, semmilyen politikai aktualitás nem fenyegette. Heltai Gáspár állásfoglalása viszont éppen a Decretum kiadása idején aligha deríthető fel. Abban az évben fejezhette be a munkát, amikor II. János – hosszú betegség után – kora tavasszal meghalt, és Erdély a Habsburg-dinasztiához fűződő viszony tekintetében borotvaélen táncolt. Ki tudja, hogyan gondolt Heltai Báthory Istvánra, akit még ugyancsak tavasszal vajdává választottak? Pergosičot illetően még bizonytalanabb vagyok. Mert az 1570-es, 1580-as esztendőkből sok nemesi elégedetlenség halmozódott fel, de úgy tudom, a horvátországiak nem voltak ezekben érintettek.

Végeredményben sokféle bizonytalanság ellenére is nyilvánvaló, hogy a Werbőczy-fordítók nem tartoztak azonos politikai körhöz. Nem tartoztak azonos társadalmi kategóriába sem. A feudális rendi elhelyezkedést tekintve legmagasabbra az országgyűlési követ Ivan Pergosič emelkedett, míg Veres Balázs csak vármegyei jegyző volt. Mint polgár August Wagner a fordítás készítése idején éppen csak pályára állt, Heltai Gáspár viszont sokszoros vállalkozó volt. Fenntartott nyomdát, fürdőt, sörfőzdét, papírmalmot. Mindezek mellett a

14 Az első fordítás készítője, Veres Balázs 1530 körül született, az utolsó 16. századi megjelenésűé, August Wagner pedig 1570 tájt.

15 Laskai János, a gyulafehérvári káptalan jogtudósa is átdolgozta Werbőczyt 1589-ben magyarra, az a munka azonban nem jelent meg. *Heltai János: Műfajok és művek*. Universitas–OSZK, Bp., 2008. 275.

16. századi Magyarország egyik leginkább ismert szellemi munkásaként tevékenykedett. Írt, fordított és szerkesztett szépirodalmat éppen úgy, mint tudományos műveket. Heltai Gáspár végül azért is különös, mert Werbőczyt nem saját anyanyelvére, hanem magyarra fordította. Ő, lévén erdélyi szász, minden valószínűség szerint gyermekkorában tanult meg magyarul.¹⁶ A hozzá hasonló szellemen működőknél azonban, azoknál, akik nem magyar létükre sajátjukénak érezték a magyarországi kultúrát, nem a nyelvtudás, hanem a hovatartozás tudata, az identitás a lényeges. Klaniczay Tibor saját szövegeiből vett fogalommal „Hungarusnak” nevezte ezeket az embereket.¹⁷

Heltai különleges jelenség volt, de mint Hungarus-értelmiségieket mellé lehet állítani a pozsonyi német August Wagnert és a magát szlovénnek tekintő Pergosičot is, aki bizonyosan tudott magyarul, bár ez a készsége ebből a szempontból nem lényeges, lényeges viszont, hogy anyanyelvére fordította többek között Szent István *Intelmeit*.¹⁸

Személyesen talán csak Veres Balázs és Heltai Gáspár ismerhette egymást, illetve Veres körülményeiről Heltai bizonyosan tudott. Az ő Decretum-kiadása előtt Veres fordítása már kétszer megjelent. Werbőczy István magyar fordítója köztudottan Veres Balázs volt. És a 16. század szerzői a szerzői jog fogalmát nem alkalmazták magukra, de egymás munkáit elvenni nem volt szokás. 1571-ben, amikor Heltai a Decretumot megjelentette, Veres nyilván már nem élt. A többiek egymás közötti ismeretségét még csak feltételezni sem lehet. Az ország egymástól távol eső pontjain éltek. Életük körei, társadalmi érintkezésük mikéntje és terepe igen különböző volt. Semmi valószínűsége nincs annak, hogy a Tripartitum anyanyelvre fordításával közösen kitervelt akciót hajtottak volna végre. Ez azért rendkívül feltűnő, mert bizonyosan nem közös elhatározásból, de egy kulturális programot tettek magukévá és valósítottak meg. Munkájuk közös indíttatása akkor derül ki, ha megnézzük, mit állítanak, miért fordították le anyanyelvekre Werbőczy nagy latin művét.

3. A fordítások célja

Heltai a fordítás kiadásának célját nem említi; az előjárószerzőben arról ír, maga Werbőczy miért készítette a jogszokásgyűjteményt. Azt lehetne gondolni, Heltai Gáspár a rejtőzködő fordítók csoportjába tartozik. Ezt a feltevést azon-

16 Varjas Béla: Heltai Gáspár, a könyvkiadó. Magyar Könyvszemle 89. (1973) 297–298. Cáfolja azt a gyakran leírt tételt, miszerint Heltai tizenhét éves korában tanult volna meg magyarul.

17 Tibor Klaniczay: Die Benennungen „Hungaria” und „Pannonia” als Mittel der Identitätssuche der Ungarn. In: Antike Rezeption und nationale Identität in der Renaissance insbesondere in Deutschland und in Ungarn. Hrsg. Tibor Klaniczay–Katalin S. Németh–Paul Gerhart Schmidt. Balassi, Bp., 1993. (Studia Humanitatis 9.) 83–100.; *Uő*: Hungaria és Pannonia a reneszánsz korban. In: *Uő*: Stílus, nemzet és civilizáció. Vál., szerk. Klaniczay Gábor–Kőszeghy Péter. Balassi, Bp., 2001. (Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok 4.) 70–92., 83–86.

18 RMK II. 198.

ban a kötet címlapjának struktúrája cáfolja: középen, messze a felett a sor felett, ahol a nyomdászt jelölni szokták, áll Heltai neve. Mint „nyomatatót” határozza meg magát, de a feltűnő névelhelyezéssel az egész művet – nyilván szándékosan – a sajátjaként tünteti fel. Utólagos következtetésekkel sem lehet Heltai magyar Werbőczyének szellemi indítékához közel jutni. Értelmiségi, sőt lelkeszi státusa mellett vállalkozó volt, amihez az egyéni intellektuális célok nem tartoztak feltétlenül hozzá.¹⁹ A magyar kiadás megszületése utáni évben, 1572-ben ki is adta a *Tripartitumot* latinul.²⁰ Vagyis ha feltétlenül szellemi okot keresünk, Heltai Gáspár fontosnak tartotta mind a magyar, mind a latin Werbőczy-szöveg hozzáférhető voltát. Anyagi oldalról nézve pedig remek üzletnek látszik Werbőczy *Decretuma*. A jogszolgáltatás minden fórumán hivatkoztak rá. Elterjedt voltára jellemző, hogy már 1571 előtt öt kiadása volt. Heltai részvétele Werbőczy anyanyelvi terjesztésében a közönség állapotát jellemzi: erősen igényelte a törvény ismeretét.

A többiek személyes hangnemből közlik Werbőczy-fordításuk okát. Wagner rögtön a címlapon, magában a címben jelzi: azt akarja, hogy fordítása a hírneves német nemzetnek váljék javára – „der hochberühmten detschen Nation zu guetem” legyen, írja. Majd az előszóban még részletezi, hazáját és a közjót kívánja szolgálni. Aztán határozottan megfogalmazza: az egyszerű embernek és azoknak szánja a könyvet, akik latinul és magyarul nem tudnak. Az „egyszerű ember” a *gemeiner Mann* fordítása. Mert August Wagner Werbőczyt fordító pozsonyi jogász célközönsége a 16. század végén saját meghatározása szerint a *gemeiner Mann*.²¹ Ivan Pergosič, a varasdi politikus értelmiségi azért adta ki horvát Werbőczy-fordítását, mert „minden népnek van a maga anyanyelvén könyve”. Azt akarta, hogy az övéi között élő „egyszerű emberek” (*szproshti ljudi*) is kapjanak ilyet.²² Végül Veres Balázs, akivel nyelvileg a legkönnyebb dolgom volt, tájékoztat a legrészletesebben. Így ír: „Minden nemzet kedig [...] azon igyekezett, hogy az ő nyelvén legyen megírván az ő dekrétumok, hogy a közönséges igasságnak normája mindenkéül nyilván és értelmes legyen mindazoknak, kik olvassák és mind azok, kik előtt olvastatik, hogy olyan nyelven legyen [...] hogy az együgyü kösség is miatta meg ne csalatkozzék.”²³

Ezek a fordítások tehát, a nyelvi translációt meghaladó szándékkal, azonos kultúrán belül változtatják meg a szöveg felhasználásának társadalmi közeget. Miközben az eredetét meghagyják a műveltebb közönségnek, a fordítás a kevésbé tanult emberek hatáskörébe kerül. Mintha Erasmus állna Veresék

19 A Heltai Gáspárral foglalkozó szakértők egyetértenek abban, hogy polgári társadalmi és szellemi elképzeléseket követett.

20 *Stephanus de Verbötz: Decretvm, opvs tripartitvm iuris consuetudinarij incltyi regni Hungariae.* Heltai, Kolozsvár, 1572. RMNY 317.

21 RMK III. 933. 2a.

22 RMNY 354.)(2a-b.

23 RMNY 207.)(2

szavai mögött. Könnyű felismerni, hogy a négy 16. századi Werbőczy-fordító közül három mint a maga célközönségét – egymástól függetlenül – azokat nevezte meg, akikhez az erasmusi program szerint az anyanyelvű Bibliát kellett eljuttatni.²⁴ Ők, Veres, Pergosič és Wagner nem a Szentírást, hanem az ország jogszokásgyűjteményét adták – mindhármuk által hangsúlyozott hazaszeretetből – népük kezébe.²⁵ Azt lehetne mondani, a Biblia a lelkiekben, a Tripartitum a mindennapokban igazított el.

Veresék eljárása először sajátosnak tűnt, majd némi tájékozódás után arra az eredményre jutottam, hogy a valóságban nem különleges ötleten alapult; inkább koruk hangulatának megfelelő gesztus volt. Két helyen is beleillik a fordítókkal kortárs társadalomszervezésről felállított koncepciókba. Az egyik koncepció historiográfiai jellegű, a néhány éve a kutatások középpontjába került *gute Policye*. A fogalmat az európai állam 16. századi történetének jellemzésére használják.²⁶ Magyarul a „jó rendtartás” lehetne a neve. Miután ez az időszak volt már a világgazdaság kialakulásának százada éppen úgy, mint a társadalmi fegyelmezésé, most a *Policye* – ami nem *Polizei*, vagyis nem a szó mai értelmében vett rendőrség, hanem politika – került elő.²⁷

A másik koncepció az eseményekkel kortárs Rotterdami Erasmustól eredeztethető. Közvetlenül arról írt ugyan, hogy a Bibliát mindenkire el kell juttatni, de lehetett úgy érteni, ahogyan Veresék értették: a törvényt is, értsd, a világi élet minden tudnivalóját a kisember rendelkezésére kell bocsátani. Ezt az elképzelést, illetve törekvést nevezem szekularizált erasmusi programnak.

24 *Péter Katalin*: A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja a 16. századi Magyarországon. In: *Uő*: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok. Ráday Gyűjtemény, Bp., 1995. (Ráday Gyűjtemény Tanulmányai) 37–39., 45–47.

25 A soknyelvű vagy soknépű országok értelmiségének éppen ebben az időszakban és a Magyarországot is magában foglaló régióban élt hazaszeretetről szóló tanulmánygyűjtemény a *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East-Central Europe*. Ed. Balázs Trencsényi–Márton Zászkaliczky. Brill, Leiden, 2010. (Studies in the History of Political Thought 3.).

26 A frankfurti Max-Planck-Institut für europäische Rechtsgeschichtének a „*Policye und Policywissenschaft*” az egyik alap kutatása, amelyben sok publikációjuk jelenik meg. www.rg.mpg.de (letöltés ideje: 2012. ápr. 12.).

27 *Peter Blickle*: Vorwort. In: *Gute Policye als Politik im 16. Jahrhundert. Die Entstehung des öffentlichen Raumes in Oberdeutschland*. Hrsg. Peter Blickle–Peter Kissling–Heinrich Richard Schmidt. Red. Andrea Schüpbach. Klostermann, Frankfurt a. M., 2003. (Studien zu *Policye und Policywissenschaft*) VII–VIII.

II. A tanulságok

1. A közösség képviselőjének nincsenek társadalmi ismérvei

A 16. századi jó rendtartás politikájának – sok más jellemző elem mellett – az a lényege, hogy a közjót megtestesítő rendelkezések működtetésébe a hatóság hivatalos képviselőin túl a közembert, németül a *gemeiner Mann*t is bevonják.²⁸ Ennek a *gemeiner Mann*-nak különböző társadalmi ismérvei vannak.²⁹ Különösen nagy szerepe volt a reformációban, majd a német parasztháborúban. Egy mástól eltérő nézetek szerint lehetett parasztember, illetve városi és falusi ember egyaránt.³⁰ Úgy tudom, a viták pillanatnyi állása szerint az utóbbi felfogás dominál. A *gemeiner Mann*-fogalom végső soron azokat az embereket jelenti, akik abban a helyzetben vannak, hogy közösségüket, a *Gemeindét*, illetve a *communitast* hivatalosan képviseljék, döntéseibe beleszóljanak.³¹ Az ide vezető gondolkodást Peter Blickle indította el, és ő foglalta össze nemrégén a kora újkori Nyugat-Európáról szóló monográfiájában. *A régi Európa* a címe, amely fogalom, ahogyan a jó rendtartás koncepció több eleme is, Otto Brunnertől származik. Most George W. Bush 2003. áprilisi Irak elleni támadása következtében került be az értelmiségi közbeszédbe. Az elnök az iraki háborúval szemben tapasztalt ellenérzés feletti rosszallását kifejezendő nevezte a belépni vonakodó országokat, elsősorban Franciaországot és Németországot Old Europe-nak. Ebből – ad analogiam szenilitás és hasonlók – sokan a világhatalom USA fölényeskedő megvetését érzékelték, és tiltakoztak ellene. Jürgen Habermastól Umberto Eco-ig emelték fel a szavukat különböző neves személyiségek. Blickle a maga részéről könyvet írt, amelyben a kapitalizmus előtti Európa értékeit mutatja be. Ő így fejezte ki az Amerikai Egyesült Államok világával szemben érzett fölényét.³²

28 Robert von Friedeburg: Welche Wegscheide in die Neuzeit? Lutherische Widerstandsrecht, „gemeiner Mann” und konfessioneller Landespatritismus zwischen „Münster” und „Magdeburg”. *Historische Zeitschrift* 279. (2000) 561–616.; Joy Wittenburg: The Carolina and the Culture of the Common Man. Revisiting the Imperial Penal Code of 1532. *Renaissance Quarterly* 53. (2000) <http://www.questia.com/> (letöltés ideje: 2010. jún. 15.)

29 Peter Blickle: *Deutsche Untertanen. Ein Widerspruch.* Beck, München, 1981. 91.

30 Bob Scribner szerint, aki nemcsak nagy történész, hanem nagyon tájékozott is volt, a *gemeiner Mann* iránti érdeklődést – meglepő módon – nem valamelyik németországi évforduló, hanem a Dózsa György emlékére 1972-ben Budapesten tartott nemzetközi konferencia lobbantotta fel. *Robert W. Scribner: Peasant Politics in Early Modern Europe. Comparative Studies in Society and History* 28. (1986) 248.

31 Két nagyon világos tájékoztatást olvastam az egész, bonyolult problémaköréről. *R. W. Scribner: Communalism. Universal Category or Ideological Construct? Historical Journal* 37. (1994) 199–207.; *R. Po-chia Hsia: Gemeinde, Reformation and Widerstand. Sixteenth Century Journal* 31. (2000) 466–468.

32 Peter Blickle: Thema – Zeitfenster und Bildausschnitt. In: *Uő: Das alte Europa. Vom Hochmittelalter bis zur Moderne.* Beck, München, 2008. 9–18. A könyvről sok fanyalgó ismertetés jelent meg, de más koncepciót a kisember történetformáló tevékenységéről monográfiászerű

Az anyanyelvű Werbőczy-fordításokban megfogható magyarországi helyzet nem szól az ellen, hogy a kora újkort a rend iránti igény megélnkülésével jellemezzük. A kérdés inkább az, kinek a rend iránti igényéről beszélünk. A különböző társadalmi, szakmai és vallási közösségekről van szó, amelyek szokásjogukat, rendtartásaikat a 16. században foglalták írásba, vagy a különböző hatóságokról? Werbőczy és a Werbőczy-fordítások jól érzékeltetik a dilemmát. Werbőczy István az országgyűlés és a király utasítására állította össze a jogszabálygyűjteményt. Az elkészültét követő országgyűlés igen szokatlan gesztussal állami adót, telkenként 2 dénárt vetett ki a munkáért fizetett jutalomra. Vagyis Werbőczy István műve a legfőbb politikai hatalom által képviselt hivatalosság minden ismervét felmutatja. Őmaga a Tripartitum összeállítása idején királyi ítélmester, azaz magas rangú állami tisztviselő volt.³³ És működése első pillantásra korszerűnek látszik. Nem sokkal korábban, 1505-ben Jagelló Sándor király felszólítására a lengyel királyi kancellár és későbbi prímás, Jan Łaski állított össze törvény- és jogszabálygyűjteményt. Első részét Sándor szentesítette; Lengyelország és Litvánia 18. századi szétválásáig érvényben maradt.³⁴ Vagy ott van V. Károly nagy hírű törvénykönyve, amelynek a rövidített címe *Peinliche Halsgerichtsstrafe* vagy *Constitutio Carolina*. A birodalmi gyűlés döntése értelmében állították össze, és az hagyta jóvá 1532-ben, a következő évben adták ki. A jó rendtartások korát sokan ettől számítják.³⁵

Az óriási különbség Werbőczy műve, Łaskié vagy a *Constitutio Carolina* között, hogy míg Werbőczy István latinul dolgozott, a vele együtt itt említett másik két törvénygyűjtemény anyanyelvű volt; Łaskié lengyel, a Károly császár nevével nevezett pedig német. A törvényadásban a 16. század elején az anyanyelv használata volt korszerű. A sok kis német állam, valamint a Habsburg örökös tartományok törvényei a 16. század folyamán mind az illetékes hatóság akaratából és közreműködésével készültek, de anyanyelvűek voltak.³⁶

Łaski dekrétuma és az V. Károly-féle törvénykönyv, valamint a többi fent említett törvény – és a felsorolást lehetne folytatni – nyelvi tényei azt mutatják, miszerint ott, ahol keletkeztek, a hatalom adta az egyszerű ember kezébe a törvényeket. A hatóság vont be a tanulatlan embert. Nem az történt, mint Ma-

szinten tudtommal nem fogalmazott meg senki. Nem más koncepció, csak eltérő logika van a „közösségi kereszténység” tételében. *David Mayes: Communal Christianity. The Life and Loss of a Peasant Vision in Early Modern Germany.* Brill, Boston, 2004.

33 Az alaptényeket tekintve máig a leginformatívabb a millenniumi kiadás előszava. A fordítók előszava. In: Werbőczy István Hármaskönyve. Ford., bev. Kolosvári Sándor–Óvári Kelemen. Magyarázó jegyz. Márkus Dezső. Franklin, Bp., 1897. (*Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1000–1895*) XI–XXXIII.

34 *Historical Dictionary of Poland 966–1945.* Ed. George J. Lerski. Greenwood, Westport (Connecticut), 1996. 321.

35 *Die peinliche Gerichtsordnung Kaiser Karls V. und des Heiligen Römischen Reichs von 1532.* Hrsg. Friedrich-Christian Schröder. Reclam, Stuttgart, 2000.

36 *Martin P. Schennach: Gesetz und Herrschaft. Die Entstehung des Gesetzgebungsstaats am Beispiel Tirols.* Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 2010. (*Forschungen zur deutschen Rechtsgeschichte*) 481–558. és passim.

gyarországon. Itt többé-kevésbé jó nevű, de az államirányítástól távol álló értelmiségiek készítették el az eredetileg latin szöveg fordítását. Abból indultak ki, hogy az általuk kiszemelt közönség a latin, illetve – már Veres fordításának megjelenése után – a magyar szöveget nem tudja elolvasni vagy nem érti, ha felolvassák neki. A hatalom itt legfeljebb helyeselt, mert Veres, illetve Wagner ajánlásából arra lehet következtetni, hogy II. János és Mátyás főherceg érdeklődést mutatott. Kezdeményező szerepük azonban nem volt. Értelmiségi emberek felelősségtudata vezetett oda, hogy a szellemi tájékozódás tekintetében hátrányos helyzetűek igényeit kielégítsék.

A különböző hatóságok, más fogalommal a hatalom magyarországi tartózkodására ezen a téren nem találok magyarázatot. Maga Werbőczy egyik vezére volt a nemzeti királyságért szervezkedő nemességnek. Ő fogalmazta az 1505-ös végzést arról, hogy az ország nem választ idegen királyt, de nem jutott eszébe magyarul fogalmazni a Tripartitumot? Łaski munkájáról tudhatott. Kizárható az a feltevés, miszerint egy magas rangú magyar királyi tisztviselő ne ismerte volna a vele egy időben működő magas rangú lengyel királyi tisztviselőket. Azt az esetleges magyarázatot, miszerint a magyar nyelv nem lett volna alkalmas a jogügyi fogalmazásra, egyértelműen el lehet vetni. Veres Balázs a legnagyobb természetességgel készítette a fordítást. Sem Sylvester, sem Balassi rácsodálkozása az anyanyelvre, arra, hogy mi mindenre alkalmas, nem jelent meg nála, megjegyzem, Heltai Gáspárnál sem.³⁷ Talán Sylvester és Balassi volt másoknál hevesebb természetű; az országban a legkülönbözőbb helyeken és a legkülönbözőbb anyanyelveken írtak minden izgalom nélkül a 16. században. A hatalomtól legtávolabb eső példám az Abaúj megyei falu, Nádaska, ahol a 16. század végétől szlovákul vezették a falukönyvet.³⁸ Az udvar idegenkedett volna az anyanyelvtől? Az örökös tartományokban mindenesetre természetes volt a német.

Magyarországon a *gemeiner Mann*-fogalom a Werbőczy-fordítások tanúsága szerint a tudás vagy tudatlanság által meghatározott csoportot, nem társadalmi egységet jelölt. Ez az adat a 16. század legvégéről származik. Korábbi előfordulását a Dózsa-felkelés idejéből ismerem.³⁹ Akkor egy budai polgár, Wolfgang Tierner az 1514. május elején Buda alatt gyülekező tömeget így írta le: nemcsak a „gmein man” veszi fel a keresztet, hanem szerzetesek és papok is.⁴⁰ A *gemeiner*

37 Logikusnak tűnik, hogy a magyar nyelv kétágúan fejlődött. *Ács Pál*: A magyar irodalmi nyelv két elmélete: az erazmista és a Balassi-követő. In: *Uő*: „Az idő ósága”. Történetiség és történet-szemlélet a régi magyar irodalomban. Osiris–2000, Bp., 2001. 13–31.

38 Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár Quart. Slav. 74.

39 A fogalom előfordulása nem volt gyakori. Minden forrást természetesen nem tudtam megnézni, csupán néhány kiadványt. Elolvastam magyarországi német városi törvényeket, krónikákat és németül fogalmazott urbáriumokat; a *gemeiner Mann*t nem találtam bennük. A fogalomnak nem volt szabályos helye városi vagy falusi társadalmi rétegek meghatározásában.

40 *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium Anno MDXIV*. Majorem partem collegit Antonius Fekete Nagy. Ed. Victor Kenéz et Ladislaus Solymosi atque in volumen red. Geisa Érszegi. Akadémiai, Bp., 1979. 71. Wolfgangus Tierner ad Iohannem Hochl, 1514. máj. 20.

Mann tehát laikus volt szemben a klérus tagjaival, amely fogalmak a tanult és a tanulatlan ember különbségét jelölik, nem társadalmi eltérést. Magyarországon a *gemeiner Mann*-jelenségnek nem volt, nincs a németországihoz hasonló értelmezése.⁴¹ Legközelebb talán egy óvári kettős választott tisztség áll közel hozzá. *Gmeinbürger* volt annak a két belső tanácsbeli tagnak a neve, akiket a város vagyonának kezelésével megbíztak.⁴²

Nem volt rájuk külön fogalom, de a közösségük nevében, a közjóért cselekvő emberek voltak. A 13. század óta vannak róluk forrásokban fennmaradt adattaink, de logikai, illetve antropológiai szálon vezetve sokkal korábban is léteztek. Minden együtt élő közösségnek vannak vezetői vagy hangadói; nyilván ők irányították például a nomád kor időszakos letelepedéseit, és ők vettek részt azokban a döntésekben, amelyek megszabták, melyik legyen az a tizedik falu, amelynek István király rendelete értelmében templomot kellett építenie és így tovább. A forrásokból ismert esetekben két jellegzetes helyzet kívánja meg a közösség képviselőjét. Egyezkedni kell, szinte folyamatosan alkudozni kell a földesúrral és kiváltságokat kell szerezni a királytól, illetve meg kell őrizni a kiváltságokat az esetleges felejtéssel szemben. Ilyenkor mintegy természetesen a közösség valamelyik tagja vagy több tagja jelenik meg az illetékes hatóság előtt, a nevüket többnyire nem is jegyzik fel. Szerencsés adottságok mellett maradt fenn a közösség nevében eljáró emberek neve. A városokban, amelyek nem földesúrral, hanem a királlyal alkudoztak, hozzájön még az a többé-kevésbé rendszeresen előforduló rendkívüli esemény, hogy a király vagy a királyné odalátogat, amikor is a város képviselői fogadják, a szórakozásáról gondoskodnak, és egyáltalán, foglalkoznak vele.⁴³

Uradalmakban a földesúrral folytatott alkudozás alapesete az urbárium felvétele.⁴⁴ A földesúr tisztjével ment végig a házakon és a gazdaságokon rendszerint valaki a faluból. Ez a valaki, értelemszerűen a jobbágyok érdekének képviselője, általában a helyi bíró vagy az egyik esküdt volt, de adódhattak kivételek. A szendrői uradalmat 1570-ben például nem végigjárással, hanem a szendrői

41 Mint érdekességet érdemes talán számon tartani azt, hogy a német parasztháborút a *gemeiner Mann* forradalmaként értelmező alapmű a Dózsa-felkelést a parasztháborúval azonos forradalomnak minősíti. *Wilhelm Zimmermann: Allgemeine Geschichte des großen Bauernkrieges. Nach handschriftlichen und gedruckten Quellen.* Köhler, Stuttgart, 1841. 269–277. Több közel egykorú és későbbi kiadása van. Ezt tudtam a books.google.de felületről letölteni.

42 *Kenyeres István–D. Szakács Anita–Mihály Ferenc: Magyaróvár Tanácsának Törvénykezési Jegyzőkönyvei az 1581–1582. években – Rats- und Gerichtsprotokoll des Marktfleckens Ungarisch Altenburg 1581–1582.* Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, Győr, 2012. 96–97. Gecsényi Lajosnak köszönöm, hogy erre a kiadványra felhívta a figyelmemet.

43 Mátyás és Beatrix utazásainak van monográfiája: *Horváth Richárd: Itineraria Regis Matthiae Corvini et Reginae Beatricis de Aragonia (1458–[1476]–1490).* MTA TTI–História, Bp., 2011. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 12.).

44 Az urbárium meglehetősen általános felfogás szerint a földesúr és a jobbágy szerződésének terméke. Ld. *Acsády Ignác: A magyar jobbágytság története.* 3. kiad. Szikra, Bp., 1948. [Eredetileg 1906.] 79–94. és passim, valamint *Marc Bloch: A feudális társadalom.* Osiris, Bp., 2002. [Franciául eredetileg két kötet 1939–1940.] 249–251. és passim.

bíró, Mészáros István, két szendrői esküdt, Boros Demeter és Kocsan Pál, valamint a várhoz tartozó falvak bírói és esküdtjei által valószínűleg Szendrőn adott felvilágosítás alapján írták össze.⁴⁵ Mészárosékon kívül a jobbágyok képviselőit nem nevezi meg az irat. A legelképesztőbb kivétel volt az, amikor – a hódoltság kialakulása után – a földesúr emberei nem mernek bemenni török területre, hanem a falvak képviselőit hívják ki. Igaz, ilyen esetről csak a 17. századból tudok, de módszeres kutatást az ügyben nem végeztem.⁴⁶

A jobbágyok vagy a falvak képviselői ezen az alaphelyzeten kívül működtek más ügyekben is. Előfordulhatott, hogy lázadás körülményei között és a végén kompromisszum érdekében kellett az urasággal tárgyalni. Így a pannonhalmi uradalom népének hosszan húzódó mozgalma során a közösséget Uriás apáttal szemben 1233-tól kezdve három egyházi és három világi személy, Egyed, Simon és Bence, valamint Ibrahim, Ambrus és Mokus képviselte.⁴⁷ Királlyal folytatott tárgyalás korai és közvetítői neveket megőrző esete volt jóval később az, amikor Zsolnán a német polgárok és a szlovák polgárok viszonyát kellett rendezni. Niklas Melchior bíró és Petr Seldy esküdt kereste fel az uralkodót, I. Lajost.⁴⁸ Privilegiumügyben ment ugyancsak Lajoshoz 1351-ben három falu, Bábaszék, Németpelsőc és Dobronya képviselője, György bábaszéki plébános, valamint minden faluból egy-egy személy, Nicolaus, Gerardus és Tillmann. Majdnem száz évvel később ugyanezeket a falvakat ugyancsak a privilegiumok ügyében Zsigmond király előtt Lőrinc, a dobronyai plébános, valamint a három falu bírása, Petrus Koszker, Nicolaus Grinio és Andreas Gertler képviselte.⁴⁹ Egy másik falucsoportból, a Veszprém megyei Szentgálból, Hortiból és Németiből Zsigmond királyhoz az első faluból bizonyos István, a másodikból Tamás, a harmadikból pedig Gergely ment el. Ugyancsak Zsigmondhoz ment Mátyás fia Miklós és Éliás fia Lőrinc, majd II. Lajoshoz István fia Máté Németiből, Kelemen pedig Szentgálból.⁵⁰

A közjó 16. századi képviselőiről szólva Magyarországon nem lenne szabad elfeledkezni a hódoltság berendezkedéséről. Kialakult egy olyan helyzet, amelyben a közösséget folyamatosan a megszálló ellenséggel szemben kellett képvisel-

45 „ad fidem Deo debitam in hunc, ut sequitur modum fassi sunt et retulerunt”, áll az urbárium elején, majd terjedelmes szöveg következik. Urbáriumok. XVI–XVII. század. Szerk. Maksay Ferenc. Akadémiai, Bp., 1959. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai. II.: Forráskiadványok 7.) 449–481.

46 *Szakály Ferenc*: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Akadémiai, Bp., 1981. Tulajdonképpen a „kettős adózás” feldolgozása, mert a hódoltságban élők mind a magyar, mind a török félnek fizettek.

47 A diplomákat Szűcs Jenő tanulmányából vettem. *Szűcs Jenő*: Megosztott parasztság – egységesülő jobbágyság. A paraszti társadalom átalakulása a 13. században. Századok 115. (1981) 3–65., 263–319.

48 Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Typ. Univ., Buda, 1829–1844. X. 525–526. A jelzetet Weisz Boglárkának köszönöm.

49 A három falu megfelelő okleveleinek kivonatai: Magyar Országos Levéltár (= MOL) A 57 Libri regii II. k. p. 389.

50 A megfelelő oklevelek másolata: uo. VI. k. p. 149–157.

ni. A helyi oszmán tisztviselő adott engedélyt templomépítésre és boszorkány-égetésre egyaránt.⁵¹ A magyar földesurak az adót, ha egy módjuk volt rá, beszédték, de védelmet nem nyújtottak. Mindent a közösség intézett magának. Nem lenne azonban sok értelme a közösséget képviselő emberekről még többet írni, mert abból, amit eddig előadtam, lényeges vonásaik kiderültek.

A közösségeket képviselő személyek lényege az, hogy nem ismerjük őket. Tudjuk, melyik közösséghez tartoztak, szerencsés esetben nevüket is fenntartották a források, de mind személyes, mind társadalmi körülményeik rejtve maradnak. A közösség képviselőtén messze túl kellett teljesíteniük ahhoz, hogy források közelebbi értesüléseket adjanak róluk. Így ismerjük például a rendkívül termékeny alkalmivers-költőt, Bocatius Jánost, aki az uralkodói kegy és a börtön között hányódó kalandos életében egy ideig, 1603 és 1606 között volt kassai főbíró.⁵² Vagy ismerjük a Páduából doktori fokozattal visszatérő kiváló ötvös Lackner Kristótot; ő évtizedeken át képviselte különböző tisztségekben Sopront.⁵³ Csak véletlenül tudom viszont, mert sokat kutattam Sárospatakon, hogy Lacknerrel egy időben ott Füsüs Miklós volt a főbíró.⁵⁴ Közvetve szól Füsüs szellemi kvalitásairól és jó apai szerepéről, hogy fiából két egyetem látogatása után lelkész és az első magyar államelméleti munka szerzője lett, Pataki Füsüs János. De a sárospataki uradalom falvaiból, bár minden fennmaradt 16. századi urbáriumot olvastam, nemhogy bírók fiait, még bírókat sem nagyon tudnék megnevezni.

A közösségek képviselőiről végeredményben nem túl alapos áttekintés nyomán – amellet, hogy nem ismerjük őket – az derül ki, hogy nagyon sokfélék voltak. Igaz, ezt minden tájékozódás nélkül is lehetett tudni. Senki nem tételezhet fel rokon vonásokat egy isten háta mögötti kis faluban a földesúri tiszttel egyezkedő ruszin jobbágy és az Oszmán Birodalmat képviselő budai pasával tárgyaló német anyanyelvű budai polgárok között. Kevésbé abszurd eltérés példáját adják igen aktív városok és a változtatás lehetősége nélkül élő falvak. Az elsőre: Szentgyörgy és Bazin nyilván egymást váltó képviselői, de a nevüket nem ismerjük, 1598 és 1601 között kiszabadították magukat Illésházy István és felesége urasága alól. Igen sok fórumon kellett tárgyalniuk; ismereteik a bankügytől a bé-

51 Az általános viszonyokról tájékoztat *Hegyi Klára*: Egy birodalom végvidékén. Gondolat, Bp., 1982. (Magyar História); *Uő*: Török berendezkedés Magyarországon. MTA TTI-História, Bp., 1995. (História Könyvtár. Monográfiák 7.); *Fodor Pál*: Magyarország és a török hódítás. Argumentum, Bp., 1991.

52 Életrajzokban ő sem bővelkedik. *Janson Vilmos*: Bocatius János élete és munkái. Élet ny., Bp., 1918.; *František Karšai*: Jan Bocatius pedagóg–humanist 1568–1621. Eetopis Instituta za Serbski Ludospyt. Rjad „A” 7. (1960) 124–138.

53 *Kovács József László*: Lackner Kristóf és kora 1571–1631. Széchenyi Városi Könyvtár, Sopron, 2004.; *Dominkovits Péter*: Egy gazdag városvezető, Lackner Kristóf javai 1591–1632 – Besitztümer eines reichen Stadtleiters, Christoph Lackner. Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Sopron, 2007.; Lackner Kristófnak, mindkét jog doktorának rövid önéletrajza. Kiad., bev. Tóth Gergely. Soproni Levéltár, Sopron, 2008. (Sopron város történeti forrásai. C sorozat 5.).

54 *Protocollum iudicis primarii et senatus Saros Nagy Patak*. A Sárospataki Református Kollégium Levéltára (Sárospatak) S.D. I. 4./T. J. 4. tom. 1–5. 1. 109.

csi udvar belső érdekviszonyainak részleteiig terjedtek.⁵⁵ Az Órségről tudjuk, hogy miután 1524-ben Batthyány Ferenc és Batthyány Kristóf birtokába került, lakói szabad katonai státusukat, sokak szerint nemességüket, elvesztették. Képviselőik, az ő nevüket sem ismerjük, több kísérlet ellenére sem tudtak jobbágyi függőségükön lazítani.⁵⁶ Nem helyezném egy társadalmi kategóriába a dúsgazdag, bortermelő Szentgyörgy és Bazin, valamint az állandó háborúktól sújtott Órség kis falvainak képviselőit.

Magyarországon nem is alakult ki olyan fogalom, amely egységbe foglalná őket, következésképpen a társadalom a közösség ügyeiben eljáró embereket nem kezelte külön csoportként. Mivel nem ismerjük őket, nagyon kevésnek tudjuk akár csak a nevét is, nem lehet rájuk vonatkozóan mesterséges fogalmat, történeti terminust sem szerkeszteni.⁵⁷ A közösségi képviselők eredetét, illetve meghatározhatatlanságát tekintve igen lényegesnek tartom azt, hogy voltak közöttük egyháziak, ahogy a fenti felsorolásomból kiderült, rendszerint a helység lelkészei. Az eddig felsoroltaktól eltérő jellegű, de azonos értelmű adat maradt ránk egy kis faluból, az Esztergom megyei Keresztúrról, a mai Klastrompusztáról. Az ottani „jobbágyok és lakosok” nevében Mihály plébános kereste fel az esztergomi vikáriust, mert nem akartak más klerikusoktól misét hallgatni és a szentségeket venni. Kívánságuk teljesítését, idegen papok szolgálatának megtiltását elérték.⁵⁸ Az ilyen tények az egyház és a társadalom viszonyának emberi kapcsolatokban megnyilvánuló oldalára hívják fel a figyelmet. Ebbe a problémába azonban itt nem megyek bele.

Nagyjából megnéztem viszont, hogyan kezelte más országok társadalmát, hogyan kezeli más országok történetírása a *gemeiner Mann* ügyét. Kifejezetten a fogalom tisztázására irányuló kutatás nem folyik sehol sem.⁵⁹ Ha Németországról írnak, egyszerűen lefordítják, és nagyjából ugyanazt értik rajta, mint a németek. Ebben az angolszász, különösen az amerikai historiográfia jár az élen. Igen élénken foglalkoznak a reformáció korával Európában.⁶⁰ Az országon belüli jelenségek között viszont csak a britek tárgyalhatnák mint *common mant*, de ma-

55 Péter Katalin: Illésházy Istvánról. *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica* 13. (2008) 2. sz. 142–149.

56 Vera Zimányi: Bauernstand der Herrschaft Güssing im 16–17. Jahrhundert. *Burgenländisches Landesarchiv, Eisenstadt, 1962.* (Burgenländische Forschungen 46.) 11–15. és passim.

57 A „terminus”-t Marc Bloch értelmezésében értem. *Marc Bloch: A történész mestersége.* Osiris, Bp., 1996. (Osiris Könyvtár. Történelem) 110–131.

58 Tamás Amádé vikárius levele Máté lévai plébánosnak. MOL Diplomatikai Fényképgyűjtemény 281 195. Regesztája: Tóth Krisztina: A Palásthy család levéltára 1256–1847. KEMÖL, Esztergom, 2001. (Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára Évkönyvei 7.) 184.

59 Peter Blickle: *Der Bauernkrieg. Die Revolution des gemeinen Mannes.* 4. überarb. Aufl. Beck, München, 2012. 44. Ugyanitt Blickle, nyilván a feljebb már idézett Zimmermann nyomán, forradalomnak nevezi a Dózsa-felkelést.

60 Beszédes tünet, hogy a 20. század legelején alapított, igen jó nevű német folyóirat, az *Archiv für Reformationsgeschichte* 1951 óta kétnyelvűvé vált, és a kiadás Németországban, illetve az USA-ban párhuzamosan folyik.

gukról szólva nem érdekli őket különösképpen. Náluk helyesen vagy helytelenül inkább a hatósági intézkedésekre kerül hangsúly.⁶¹ Más országokban maga a reformáció nem vált ki különös érdeklődést. A történészek Németországon kívüli általános érdektelenségére jellemzőnek tartom a nagy befolyású és nagy hatású francia *Annales*-ből kivonható adatokat. A szerzők a nemzetközi tudományosság legkülönbözőbb terein működnek, a folyóirat időnként egy-egy kutatási téma állásáról szóló áttekintést közöl, mégis: 1929 és 2002 között megjelent több mint 70 kötetének kereshető szövegében a *gemeiner Mann* vagy a *common man* szóösszetétel egyszer sem fordul elő. Luther nevének 27 előfordulása van, de nincs kifejezetten róla szóló tanulmány.⁶²

2. A gyakorlati tudnivalók terjesztése

Veres Balázs úgy írta, azért készítette a Werbőczy-fordítást, „hogy az nyomorult község meg ne csalatkozzék”. A mai magyarhoz közelebb: ne tudják az egyszerű embert becsapni.⁶³ Másként fogalmazva: tudjon a latinul nem értő ember a jogszolgáltatás világában tájékozódni. Hasonló céllal, a mindennapi életben eligazító szándékkal sok könyvet adtak ki anyanyelven az akkori Magyarországon. Nálunk itt lehet a 16. századnak a gyakorlati tudnivalókra fordult hangulatát megfogni. Mert az iskolázásról igen kevés közvetlen adatunk van. Az az abszurd helyzet, hogy – megfelelő források hiányában – könnyebb a jelenség végeredményét, mint a konkrét lefolyását megfogni. Gyakorlatilag semmit nem tudunk például falusi gyerekek iskolába járásáról a 15. században, de Fügedi Eriknek a 15. századi püspökökről szóló tanulmányából kiderül, hogy a katolikus egyházi hierarchia legfelső rétegébe a vizsgált időben, 1390 és 1520 között 15 jobbágyfiú emelkedett fel.⁶⁴ Vagy alacsonyabb szintet, káptalanok tagjait vizsgálta majdnem ugyanabból az időből Köblös József.⁶⁵ Az ő eredményei szerint a vizsgálatba bevont 424 személy 12%-a, 54 kanonok volt jobbágyszármazású. Közülük tizenheten külföldi egyetemre is jártak. Nem nehéz arra a következtetésre jutni, miszerint nagyon sok jobbágnak kellett iskolába járnia ahhoz, hogy a jelzett arányokban emelkedjenek ilyen magasra. Hozzáteszem, mindkét szerző habozva bár, de városnak vette a mezővárosokat, amiből következően az onnan jött személyek a polgár kategóriájába kerül-

61 Igen helyteleníti, ezért a sajátjával ellenkező álláspontot is leírja *Karl Gunther–Ethan H. Shagan*: Protestant radicalism and political thought in the reign of Henry VIII. Past and Present 194. (2007) 35–74.

62 www.cairn.info/revue-Annales.htm (letöltés ideje: 2010. aug. 8.).

63 RMNY 207.)(2b.

64 *Fügedi Erik*: A XV. századi magyar püspökök. In: *Uő*: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Magvető, Bp., 1981. 89–113.

65 *Köblös József*: Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában. A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan adattárával. MTA TTI, Bp., 1994. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 12.).

tek, holott a mezővárosi ember alapesetben jobbágy. Ezt a tényt figyelembe véve a szellemi pályán felemelkedett jobbágyok aránya a kimutatásokban még magasabb volna. Erdélyi Gabriella az alacsony sorsú emberek tanulás iránti igényét a szerzetesrendekbe belépő, majd onnan távozó fiataloknál diagnosztizálta. Egyesek szerzetesek lettek, hogy tanulhassanak, aztán kiléptek, és tudásukat a gyakorlati világban kamatoztatták.⁶⁶

A tanulás, a tájékozódás igénye szülte a könyveket is. A közönséget jól ismerő szerzők és kiadók anyanyelvi kiadványaikkal a piac legszélesebb értelemben vett keresletét szolgálták ki. Voltak a gondolatmenetem kiindulását szolgáló jogi fordításokhoz hasonló művek, de nem fordítások, hanem eredetileg is anyanyelven készült szövegek. Így jogi normák ismertetését tartalmazta az erdélyi szászok jogszabályainak gyűjteménye. A Wittenbergben tanult brassói Matthias Fronius állította össze, és a 19. századig használták.⁶⁷ Vagy kisebb kört érintett, de nekik fontos volt a kolozsvári szűcsök céhszabályzata. Ennek a kiadványnak az összeállítóját nem ismerjük.⁶⁸

Más témákban orvosi tanácsok éppen úgy megjelentek anyanyelven, mint növénytermesztési és -felhasználási útmutatók vagy praktikus matematika. Így az erdélyi Szeben város orvosa arról írt könyvet, hogyan kell pestisjárvány alatt viselkedni.⁶⁹ Konkrétabban: hogyan kerülhetni el a ragályos fertőzést. Melius Juhász Péter már református püspök volt, amikor füveskönyvet adott ki Heltai Gáspár özvegyének nyomdájában.⁷⁰ Egy másik magyar füveskönyvet a németújvári lelkész, Beythe András jelentetett meg valamivel később.⁷¹ A praktikus matematika mai reklámszakembereket is megszégyenítő trükkel került napvilágra. Kiadója, a jól ismert Rudolf Hoffhalter ráírta, hogy Gemma Frisius munkájából fordították, holott itthon készült egyelőre ismeretlen szerző tollából. Ez a Reinerus Gemma Frisius viszont akkortájt nemzetközi hírnévű matematikus volt. Már a 18. század híres természettudós professzora, Maróthi György gyanakvással olvasta az állítólagos magyar verziót, majd a 20. századi természettudós és tudománytörténész, Szüts Béla, valamint Hárs János állapította meg, hogy eredeti mű a Debreceni Aritmetika, ahogyan a sokszor kiadott munkát elnevezték.⁷² A kortársak körében nyilván nagy volt a sikere. A többszöri megjelenés mellett

66 *Erdélyi Gabriella*: Szökött szerzetesek. Erőszak és fiatalok a késő középkorban. Libri, Bp., 2011. 59–79. és passim.

67 *Matthias Fronius*: Der Sachssen inn Siebenbürgen Statvta, oder eygen Landrecht. Greus, Kronstadt, 1583. RMNY 523. Igen sok kiadás.

68 *Rendeles*. Külén külén tzickeleknec, mellyec szerent eleteket rendellyenek, és erkölczeket szabianak a tiszteletes söts legényec a királyi varosban Colosuarban. Heltai, Kolozsvár, 1560. RMNY 161. Ugyanakkor megjelent németül is: RMNY 163.

69 *Sebastian Pauschner*: Eine kleine Vnterrichtung, wie mann sich halten soll in der Zeit der ungtügigen Pestillenz. Trapoldner, Hermannstadt, 1530. RMNY 10.

70 *Melius Juhász Péter*: Herbarivm az faknac fvveknec nevekről, természetekről és hasznairól. Heltai Gáspárné, Kolozsvár, 1578. RMNY 413. Valószínűleg volt előző kiadása. RMNY 331.

71 *Beythe András*: Fives köntv (!). Manlius, Németújvár, 1595. RMNY 766.

72 *Aritmetica az az a szamvetesnece tvdomaniaoa, mell az tvdos Gemma Frisivsnac szam-vetesbeol magyar nyelure fordittatot*. Hoffhalter, Debrecen, 1577. RMNY 378. Sok kiadás.

erre utal az a tény, hogy harmadik kiadására – már Hoffhalter halála után – Heltai Gáspár tette rá a kezét.⁷³

Külön csoportba lehet sorolni azokat a könyveket, amelyek az anyanyelvnek mint az érintkezés eszközeinek használatát tanítják. Ilyen volt Pesti Gábor híres szótára. Úgy készült, hogy Pesti egy már meglévő ötnyelvű szótárat magyar értelmezésekkel látott el. Azoknak szánta ugyanis, akik nem tudnak vagy nem akarnak iskolába járni, mégis szükségük van idegen nyelvek tudására. Konkrétan „mesterembereket és asszonyokat” akart segíteni; a szótárral bárhol megértethetik magukat, vélte Pesti Gábor.⁷⁴ Dévai Bíró Mátyás nyelvtan-könyvében ugyanakkor azért ajánlja a „községnek” a nyelvhelyességi szabályok elsajátítását, hogy tudják olvasni a Szentírást. Hozzáteszi azonban: „ez tudomány, hogy olvasni és írni tudunk, imerre is hasznos, hogy egymásnak mindenikönk írhasson, ne kelljen minden kicsiny dolog miá ember után járni”.⁷⁵ Ha jól értem, arra gondol, hogy érdemes az írást megtanulni, mert akkor az ember nem szorul a levelezéssel idegen segítségre. Ez az adat szinte elképeshető. A 16. században a levelet még főleg tudósok kapcsolattartási eszközeinek tekintjük. Ha Dévai Bíró nem tévedett az igények felmérésében – márpedig sok helyen volt lelkész, ismerte a közönséget –, akkor az egyszerű ember is használta a levelet hasonló célra.

Másik külön csoport a rengeteg kalendárium. Ennek a régi, a világ sok dologáról informáló műfajnak magyar megjelenését a Hegyalján tanítóskodó és lelkész Bencédi Székely István alapozta meg. Anyanyelvű öröknaptárt adott ki valamikor a század negyvenes éveiben.⁷⁶ Minden jel szerint kapkodták a kiadványait; a csillagjárástól mezőgazdasági tanácsokon át napi eseményekig minden volt bennük. Az öröknaptár, kalendárium, csízió máig élő műfaja Székely kezdeményezésére terjedt el magyarul, és lett a 16. század legnépszerűbb nyomtatványa Magyarországon.⁷⁷

Végül engem meglepett, hogy Erasmus egyik gyakorlati kézikönyve átdolgozásának több 16. századi magyar fordítása is van. Először 1591-ben jelent meg Debrecenben, másodszor ugyanabban az évben Kolozsvárott, harmadszor – kis változtatással – 1598-ban. A híres illetan kérdés-feleletre átdolgozott változata

73 RMNY 665.

74 *Pesti Pannonius Gábor: Nomenclatura sex linguarum, Latinae, Italicae, Gallicae, Bohemicae, Hungaricae et Germanicae.* Singriener, Wien, 1538. RMNY 21. Sok kiadás.

75 *Dévai Bíró Mátyás: Orthographia Ungarica, azaz az írás módjáról való tudomány magyar nyelven irattatott.* Vietor, Krakkó, 1538. (?) RMNY 22. Csak későbbi, 1549-es kiadásából maradt fenn példány. RMNY 77.

76 *Székely István: Calendarium magiar nielwen.* Vietor, Krakkó, 1540–1550. (?) RMNY 63. Valószínűleg volt korábbi kiadása is: RMNY 19.

77 65 öröknaptár és naptár jelent meg a század közepe és vége között. Tárgymutató RMNY 910. Ma is adnak ki, rendszerint regionális érvényességű kalendáriumokat. Jó példa a *Bodrogköz és Ung-vidék kalendárium*, amelyet Szlovákia magyarlakta részén jelentet meg egy angol nevű vállalat, magyarul írva Lelesz kiadási hellyel. Rengeteg helyi eseményről van benne tájékoztatás.

volt.⁷⁸ Magyar fordítóját egyelőre nem ismerjük. Az ötlet szintjén három személy nevét vetették fel irodalomtörténészek. Lehetett Laskai János, aki több debreceni kiadványt fordított, egy időben a Református Kollégium tanára volt; vagy a néhány évig Debrecenben működő nyomdász, Csáktornyai János; esetleg Pesti Gáspár brassói tanár.⁷⁹ Nem kellett feltétlenül ebbe a felsorolásba belevenni, mert a tankönyvnek készült munkákat és a tankönyv-szótárakat kihagytam. Talán azért érdemes felvenni, mert Erasmus illemtana igen nagy hatású munka, Norbert Elias szerint az európai civilizáció alapműve volt.⁸⁰ Másrészt – itteni gondolatmenetem logikájában fontos tényként – jól mutatja Erasmus magyarországi jelentőségét.

Klaniczay Tibor hívta fel a figyelmet Erasmus hosszú időn át élő magyarországi hatására.⁸¹ Egyébként általában csak a vele kortárs, úgynevezett erasmistákról szoktak írni. Itt, ebben a szövegben a Klaniczay-féle, tágabb értelmű Erasmus-kapcsolatról van szó. Azokról, akik a szekularizált erasmusi programot Magyarországon megvalósították. Egy személy volt közöttük hívő katolikus, Sebastian Pauschner szebeni orvos, aki Krakóban és valószínűleg Páduában végezte az egyetemet.⁸² Aztán Pesti Gábort szoktuk még nem protestánsnak tekinteni, hanem a felekezetek felett álló humanista besorolásába kerül.⁸³ Mindenki más, akinek a nevét mint a szekuláris erasmusi programban dolgozó személyt említettem, protestáns volt, közelebről protestáns tanár és lelkész.⁸⁴ A továbbiakban az közös bennük, hogy igen tevékeny, rendszerint sok feladatot ellátó emberek voltak, és a praktikus ismeretek terjesztésén messze túllépő témákban, teológiában, történelemben, szépirodalomban is publikáltak. A protestáns szerzőknek protestánsok voltak a nyomdásaik is.

78 *Civilitas morum Erasmi in succinctas questiones digesta ac locupletata per Reinhardum Hadamarium*. Az erkölcszet tisztességes, embereseges volta, kire tanit Erasmus, meli rövid kérdésekre ozlaltatott, és meg öregbitetet. Csáktornyai, Debrecen, 1591. RMNY 654. és Ua. Helta, Kolozsvár, 1591. RMNY 663.; Ua. Fabricius, Szeben, 1598. RMNY 840.

79 RMNY 654.

80 *Norbert Elias: A civilizáció folyamata*. 2. jav. kiad. Gondolat, Bp., 2004. (Társadalomtudományi Könyvtár) 106–110.

81 *Klaniczay Tibor: Egy epizód Erasmus utókorából. A magyar Enchiridion (1627)*. In: *Uő: Pallas magyar ivadékai*. Szépirodalmi, Bp., 1985. 129–137., 305–306. Egyébként Erasmus kapcsolatainak óriási irodalma van. Az adatok rendszerezése a 19. század végén kezdődött. *Ábel Jenő: Magyarországi humanisták és a dunai tudós társaság*. MTA, Bp., 1880. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből VIII. 8.). Azóta minden magyar irodalom- és művelődéstörténetben szó van róla.

82 *Borsa Gedeon: Sebastian Pauschner, az első Magyarországon megjelent orvosi munka szerzője és nyomtatásban megjelent munkái*. In: *Uő: Könyvtörténeti írások. I. A hazai nyomdászat, 15–17. század*. OSZK, Bp., 1998. <http://mek.oszk.hu/> (letöltés ideje: 2010. máj. 12.).

83 *Kubinyi András: Pesti Gábor családi összeköttetései. Irodalomtörténeti Közlemények 72.* (1968) 81–86.; *Horváth János: A reformáció jegyében*. Gondolat, Bp., 1957. 106–113.

84 *Ritoóknié Szalay Agnes: Erasmus és a 16. századi magyarországi értelmiség*. In: *Uő: „Nympha super ripam Danubii”*. Tanulmányok a XVI–XVII. századi műveltség köréből. Balassi, Bp., 2002. (Humanizmus és reformáció 28.) 132–133. szerint Luther 1546-os halála után a hangadó protestáns gondolkodók mintegy kibékültek Erasmus gondolataival.

Magyarországon a világi életben hasznos tudás és készségek terjesztését protestáns értelmiségiek mint önként vállalt feladatot vették magukra. A hatalom ebben nem támogatta őket. Így lett jelentős részük a 16. század utolsó harmadára kialakult művelődéstörténeti aranykor létrejöttében.⁸⁵ Nagy szerepükre ezen a téren nem látok más magyarázatot, mint azt, hogy a kezdeményező kedvű emberek Magyarországon a reformációval azonosultak. A katolikusokat korszerű matematikai könyvek vagy esetleg herbárium kiadásától bizonyosan nem teológiai megfontolások tartották vissza, mint ahogyan voltak olyan országok, amelyekben az oktatás forradalmát katolikusok hajtották végre. Ott a katolikusok lettek volna a kezdeményező kedvűek? Valószínűleg igen. Az utóbbi idők, jó húsz esztendő kutatásainak legfőbb eredménye talán az, a szellemieket tekintve bizonyosan az, hogy kiderült: Európa intellektuális és társadalmi életének alakulását nem lehet sem egyértelműen a reformációhoz, sem a katolikus reformhoz, esetleg az ellenreformációhoz kötni.⁸⁶ Igaz, még mindig írnak a reformációt abszolutizáló értelemben.⁸⁷ Tény ugyanakkor, nem mintha a lényegen változtatna, hogy a program megvalósítása széles körű volt, de emberileg nem feltétlenül rokonszenves. A tudatlansággal szemben táplált határozott értelmiségi fölény érezhető rajta. Idekívánkozik végül az a feljebb már említett körülmény, hogy az anyanyelvű kiadványok sok közvetlen és közvetett adat szerint jelentős anyagi hasznot hoztak. Igen élénken élő igényt elégítettek ki.

KATALIN PÉTER

THE LESSONS OF THE VERNACULAR TRANSLATIONS OF WERBŐCZY'S TRIPARTITUM – THE INTELLIGENTSIA'S RESPONSIBILITY IN THE 16TH CENTURY

The Tripartitum of Werbőczy was translated into Hungarian, Croatian and German in the course of the 16th century by intellectuals who lived far from the heights of power, namely Balázs Veres, Gáspár Heltai, Ivan Pergosič and August Wagner. Their aim was to orientate the simple people in the world of legislation. Their intention harmonised

85 *Péter Katalin*: Aranykor és romlás a szellemi műveltség állapotaiban. In: *Uő*: Papok és nemesek i. m. (24. jz.) 77–97. Az értelmiség által is támogatott aranykor az 1571–1600 közötti időre esett. Utána a romlás a 17. századi általános válsággal és a nemesség hatalmi gyarapodásával függött össze.

86 Ezekről az ügyekről óriási, bonyolult vita zajlott évtizedekkel ezelőtt, még az én fiatakoromban, és azt hittem, gyakorlatilag le is zárult. Az alapja sok tényezőtől rakódott össze, de Lawrence Stone robbantotta ki *The Educational Revolution in England 1560–1640* című, a *Past and Present*-ben megjelent tanulmányával (28. [1964] 41–81.). Aztán hozzájött egy nagymonográfia: *Elisabeth Eisenstein*: *The Printing Press as an Agent of Change*. Communications in Early Modern Europe. Cambridge University Press, New York, 1979. Mindkettő a reformációból eredezteti a 16. századi változásokat, amivel szemben élesen vitakozó írások jelentek meg. Ld. *Richard Gawthrop–Gerald Strauss*: *Protestantism and Literacy in Early Modern Germany*. Past and Present 104. (1984) 31–55. A vita legjobban az utóbbi folyóiratban követhető online: past.oxfordjournals.org (letöltés ideje: 2012. júl. 12.).

87 *Karin Maag*: Education and Literacy. In: *The Reformation World*. Ed. Andrew Pettegree. Routledge, London, 2000. 535–544.

with the two great contemporary conceptions of social organisation. One of them was the so-called “gute Policey”, and the other the spread of practical knowledge, or as the author terms it, the “secularised Erasmian program”.

In accordance with the practical experience of the age the measures indicated above should have been implemented upon commission from the ruling authorities. In Hungary, however, the task was undertaken by Protestant intellectuals. Elsewhere it may have been done by Catholics. The actors in this case were persons familiar with the expectations of the ordinary people. The outstanding success of vernacular prints shows that the demand for knowledge available in the vernacular was great in 16th-century Hungary.

KONRÁD MIKLÓS

Wahrmann Mór és gyermekei

Adalék a dualizmus kori zsidó nagypolgárság
történetéhez

A paradox példakép

„Hogy mije volt ő minékünk, felekezetének – írta Wahrmann Mór (1832–1892) halálakor Szabolcsi Miksa, az *Egyenlőség* című zsidó hetilap főszerkesztője –, mit vesztett benne a magyar zsidóság, félve félek, hogy ezt egészen csak később fogjuk megtudni. Úr, pótolhatatlan úr támadt sorainkban.”¹ A legbefolyásosabb neológ zsidó lap véleményét a felekezeti belviszályokban vele gyakran szemben álló *Magyar Zsidó Szemle* teljes mértékben osztotta. Wahrmann elhunytával felekezete „pótolhatatlan veszteséget szenvedett”, írta Mezey Ferenc, a tudományos folyóirat társszerkesztője, aki a pesti zsidó község első rabbija unokájában „a legnagyobb magyar zsidó” halálát siratta.²

Miért hagyott Wahrmann halála oly „pótolhatatlan úrt”, miért jelentett oly „pótolhatatlan veszteséget”? Búcsúztató cikkében Szabolcsi Miksa persze büszkén emlékezett meg a jeles közéleti személyiségről és pénzügyi szaktekintélyről, a magánbankárról és vállalkozóról, Magyarország első zsidó vallású országgyűlési képviselőről, a majdnem miniszterré lett politikusról. Ám az *Egyenlőség* főszerkesztője Wahrmannban elsősorban a Pesti Izraelita Hitközség (PIH) elnökét siratta. Az 1882 végén alapított hetilapot 1886 novemberétől 1915-ben bekövetkezett haláláig vezető Szabolcsi elsődleges prioritása az antiszemitizmus elleni küzdelem mellett az akkulturálódó zsidók felekezetük iránti kötődésének megerősítése volt. És megítélése szerint az ország messze legnagyobb zsidó hitközségét élete utolsó tíz évében vezető Wahrmann Mór e téren mindenkinél többet tett, nem is annyira elnökként hozott intézkedései révén, mint inkább személyes hitének és elkötelezettségének szuggéráló erejével. „Buzgalma – írta Szabolcsi Miksa egy évvel Wahrmann halála előtt – utánzást szül még azokban a körökben is, melyek azelőtt alig merték bevallani maguknak, hogy még zsidók, és a melyek most meleg érdeklődést tanúsítanak felekezeti ügyeink iránt.”³ Elhunytakor az *Egyenlőség* főszerkesztője Wahrmannban mindenekelőtt a személyes példájával *hitsorsosaira* ösztönzőleg ható *jó zsidót* búcsúztatta: „Ki pótolhatja őt minékünk!

1 *Szabolcsi Miksa*: A mi nagy veszteségünk. *Egyenlőség* 1892. dec. 2. 1.

2 *Mezey Ferenc*: Wahrmann Mór (1832–1892). *Magyar Zsidó Szemle* 9. (1892) 687., 691.

3 *Szabolcsi Miksa*: Wahrmann Mór. *Egyenlőség* 1891. okt. 30. 3.

Ki az, ki, mint ő, példájával egész nagy köröket hódíthat vissza a felekezeti életnek, ki ügyeink iránt új, friss érdeklődést kelthet, hol az rég kihalt vagy kiháló félben van; ki töltheti meg, mint ő, példájával a templomokat; ki keltheti életre, mint ő, példájával a zsidó községi életet, a zsidó öntudatot!”⁴ Véleményével az *Egyenlőség* nem volt egyedül. Amint Neumann Ármin országgyűlési képviselő a bécsi Österreichisch-Israelitische Union díszgyűlésén kijelentette: „Az ő példája volt az, a mely a mindinkább elharapódzó vallási és felekezeti indifferentizmust megtörte és felébresztette a község és a zsidó felekezet iránt való érdeklődést oly körökben is, melyek ez ügyre nézve már elveszettnek látszottak. Wahrmann Mór azzal, hogy szombatoként és ünnepnapokon elsőként jelent meg a templomban s mint utolsó hagyta el azt, hitfeleinek utánzásra ösztönző példát nyújtott.”⁵ Ugyanezt hangsúlyozta végül Löw Immanuel, Szeged tudós főabbija is: „A törvényhozás pénzügyi bizottságának elölülője, aki a zsinagógában hosszúnappkor a maftirt olvassa: oly kép, mely többet tett a zsidó öntudat ébredésére tömérdek szónoklatnál.”⁶

A politikai, gazdasági vagy kulturális életben jelentős pozíciót elért zsidókat búcsúztató cikkeiben a neológ sajtó mindig örömmel emlékezett meg az elhunyt gyermekeiről, már ha ezt megtehetette, vagyis ha ez utóbbiak akár sikeres karrierjük, akár a zsidó felekezet iránti elkötelezettségük révén valamennyire is kiérdemelték azt. Wahrmann Mór halálakor azonban az *Egyenlőség* nem tett említést fiairól, nyilvánvalóan mivel ez utóbbiak teljes szakítása az apai modellel ekkorra rég köztudott volt. Márpedig e szakítást az apjukról mint ösztönző példaképről nyújtott képpel nehezen, a neológ felekezeti sajtónak a szülői nevelés mindenhatóságába vetett hitével pedig végképp nem lehetett összeegyeztetni. Ha a szülők kellőképpen nevelik gyermekeiket, vallották ugyanis a neológ közvélemény hangadói, vagyis önnön viselkedésükkel inspiráló példát nyújtva szívükbe csöptetik „a hit iránt való szeretetet, a saját törzséhez való ragaszkodást”,⁷ az üdvös hatás nem maradhat el, fiaik és lányaik sem távolodnak majd el Izrael istenétől és közösségétől. Wahrmann Mór gyermekeinél e hatás elmaradt. Halála idején kitért két fiát öt évvel később egyetlen lánya is követte a keresztség alá.

Wahrmann Mór személyének jelentősége és gyermekeinek drámai sorsa történetüket különösen látványossá teszi. Első látásra azonban nem tűnik egyedinek. Nem csupán Wahrmann nemzedékében és körében, de a 19. század második felében akkulturálódó zsidó polgárság minden rétegében előfordultak családok, ahol a szülők, illetve az apák a zsidó közelet, a helyi hitközség aktív és elkötelezett tagjai voltak, minek dacára valamelyik vagy összes gyermekük még fiatal korában kitért. A jelenség nem csupán a magyarországi akkulturált zsidó rétegek körében figyelhető meg. A német zsidók kapcsán Alan Levenson meg-

4 Szabolcsi M.: A mi nagy veszteségünk i. m. (1. jz.) 2.

5 Neumann Ármin: Emlékbeszéd Wahrmann Mórról. (Elhangzott a bécsi Oest.-Isr. Union díszgyűlésén.) Magyar Génius 1892. dec. 25. 434.

6 Löw Immanuel: Mózes áldása. In: Löw Immanuel beszédei 1874–1899. Traub, Szeged, 1900. 393.

7 Strausz Adolf: A guvernántok. Egyenlőség 1900. febr. 11. 6.

győzően kimutatta: míg nem vitás, hogy „asszimilációjuk” nem eltűnésüket eredményezte, hanem egy gazdasági, társadalmi és kulturális értelemben is körülhatárolható szubkultúra kialakulását, az is nyilvánvaló, hogy vallása és/vagy közössége iránti kötődését e szubkultúra számos tagja *valamiért* nem adta át, nem tudta átadni gyermekeinek.⁸ Az emancipált zsidók szekularizációja és akkulturációja – vagyis egyszerűen az idő – előrehaladtával az áttérés mindinkább egy több nemzedéken átívelő, progresszív elidegenedési folyamatnak volt a lezárása, de amint Németországban, úgy Magyarországon is nem egyszer mondhatni átmenet nélkül ment végbe, vagyis olyan családokban, ahol az ifjú konvertiták szülei még látszólag erős szálakkal kötődtek vallásukhoz és közösségükhöz. A paradoxon, amelynek feloldására nyilván csak egyes családok egyéni történetének vizsgálata révén tehetünk kísérletet, akkor is szembeszökő, ha nyilvánvaló, hogy a szülői nevelés hatásának megvannak a határai, és persze még kirívóbb az olyan esetekben, így Wahrmann Mórnál, ahol mindegyik gyermek elhagyta szülei felekezését. Mi történhetett e családok életében, hogy felnőtt gyermekeik szüleiktől látszólag oly eltérő utat választottak? Wahrmann Mór és gyermekeinek – bizonyos aspektusaiban egyedi, másokban általánosabb érvényű – története egy lehetséges választ nyújt a kérdésre.

Ernő, Richard, Renée (és Lola)

A Wahrmann gyermekek sorsa mind ez idáig nem keltette fel különösebben a történészek érdeklődését, az eddig megjelent írásokból még kitérésük, illetve haláluk időpontja és körülményei sem derülnek ki pontosan. Történetük röviden a következő:

Wahrmann Mórnak Gold Lujzával (1841–1865) 1861-ben kötött házasságából egy lánya, Wahrmann Renée (1862–1926) és két fia született, Wahrmann Ernő (1863–1906) és Wahrmann Richard (1865–1912). Felesége harmadik gyermeke születésekor meghalt, Wahrmann Mór nem házasodott újra, gyermekeit nevelőnők, házitánítók nevelték. Tartalékos huszárhadnagy fiai nem jártak apjuk nyomdokain, a kereskedelmi pálya helyett inkább a kártyaasztalnál és a lóversenyeken tündököltek, Ernő a légies angol hölgyekért rajongott, Richardot inkább az orfeumi énekesnők vonzották.⁹ A családi otthont 18 éves korukban elhagyták, idejük jelentős részét külföldön töltötték. Wahrmann Ernő egy ideig

⁸ Alan Levenson: *The Conversionary Impulse in Fin de Siècle Germany*. Leo Baeck Institute Yearbook 40. (1995) 107–122.

⁹ Wahrmann Mór gyermekeinek életéről átfogó, bár részleteiben gyakran téves képet nyújt *Pázmány Dénes: A Wahrmann-család tragédiája*. Szombat 1934. febr. 3. 6–7. és 1934. febr. 17. 7–8. Ernő 1884-ben, Richard 1886-ban kapta meg a tisztii fokozatot. Ld. Kais. Königl. Militär-Schematismus für 1885. K. K. Hof- und Staatsdruckerei, Wien, 1884. 548., 586.; Kais. Königl. Militär-Schematismus für 1888. K. K. Hof- und Staatsdruckerei, Wien, 1887. 547., 593. A testvérek hölgyek iránti vonzalmairól: Wahrmann Richárd tragédiája. Pesti Napló 1912. szept. 28. 6.; *Keller Andor: Mayer Wolf fia (Wahrmann Mór életregénye)*. Hungária, [Bp., 1941.] 39.

követségi kereskedelmi attaséként dolgozott Brüsszelben, majd Londonban, állásáról azonban pár év után leköszönt, a fővárosi napilapokban halálakor megjelent portrék szerint egészségügyi okokból, a *Pesti Hírlap* által öccse elhunytakor közölt cikk szerint, mert „összeveszett a nagykövettel, aki nem akarta bevezetni az angol udvarhoz”.¹⁰ Richard soha nem dolgozott, annál szenvedélyesebben vadászott távoli, egzotikus vidékeken. Apjának 1892. november 26-án bekövetkezett haláláról is Bombayben értesült, kettejük közül ekképpen csak Ernő lehetett jelen a temetésen.¹¹ Az Országos Rabbiképző Intézet templomában december 12-én rendezett gyászistentiszteleten családja többi tagjával ellentétben Ernő már nem vett részt,¹² aminthogy a 30. gyásznapi letelte után a Dohány utcai zsinagógában rendezett gyászünnepélyen sem, mivel „megtámadt egészsége” helyreállítása érdekében időközben Olaszországba utazott. Megjelent viszont a templomban az Indiából egy nappal korábban hazaérkezett Richard, de a családtagok számára fenntartott emelvényen nem volt hajlandó helyet foglalni. Amint az *Egyenlőség* írta: „Fülünk hallatára így magyarázta ki vonakodását: »azt hiszem, boldogult atyám inteniói szerint cselekszem, ha a kitüntetett helyre fel nem megyek.«”¹³ A olvasók számára ekkor még nem igazán érthető kijelentés háttérére ugyancsak a zsidó hetilap világított rá, pár hónappal később hírül adva, miszerint Richard még apja életében Indiában elhagyta a zsidó vallást és a protestáns vallásra tért, minekután 1893 májusában a nyitrai ferences templomban katolizált, másfél hónappal Ernő bátyja után, aki húsvét hetén Brüsszelben tért át a katolikus hitre.¹⁴

Az anyja halálakor még (apai nagyanyja után) Regina névre hallgató Renée apja otthonában nagy háztartást vitt, illusztris vendégeket fogadott, így Haynald Lajos akkori kalocsai érseket, később bíborost, akinek kérdésére, vajon mikor fogja őt megesketni, az anekdota szerint kissé impertinensen azt válaszolta: „Akkor, mikor Eminenciád rabbivá lesz!”¹⁵ A főváros egyik legjobb partijának számító Renée 1883-ban feleségül ment a házasság révén 400 000 forint hozománnyal gazdagodó, apjával együtt egy évvel korábban nemességet kapott szeszgyárhoz, megyeri Krausz Izidorhoz, akitől egy lánya született, Amália Lujza (1895–1930).¹⁶ Wahrmann Renée először 1897 áprilisában jelent meg a PIH rabbihivatalában, hogy bejelentse áttérési szándékát. A hitközség főabbijának, Kohn Sámuelnek ekkor még sikerült lebeszélnie döntéséről, az *Egyenlőség*

10 *Nepos*: Wahrmannék. Két öngyilkosság kulisszatitkai. *Pesti Hírlap* 1912. szept. 28. 10.

11 *Haber Samu*: Wahrmann Mórról. *Egyenlőség* 1892. dec. 2. 4.

12 Az orsz. rabbiképző intézet. *Egyenlőség* 1892. dec. 9. 9.; Wahrmann emlékezete. *Egyenlőség* 1892. dec. 16. 8.

13 A hitközség gyászünnepe. *Egyenlőség* 1892. dec. 30. 4–5.

14 *Szabolcsi Miksa*: Az új nemzedékért. *Egyenlőség* 1893. ápr. 14. 4.; Amit Wahrmann Mór sem sejtett. *Egyenlőség* 1893. máj. 19. 11.; Kikeresztelkedés. *Pesti Hírlap* 1893. máj. 18. 11.

15 Országos Széchényi Könyvtár (Budapest; = OSzK) Mikrofilmtár, Gyászjelentések FM8/35797/561: Wahrmann Mórné sz. Gold Luiza; *Pázmány D.*: i. m. (9. jz.) 1. közl. 6.

16 *Kacziány Géza*: Híres magyar párbajok. Kohn, Bp., 1889. 82.; Wahrmann Renée hozománya. *Országos Hírlap* 1897. dec. 2. 9.

későbbi elbeszélése szerint még hozzá oly szívhez szólóan, hogy Renée „sírva vonta vissza a zsidóság kötelékéből való kiválás bejelentését”.¹⁷ Nyolc hónappal később a főrabbi már nem járt ilyen sikerrel. Wahrmann Renée december végén annak rendje s módja szerint kitért, mégpedig nyilvánvalóan megfontolt látványossággal, amennyiben egyik tanúja az országgyűlési képviselő és pénzügyi bizottsági elnök Hegedüs Sándor, a másik az akkori miniszterelnök, Bánffy Dezső volt. Az ekkor már felbontott házasságából született lányával együtt a református vallást választotta, a keresztelest 1898. január 21-én az idős Szász Károly püspök végezte Renée Andrássy út 23. alatti, apjától örökölt palotájában.¹⁸ Hogy nem sokkal kitérése előtt Renée egy díszes tóraéket rendelt meg egy fővárosi aranyművesnél, s hogy kitérése után ezer forintot küldött a Pesti Izraelita Nőegyletnek,¹⁹ nem változtatott a lényegen: alig telt el öt év Wahrmann Mór halála után, s két fiát követően immár lánya is elhagyta a zsidó felekezetet.

Apja halálát, illetve áttérését követően Wahrmann Ernő²⁰ birtokot vásárolt Csepelen, ám miután a holland mintára létesített kertészete nem bizonyult sikeres vállalkozásnak, elhagyta Magyarországot. A fővárosban a budapesti címjegyzék szerint 1897-ig tartott fenn önálló lakhelyet.²¹ Ideje javát Monte Carlóban és Nizzában töltötte, a nemzetközi felső tízezer ismert alakjának számított, a francia lapok kiserkesztették a nevét a rangos lóversenyeken megjelenő hírességek között, beszámoltak hőlégballonban tett utazásairól, illetve rendre jelezték, hogy Párizsba érkeztekor melyik szállodában szállt meg.²² Fényűzően élt, óriási összegeket vesztve kártyán, lóversenyeken. Miután az örökség reá eső részét pár év alatt elherdálta, hazajött Magyarországra és nővére segítségét kérte, aki havi 1500 korona apanázt biztosított neki, vagyis évi 18 000 koronát, ami egy országgyűlési képviselő lakbérpótlékkal megnövelt évi illetményének közel háromszo-

17 Egy áttérés alkalmából. Egyenlőség 1898. jan. 9. 2. A cikk aláírás nélkül jelent meg, de úgy a tartalom, mint a stílus egyértelműen Szabolcsi Miksa szerzőségére utal.

18 Wahrmann René kitérése. Budapesti Hírlap 1898. jan. 4. 8.; Wahrmann Renée kitérése. Pesti Hírlap 1898. jan. 4. 9.; Wahrmann René keresztelese. Országos Hírlap 1898. jan. 22. 6.

19 Megtörtént. A Jövő 1898. jan. 28. 4.

20 A Wahrmann gyermekek életéről a források zömét a halálukkor megjelent újságcikkek képezik. E cikkek számos részletben, anekdotában, az események kronológiai sorrendjében eltérnek egymástól. Egyes tévedéseket más – gyakran ugyancsak zsumalisztikai – források révén ki tudunk szűrni, ennek ellenére nem kizárható, hogy az általunk nyújtott alábbi összegzés tartalmaz kisebb pontatlanságokat. Wahrmann Ernőről ld. Wahrmann Ernő öngyilkos. Budapesti Hírlap 1906. jún. 1. 7–8.; Wahrmann Ernő öngyilkos. Pesti Hírlap 1906. jún. 1. 10.; Wahrmann Ernő öngyilkossága. Budapesti Napló 1906. jún. 2. 10.; Wahrmann Ernő öngyilkossága. Pesti Napló 1906. jún. 2. 10.; Wahrmann Ernő öngyilkos. A Nap 1906. jún. 2. 7.; Wahrmann Ernő öngyilkossága. Az Újság 1906. jún. 1. 7.; Wahrmann Ernő öngyilkossága. Az Újság 1906. jún. 2. 9.; Wahrmann Ernő öngyilkossága. Magyarország 1906. jún. 2. 14.; Wahrmann Ernő öngyilkossága. Alkotmány 1906. jún. 2. 6.; *Nepos*: i. m. (10. jz.) 10.

21 Budapesti cím és lakjegyzék 1896–97. Szerk. Janszky Adolf. Franklin, Bp., 1897. 946.

22 *Courses à Nice*. Le Gaulois 1897. jan. 18. 3.; *Renseignements mondains*. Le Figaro 1898. máj. 30. 2.; *Renseignements mondains*. Le Figaro 1899. jún. 7. 2.; *Renseignements mondains*. Le Figaro 1905. aug. 28. 2.

rosát tette ki.²³ Ernő újra kiment Franciaországba, élete utolsó éveiben főleg Nizzában tartózkodott. Itt találkozott vele 1903-ban a férjével, Jókai Mórral a városban telelő Nagy Bella: „Az apjától rámaradt sok milliós örökségnek sikeres elpazarlása után – írta emlékirataiban – saját kijelentése szerint spórolni jött Nizzába, mert őszerinte legolcsóbban ott lehetett élni.”²⁴ Tekintve, hogy Ernő általában a nemzetközi *jetset* törzshelyeként szolgáló Cercle de la Méditerranée-ben foglalt szállást, nem valószínű, hogy ez sikerült neki, már ha egyáltalán megkísérelte. Játszani mindenesetre tovább játszott, egyre nagyobb szenvedéllyel, de változatlanul kevés szerencsével, váltókat írt alá, kölcsönöket vett fel. „Ez a legnagyobb mértékben fokozta idegességét”, írta 1906-ban a haláláról beszámoló *Pesti Hírlap*. „Talán éppen ez volt az oka, hogy egyre-másra affaire-ekbe keveredett, minduntalan új meg új párbaj akadt, melyek nagyobb részét ő maga provokálta. Legutóbbi nizzai tartózkodása alatt egy Magin nevű német mérnökkel volt lovagias ügye. E párbajban, melyet pisztolyra és kardra vívtak, Wahrmann Ernő súlyos fejsébet kapott, melyből még nem épült fel teljesen. Ez a párbaj és pénzzavarai kergették bele, úgy látszik, az öngyilkosságba.”²⁵ A *Pesti Hírlaphoz* hasonlóan, a *Budapesti Hírlap* is kiemelte: utolsó éveiben a becsületbeli ügyek provokálása Wahrmann Ernőnél „valóságos mániává fajult”.²⁶ Öngyilkossága előtt pár nappal, miután jelentős, nem tudni honnan szerzett összeget tett az angol derbin VII. Eduárd végül helyezésig sem jutott lovára, visszatért párizsi lakásába. Holttestére cselédje (avagy a takarítónője, illetve a házfelügyelő) talált rá a nyitva hagyott gázkályha csöve mellett. Szobájában a rendőrség egy francia nyelvű búcsúlevelet talált, a következő szöveggel: „Megölöm magam, mert az éhhalál előtt állok. Fényes múltam és jelenlegi nyomorúságom nem egyeztethető össze. Elpusztulni éhen, nyomorban nem akarok, inkább magam végzek!”²⁷ A montparnasse-i temetőben temették el, barátai költségén, az osztrák–magyar konzulátus támogatásával.²⁸

Apja halála után Wahrmann Richard²⁹ is elhagyta Magyarországot, talán bátyjánál is hamarabb, neve egyáltalán nem szerepel a budapesti címjegyzékek-

23 A századforduló fizetési viszonyairól ld. *Gerő András*: Az elsőpró kisebbség. Népképviselő a Monarchia Magyarországon. Gondolat, Bp., 1988. 161–163.

24 *Láng József*: Jókai Mórné Nagy Bella emlékirata. Irodalomtörténeti Közlemények 78. (1975) 371.

25 Wahrmann Ernő öngyilkos. *Pesti Hírlap* i. m. (20. jz.) 10. A párbajról a francia lapok is beszámoltak: *Hors Paris*. *Le Figaro* 1906. márc. 31. 1.; *Un duel*. *La Presse* 1896. ápr. 1. 2.

26 Wahrmann Ernő öngyilkos. *Budapesti Hírlap* i. m. (20. jz.) 7.

27 Wahrmann Ernő öngyilkossága. *Pesti Napló* i. m. (20. jz.) 10. A *Budapesti Napló* szóról szóra azonos szöveget közölt, a *Budapesti Hírlap*, amely a levelet Ernő végrendeletének titulálta, a következő idézetet hozta: „Belefáradtam a küzdelembe és nem tudom, miként menekülhetek meg az éhhaláltól.” Wahrmann Ernő öngyilkos. *Budapesti Hírlap* i. m. (20. jz.) 8.

28 *Renseignements mondains*. *Deuil*. *Le Figaro* 1906. jún. 5. 2.

29 Wahrmann Rikárd – öngyilkos. *Budapesti Hírlap* 1912. szept. 28. 8.; Wahrmann Richárd tragédiája i. m. (9. jz.) 6.; *Nepos*: i. m. (10. jz.) 10.; *Fröhlich János*: Wahrmann Richárd öngyilkos. *Az Újság* 1912. szept. 28. 7.; Wahrmann Richárd öngyilkos. *Budapesti Napló* 1912. szept. 29. 6.; A züllés útján. *Magyar Zsidó* 1912. okt. 17. 9–10.

ben. Székhelyét Bécsbe tette át, ahol gyönyörű lakást rendezett be magának, de helyét nem találta, a császárváros, London, Monte Carlo és Párizs között ingázott.³⁰ A ráeső örökség egy részéből Péchy Andor báróval és Üchtritz Zsigmond báróval Matchless szövetség néven versenystállót alapított, az istállót jelentős, de rövid ideig tartó sikereket követő bukások miatt 1896-ban feloszlatták,³¹ saját neve alatt Richard még pár évig futtatott lovakat, többnyire Franciaországban. Bátyjához képest kevesebbet párbajozott, de nála is nagyobb szenvedéllyel űzte a szerencsejátékokat, óriási összegeket vesztett kártyán és lóversenyfogadásokon.³² Anyagi helyzetén vadászszenvedélye, így 1897–1898-ban tett féléves szomáliai és abesszíniai expedíciója sem segített.³³ A *Budapesti Hírlap* nekrológia szerint apai örökségét Richard már az 1890-es évek végére elvesztette. Az események kronológiai sorrendje innentől bizonytalan, a halálakor írt portrékban ugyanazok a történetek eltérő időpontokhoz vannak kötve. Egy ízben Londonban veronállal megmérgezte magát, de megmenekült. Bécsi lakását elárverezték, ekkor a Jockey Clubban, amelynek korábban odaajándékozta értékes vadásztrófeáit, barátai 40 000 koronát gyűjtöttek számára. Végül, állítólag Ferenc József szeretője, Schrott Katalin közvetlen közbenjárásának köszönhetően Richard elérte, hogy nővére neki is biztosítson évi apanázst, de a *Budapesti Hírlap* szerint az évi 24 000 koronára rúgó összegből sem tudott megélni, amije volt, azonnal elköltötte, egyre újabb adósságokba keveredett, mind többet ivott. „Az utolsó hír, amely tavaly télen érkezett róla – írta 1912 szeptemberében bekövetkezett halálakor a *Pesti Hírlap* –, Amerikába való kivándorlását jelentette. A fáma szerint ő felsége visszaemlékezett azokra az érdemekre, amelyeket Wahrmann Móric szerzett Tisza Kálmán oldalán s miután értesült Richard keserves sorsáról, utasította házi pénztárát az adósságok rendezésére s évjáradék folyósítására, ha Wahrmann Richard örökre elhagyja a csábító milieut.”³⁴ Az információ valóságában maga a *Pesti Hírlap* sem volt biztos, mindenesetre 1911 végén két amerikai napilap is beszámol a hírről.³⁵ Úgy tűnik, Richard valóban elment Amerikába, de rövid időn belül visszatért Európába, egyes hírek szerint Londonba ment, mások szerint Bécsbe, végül mindenesetre Párizsban kötött ki, a diadalváltól pár percnnyire található, vagyis amúgy igen előkelő rue Lauriston egy szerény hónapos szobájában. Az *Újság* rendőri tudósítója szerint, aki információit egy Párizsból hazatért fiatalembertől vette, élete utolsó heteiben Richard „a szó szoros értelmében le volt rongyolódva és koplalt”.³⁶ A francia

30 Renseignements mondains. Le Figaro 1898. ápr. 3. 2.; Renseignements mondains. Le Figaro 1901. szept. 15. 2.

31 Les courses. La Presse 1896. szept. 8. 2.

32 „Egyszer”, írta minden további pontosítás nélkül Bródy István 1940-ben kiadott emlékeiben, 150 000 forintot tett fel egy lóra, „igaz, hogy el is vesztette.” *Bródy István: Régi pesti dáridók.* Egy letűnt világ regénye. Bp., 1940. 60.

33 Wahrmann Richard Afrikában. Országos Hírlap 1897. nov. 24. 6.; Wahrmann Richárd. Földrajzi Közlemények 26. (1898) 8–9. sz. 355.

34 *Nepos*: i. m. (10. jz.) 10.

35 Francis Joseph's Charity. New-York Daily Tribune 1911. nov. 19. 4.; Emperor as Altruist. The Washington Herald 1911. dec. 3. 12.

36 *Fröhlich J.*: i. m. (29. jz.) 7.

konzulátus hivatalos jelentése szerint Wahrmann Richard 1912. szeptember 25–26-ára virradó éjjel a lakásán lőtte főbe magát, temetésére, amelynek költségeiről nővére gondoskodott, a Párizs melletti bagneux-i temetőben került sor.³⁷

Wahrmann Renée³⁸ 1898. január 24-én, megkeresztelése után három nappal hozzáment a nála 21 évvel idősebb Beretvás András (a közéletben „Endre”) császári és királyi kamaráshoz, a polgári kötést követően a párt Renée Andrassy úti lakásán Szász Károly eskette össze.³⁹ Noha gyermekük nem született, boldog házasságban éltek, nagy házat vittek Pesten, országos hírű vadászatokat rendeztek Renée tóalmási és kisvárdai birtokain.⁴⁰ E boldog korszaknak Beretvás Endre korai halála vetett véget, 1902. október 21-én szívszélhűdésben hirtelen elhunyt.⁴¹ Renée 1904 elején újra férjhez ment, az úgyszintén császári és királyi kamarás Fáy Bélához,⁴² de harmadik s egyben utolsó házassága idején már került a társasági életet. A *Budapesti Napló* 1906 nyarán, Wahrmann Ernő öngyilkosságakor írt cikke szerint férjével „teljes visszavonultságban” élt vidéken.⁴³ A házaspár 1907 őszén elvált, ezt követően Renée visszavette második férje nevét, egyedül élt serdülő lányával. Anyagi helyzete a háború után megromlott, a morfium rabjává lett, szanatóriumból szanatóriumba vándorolt, 64 évesen halt meg egy pesti hotelszobában.

Renée lányához Wahrmann Mórnak már nincs sok köze, de lévén nagypapa egyetlen unokája s utolsó egyenes ági leszármazottja, befejezésül róla is megemlékeznénk. A születésekor Málke Genendl zsinagógai nevet kapott megyeri Krausz Amália Lujza⁴⁴ még nem érte el harmadik életévét, amikor a törvény előírásának megfelelően követte anyját a református vallásba. A genealógus Kempelen Béla szerint Amália Lujza, illetve Lola, ahogy a közéletben ismerték, 1911-ben hozzáment a nála 23 évvel idősebb Thurn und Taxis Miksa Egon her-

37 Hová temették Wahrmann Richárdot. *Pesti Futár* 1912. okt. 7. 10.

38 Wahrmann Renée, a régi Pest ismert szépsége meghalt. *Újság* 1926. nov. 24. 4.; Wahrmann Renée meghalt. *Pesti Hírlap* 1926. nov. 24. 10.; *Molnár Jenő: A Wahrmann-család tragédiájának utolsó felvonása.* *Egyenlőség* 1926. nov. 27. 6.; *Pázmány D.: i. m. (9. jz.) 2. közl. 7–8.*

39 Budapest, VI. kerületi házassági anyakönyv: <http://www.macse.org/matriculae/crmbp/image.aspx?i=813CE2> (letöltés ideje: 2012. márc. 20.); Wahrmann Renée esküvője. *Országos Hírlap* 1898. jan. 25. 5.

40 Wahrmann Renée, a régi Pest i. m. (38. jz.) 4.

41 Beretvás Endre. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 45. (1902) 700.

42 Budapest, VI. kerületi házassági anyakönyv: <http://www.macse.org/matriculae/crmbp/image.aspx?i=8032B2> (letöltés ideje: 2012. márc. 20.).

43 Wahrmann Ernő öngyilkossága. *Budapesti Napló* i. m. (20. jz.) 10.

44 *Vadász Ede: Adalékok a Wahrmann-, gorlicei Weiss-, Szófer- (Schreiber-) és Fischmann-családok származási adataiból.* Athenaeum, Bp., 1907. 8.; *Molnár J.: i. m. (38. jz.) 5.; Wahrmann Mór unokája, Beretvás Lola meghalt.* *Pesti Hírlap* 1930. júl. 24. 11.; Beretvás Lolát csütörtökön temetik. *Újság* 1930. júl. 24. 10.; *Pünkösti Andor: Bányadt szenzációk. Az utolsó Wahrmann.* *Újság* 1930. júl. 24. 7.; (–ó.): Beretvás Lola. Egy boldogtalan asszony tragikus útjai. *Pesti Napló* 1930. júl. 24. 5.; A boldogtalan Beretvás Lolát, a Wahrmann-család utolsó sarját holnap temetik. Magyarország 1930. júl. 24. [14.]; *Zádor Tamás: Találkozás Beretvás Lolával a Schwartzter-intézetben.* 8 Órai Újság 1930. júl. 25. 5.; Megyeri Krausz Izidor leánya meghalt. Esztergom 1930. júl. 25. 2.; (n. s.) [*Nádas Sándor*]: Beretvás Lola. *Pesti Futár* 1930. aug. 1. 14–16.

ceghez, esküvőjük előtt áttérve jövendőbelije katolikus hitére, aki a házasság révén a nemesi előnevét 1909 óta családnévként viselő megyeri Megyeri Izidor-tól 6 millió korona hozományt kapott.⁴⁵ Érdekes volna tudni, vajon az általában megbízható Kempelen honnan vette információit, mindenesetre e házasság soha nem jött létre, aminthogy annak sincs semmi jele, hogy Lola valamikor is áttért volna a katolikus hitre. 1912-ben az ekkor 17 éves lányt a budapesti francia főkonzul fia, Charles de Fontenay vicomte jegyezte el.⁴⁶ A jegyesség azonban felbomlott, mivel Lola több alkalommal botrányt rendezett nyilvános helyeken, a legtöbbit ismételt anekdota szerint leköpvé például a vőlegényét, amiért az ásitani merészkedett a jelenlétében. 1917 júniusában a budapesti VI. kerületi polgári anyakönyv tanúsága szerint „megyeri Megyeri Amália Lujza” egy magyar földbirtokoshoz, a katolikus Hunkár Aladárhoz ment feleségül, reformátusként, de beleegyezve abba, hogy leendő gyermekeik apjuk vallását kövessék.⁴⁷ Gyermeük azonban nem született, házasságuk lényegében a nászútjuk idejére szorítkozott, amely annyira megviselte Lolát, hogy hazatértekor a Schwartzerszanatóriumba vonult, ahová később több ízben visszatért, így 1918 szeptemberében, mivel mindenáron karcsú akarván maradni, melegített spanyolviasszal táplálkozott. Itt tartózkodott a válóper idején is, házasságukat a budapesti törvényszék 1919. február 25-én bontotta fel.⁴⁸ Más házasságáról Kempelen Bélán kívül egyetlen korabeli írás sem tett említést. Lola gyógyszerfüggő lett, anyjához hasonlóan morfinista, élete utolsó másfél évét a Batizfalfyszanatóriumban töltötte, elzárkózva a világtól, de magányára panaszkodva. Anyját, akinek halálakor a családi gyászjelentést „Megyery-Beretvás Lola” néven adta ki, csak négy évvel élte túl. 1930 nyarán, miután bevett 20 tablettá nyugtatót, összeesett a Király utcában, július 22-én trombózis végzett vele. A családi gyászjelentést „Megyeri Beretvás Lola” elhunytáról az 1880-ban Bécsben evangélikus hitre tért neves gépészmérnök és feltaláló Bláthy Ottó Titusz adta ki, akinek édesanyja, Gold Fanny, Wahrmann Mór feleségének volt a testvére.⁴⁹ A halálakor csupán 35 éves Lolát a Kerepesi úti temetőben, anyjával közös sírban helyezték örök nyugalomra. „A megjelentek névsorára váró újságírói blokk – írta a temetésről a *Pesti Napló* tudósítója – üresen marad: sem a régi, sem a mai pesti társaságból nem jött el senki Beretvás Lola temetésére. A néhány távoli rokon és a bizalmas jó barát koszorúi mellett szerény kis georgi-

45 *Kempelen Béla: Magyar zsidó és zsidó eredetű családok. I–III. Bp., 1937–1939. (Reprint: Magyar zsidó családok. Bp., 1999.)* II. 146.

46 *Fröhlich J.*: i. m. (29. jz.) 7. A jegyesek fényképét közli: Vasárnapi Újság 1912. febr. 18. 133.

47 Budapest, VI. kerületi házassági anyakönyv: <http://www.macse.org/matriculae/crmbp/ima-ge.aspx?i=8220E4> (letöltés ideje: 2012. márc. 20.).

48 Uo.

49 *Kempelen B.*: i. m. (45. jz.) II. 21–22.; *Anna L. Staudacher*: „...meldet den Austritt aus dem mosaischen Glauben”. 18 000 Austritte aus dem Judentum in Wien, 1868–1914. Namen – Quellen – Daten. Lang, Frankfurt a. M., 2009. 62.; OSzK Mikrofilmtár, Gyászjelentések FM8/35797/561: Wahrmann Mórné sz. Gold Luiza. Beretvás Lola gyászjelentését közli: (–ó.): i. m. (44. jz.) 5.

nák, olcsó pesti csokrok próbálják betakarni a fekete koporsót: a szanatórium ápolónői, alkalmazottai hozták ki a szerény virágokat a »furcsa nagyságos asszony temetésére«. A szanatórium igazgatója van itt, két feketeruhás idősebb hölgy száll ki egy autóból és senki, senki más.”⁵⁰

A magyarázat

A Wahrmann gyermekekkel, apa és gyermekei viszonyával a történetírás mind- eddig nem foglalkozott érdemben. Pedig történetük nem csupán „szenzációs” jellege miatt érdekes, hanem azért is, mert az *Egyenlőség* éppen Wahrmann Mór gyermekei áttérése kapcsán állt elő egy, a paradoxont feloldani próbáló általá- nos magyarázattal.

A magyarázat első részét a hetilap ráadásul Wahrmann Mór szájába adta. „Láttad már, jámbor olvasó, a nálunk újabban behozott külön ifjúsági istentisz- teletet?” – tette fel a kérdést Szabolcsi Miksa a Wahrmann fiúk kitéréséről láb- jegyzetben tudósító, 1893. április 14-én megjelent cikke végén. „A pesti izraelita hitközségnek múlt évben elhunyt, nagy nevű elnöke, midőn csak röviddel halála előtt egy ilyen istentiszteletet végignézett, a templomból menet egy hozzá közel álló barátja előtt keserű hangon jegyezte meg: »Tán sikerül jóvá tennem mások gyermekein, mit a magam fiain elhibáztam. Tudja isten, mi rossz elvek nyomán neveltük gyermekeinket; neveltük vallás nélkül. Tudom, fél évig sem leszek a sír- ban és fiaim megtagadják hitüket.« S itt bold. Wahrmann Mór ismétlé az előző mondatot: »Tán sikerül jóvá tennem mások gyermekein, mit saját fiaimon elhi- báztam.«”⁵¹

Hogy az *Egyenlőség* által Wahrmann Mórnak tulajdonított „vallomás” való- ban elhangzott-e, s ha igen, valóban így, ez ellenőrizhetetlen. Az mindenesetre nem derül ki belőle, hogy Wahrmann *miért* nevelte fiait „vallás nélkül”. És mi volt a helyzet a lányával? Wahrmann Mór és fiai fokozatosan elhidegültek egy- mástól. 1882-es végrendeletében Wahrmann még mindhárom gyermekéről gyengéden szólt, vagyonát egyenlő arányban osztotta fel hármuk között.⁵² 1885 januárjában mindkét fia párbajra hívta az édesapjukat egy parlamenti beszédben sértegető Rácz Géza antiszemita párti képviselőt (aki kihátrált a párbaj elől),⁵³ bár ebben a párbaj iránti vonzalmuk elképzelhetően nagyobb szerepet játszott, mint apjuk – vagy pláne zsidó hitsorsosaik – iránti szolidaritásuk. Apa és fiai vi- szonya később mindinkább megromlott, a mondén ifjak újabb és újabb összege-

50 (B. L.): Egy magányos asszony utolsó útja. Pesti Napló 1930. júl. 25. 6.

51 Szabolcsi M.: Az új nemzedékért i. m. (14. jz.) 3–4.

52 Kövér György: „Wahrmann és fia”. In: Honszeretet és felekezeti hűség. Wahrmann Mór 1831–1892. Szerk. Frank Tibor. Argumentum, Bp., 2006. 87.

53 Párbajra hívott képviselő. Pesti Hírlap 1885. jan. 15. 5.; A Rácz–Wahrmann-ügy. Pesti Hírlap 1885. jan. 16. 5.; A Rácz–Wahrmann-ügy. Pesti Hírlap 1885. jan. 17. 5.; A Rácz–Wahrmann-ügy. Pesti Hírlap 1885. jan. 18. 5.; Wahrmann–Rácz-féle párbaj-ügy. Egyenlőség 1885. jan. 25. 6.

ket követelő levelekkel bombázták apjukat, aki, látván mire költik a pénzt, egyre inkább vonakodva nyúlt a zsebébe. A *Budapesti Hírlap* szerint Richard és apja végül már az utcán sem köszöntötték egymást.⁵⁴ 1888-ban készült, részleteiben ismeretlen utolsó végrendeletében Wahrmann Mór vagyona kétharmadát immár lányára hagyta, Ernő és Richard csupán a hagyaték egyharmadán osztozkodhattak.⁵⁵ Míg úgy tűnik tehát, hogy fiairól már életében lemondott, a szarkasztikus, gyakran sértő humoráról híres Wahrmann köztudottan rajongott a felekezetéhez és (első) házassága révén közegéhez hű lányáért, aki testvérei kitérése után egyben felekezetének is utolsó reménységévé vált.⁵⁶ Nem meglepő tehát, ha Renée miniszterelnöki kísérettel bejelentett kitérése a zsidó sajtót különösen elkésértette. „Wahrmann Mór leányának – írta Szabolcsi Miksa 1898 januárjában – kötelességei voltak édes atyja emléke iránt, édes atyja felekezete iránt. [...] De ím, mint kitaszított fiai, megszegyeníti a sírban imádott, egyetlen leánya is.”⁵⁷

Vajon miként történhetett ez? Cikkét Szabolcsi Miksa éppen e kérdés átfogó megválaszolásának szentelte. Hogy véleményével kivárt Wahrmann Mór utolsó gyermeke kitéréséig, ennek oka nyilván abban keresendő, hogy válasza a bálvány részleges ledöntésével, Wahrmann Mór bírálatával járt: „Wahrmann Mór gyermekeinek zsenge kora olyan időbe esett – írta az *Egyenlőség* főszerkesztője –, mikor a zsidóság egy része örömmámorában azt hitte, hogy nem cselekedhet szebbet, jobbat, mintha az immár fölszabadult vallásnak lehetőleg szűk helyet szorít a házában. Igaz, hogy feje tetejére állított logika, de mégis úgy történt. Lehetőleg keveset tanítani a zsidóból, lehetőleg csak keresztény társaságba vinni és csak keresztény gouvernansok és tanítók által neveltetni a gyermekeket; szóval kerülni mindazt, a mi zsidó, a mi a régire emlékeztet: ez volt a jelszó. Mikor aztán a nyolczvanas évek kezdetén kívülről kezdtek emlékeztetni bennünket zsidó voltunkra, egy generációnak a neveltetése, és ezek között Wahrmann Mór gyermekeié is, kik különben édes anya gondoskodása nélkül nőttek föl, nagyobbára be volt fejezve. Visszahívták volna a szülők a zord időben meleget adó száműzött géniust, csakhogy a fölcseperedett generáció már nem ismerte s ennél fogva csak vajmi kevesen vezethették újból vissza házuk tűzhelyére.

54 Wahrmann Rikárd – öngyilkos i. m. (29. jz.) 8.

55 Wahrmann végrendelete. *Egyenlőség* 1892. dec. 2. 19. Wahrmann élete utolsó tíz évében több végrendeletet írt, majd vont vissza. Hagyatéki leltára, illetve utolsó végrendelete pontos ismeretének hiányában nem tudni, mekkora vagyont hagyott utódaira. Halálakor a *Vasárnapi Újság* 5 millió forintról írt, az *Egyenlőség* szerint az egyharmadra szorított Ernő és Richard fejenként egy-egy millió forintot kaptak, ami összesen 6 millió forintot kitevő örökséget jelentene. Wahrmann Mór fiai. *Egyenlőség* 1893. nov. 17. 3. Az eltérő adatokról ld. *Kövér Gy.*: i. m. (52. jz.) 86.

56 Wahrmann kíméletlen humoráról: *Tencer Pál*: Wahrmann Mór. In: Album. Második füzet. 1869. április 26. Szerk. Tencer Pál. Pesti Könyvnyomda, Pest, 1869. 6. Wahrmann egy csípős megjegyzését idézi *Förster Aurél*: Anekdoták. I. Stádium, Bp., 1925. 188. Leánya iránti imádatáról: *Tencer Pál*: Reminiscentiák. *Egyenlőség* 1892. dec. 2. 8.; *Neumann Á.*: i. m. (5. jz.) 433.

57 Egy áttérés alkalmából i. m. (17. jz.) 3.

A Wahrmann-gyermekek ezt a génuszt meg nem ösmerték soha. Édes atyjuk később mind nagyobb odaadással fordult ugyan a zsidóság felé, de gyermekei ezt meg nem értették, Izrael szelleme idegen szellem maradt rájuk nézve.”⁵⁸

Idáig a magyarázat. A „zsidóság egy része” alatt a nagypolgárság és a művelt középrétegek értendők. Tárgyilagosságot Szabolcsi Miksától nem lehet elvárni, a neológ zsidó közbeszéd alakításában döntő súlyú *Egyenlőség* szenvedélyes főszerkesztője erre soha nem is törekedett, minden sorával harcolt, utat mutatott, ostromozott vagy tanmesét kínált – és amint kifejezései ékesen mutatják: kortársai többségéhez hasonlóan jóval túlment a zsidóságot felekezetre redukáló, amúgy általa is szüntelenül hangoztatott hivatalos elven. Az sem kétséges ugyanakkor, hogy kora zsidó társadalmának páratlan ismerője volt. Szabolcsi magyarázata annál is inkább kínálkozik vizsgálatra érdemes kiindulópontként, mivel érdeme, hogy a Wahrmann család történetét tágabb történelmi keretbe helyezi, s előnye, hogy jól körülhatárolható, egymással látszólag koherens logikai viszonyban álló részállításokra bomlik fel. Kérdés, vajon állításai mennyire igazolhatóak a források tükrében?

A Wahrmann gyermekek nevelése

Ismereteink szerint sem Wahrmann Mórtól, sem gyermekeitől nem maradt hátra visszaemlékezés, napló vagy személyes hangú levelezés. Amint már írtuk: az *Egyenlőség* közölte Wahrmann-kifakadás hitelessége nem bizonyítható. A gyermekek kis- és kamaszkoráról, neveltetésükről az *Egyenlőségen* kívül kevés kortárs véleménnyel rendelkezünk. A „budapesti társaság”, vagyis a fővárosi elit 1886-ban megjelent portréjának névtelen, ám nyilvánvalóan keresztény és e körhöz tartozó szerzője egy mondat erejéig méltatta Wahrmann nevelési elveit: „Wahrmann Mór nagyon jó nevelést adott gyermekeinek, – nemcsak európai műveltségre, de igaz magyar hazaszeretetre is legyen tekintet a gyermekek nevelésénél: ez volt az ő jelszava”, vélte tudni a szerző, aki e kijelentésével egyfelől felmentette Wahrmann a zsidó nagypolgárságot e korban gyakran érő vád alól, amely szerint konokul kitartott a német nyelv és kultúra iránti preferenciájában, másfelől példaképként kínálta fel őt e réteg számára.⁵⁹ Az 1880-as évek liberális filozemitizmusának e tipikus megnyilvánulásától eltekintve a Wahrmann gyermekek neveltetésének kérdésével kortársaik ismereteink szerint csupán haláluk után foglalkoztak. Akkor sem sokan: a nekrológok elsöprő többsége a Wahrmann gyermekek felnőttkori viszontagságainak rövidebb-hosszabb bemutatására szorítkozott. A két kivételt Kóbor Tamás és Bródy Sándor Wahrmann Ernő, illetve Richard öngyilkossága után írt cikke képezi. A kérdést egyikük sem a zsidó, hanem a polgári identitás szemszögéből közelítette meg, nem a zsidó apa kitért gyermekei, hanem a dolgos apa tékozló

58 Uo. 2–3.

59 A budapesti társaság. Pallas, Bp., 1886. 452–453.

fiai érdekelték őket, de a Wahrmann fiúk útját Szabolcsihoz hasonlóan az apai nevelésre vezették vissza. Rutinos hírlapíróként Kóbor erős felütéssel kezdett: „Wahrmann Ernőt az apja ölte meg. Az egyszerű, a bölcs, a józan, a mindent előrelátó apa. Mert ő maga bármilyen egyszerű és józan volt is, a gyermekeit ő nevelte a gazdagság ölében és formáiban. Felnőtt a gyerek léha úrfivá az apja szeme alatt, szórta a pénzt, az apja pénzét s nem tanult dolgozni, az apja tudtával.”⁶⁰ Hat évvel később a maga „irodalmibb” modorában Bródy Sándor is hasonló véleményt fogalmazott meg. Öngyilkossága előtt, vélte Bródy, „Richárdnak arra a nagy, sárga házra kellett gondolnia, amelyben – szemben a tudós Akadémiával – gyermekkorát töltötte. Egy bagolyszemű, különösen kerek fejű, vicces ember, mint atya működött abban. Grófnak nevelte őt, hercegnek a bátyját, hercegnőnek a nényjét. Mulatott azon, hogy ő megmaradt komisz kalmárnak, míg a fiai már kiskorukban nem tudtak gyalog járni, annyira hozzászoktak a paripaháthoz. A két kis gimnazista úgy járt, mint a huszárcapitányok: a föld mint méltatlan elementum himbálódzott a lábuk alatt. Ha vendégek voltak, igazi sèvres-in ettek. A legelőkelőbb vendégek voltak mindig, és neki mint normalistának diplomáciai karriert jósoltak. Derbyt fog nyerni, cseh grófné lesz a felesége. Aztán huszár is lett. A kerek fejű, nagy elméjű, nagy hasú atya sugárzott a boldogságtól, hogy ilyen karcsú, elegáns, hős és úri fia van. És voltaképpen az, aki magára nézve annyira cinikus volt, indította őt meg a reprezentálás karrierjén, amely most, mindjárt végződik.”⁶¹

Sem Kóbor, sem Bródy nem tartozott Wahrmann Mór vagy fiai baráti körébe. Az országgyűlési képviselő Pázmándy Dénes viszont a család jó barátjának számított. Miután a Cercle de la Méditerranée-ben Ernő egy ízben harmincezer frankot vesztett becsületszóra s egy hét halasztást kapott adóssága rendezésére, őhöz fordult segítségért, kérvén, hogy vegye rá apját a tartozás kifizetésére. Pázmándy szerint Wahrmann ekkor már roppant nehezen állt rá fia adóssága kiegyenlítésére,⁶² ám egy későbbi visszaemlékezésben ő is úgy vélte, hogy a fiúkat a végül tragédiába torkolló útjukon apjuk indította el: „Móric rettenetes pazarul látta el őket pénzzel. Még a gimnáziumba jártak, mikor 300 forint havi zsebpénzt adott nekik. A fiúkat ez a bőség elkapatta. Csupa mágnásokkal pajtáskodtak.”⁶³

Zsurnalisztikai forrásaink nyilván szkepszissel kezelendők, szerzőik elfogultak, sem emlékeik, sem információik forrásai nem feltétlen megbízhatók. Irodalmi műveikben Kóbor és Bródy olykor csodálattal, de gyakran antipátiával viseltettek a „Lipótváros” iránt, Pázmándy 1934-ben, fél évszázaddal az események után közölt cikksorozatának több információja bizonyíthatóan téves, Bródy állításával

60 Kóbor Tamás: Wahrmann Ernő. A Hét 1906. jún. 3. 369.

61 Bródy Sándor: Oroszlánszívű Richárd utolsó órája. In: *Uő: Elmékedések*. Lampel, Bp., [1914.] 7–8.

62 *Nepos*: i. m. (10. jz.) 10. A cikk szerzője szerint a történetet Pázmándy személyesen mesélte el neki.

63 Pázmándy D.: i. m. (9. jz.) 1. közl. 6.

szemben pedig a *Budapesti Hírlap* például úgy tudta, hogy míg Richard rajongott a katonai pályáért és önkéntesi éve után ténylegesíttetni szeretete volna magát, apja ezt hevesen ellenezte.⁶⁴ Annyi azonban kétségtelen: Wahrmann Mór állta a fiai huszároknál leszolgált önkéntesi évének nem csekély járulékos költségeit, amint-hogy minden forrás szerint finanszírozta gyermekei összes úri passzióját, ha mind-inkább fogcsikorgatva is. Mindezzel együtt nem mondhatunk semmi bizonyosat arról, miként viselkedhetett Wahrmann Mór abban a nyilván rövid időben, amit kiskorú, illetve serdülő gyermekeivel töltött, ugyanakkor az is biztos: semmi jele annak, hogy gyermekeit a polgári ethosz tiszteletében, avagy – amiről a fenti források egyáltalán nem szóltak – a zsidó vallás iránti hűségben nevelte volna.

Wahrmann Mór nemzedéke és kora

Ami ennél általánosabban, Wahrmann Mór nemzedékét illeti, egyedüli forrásaink megint csak a neológ felekezeti kiadványok. Az mindenesetre bizonyos: az 1860-as és 1880-as évek eleje között megjelent gyér számú zsidó lapok, prédikációk és röpiratok egybehangzóan állították, hogy a zsidó polgárság magyarosodása, gyors anyagi gyarapodása és társadalmi felemelkedése a vallási hagyományoktól való nagymérvű elszakadással, a hitközségi élet iránti fokozódó közönnyel párosult. „Magyarországi hitfelekezeti életünkre nézve jellemző és hasonló arányban sehol sem nyilatkozó jelenség az – írta a neológ felekezeti életben évtizedeken át jelentős szerepet vállaló Tenczer Pál 1863-ban –, hogy nálunk hitfelekezeti irodalmi, iskolai vagy egyéb közműveltségű tervek, vállalatok és intézetek soha nagyobb mérvű részvétet, általános érdekeltséget ébreszteni nem képesek. Felmerül egy terv, közzététegetik egy felszólítás, nem vitattatik meg, senki sem szól hozzá.”⁶⁵ 1874-es újévi szónoklatában Kohn Sámuel hitsorosai „legnagyobb részének tétlen közönye”, a vallásos dolgokban terjedő „járatlanság, tudatlanság” felett kesergett, külön hangsúlyozva a „vallása s felekezete szent ügyeivel mit sem törődő ifjúság” láttán érzett aggodalmát.⁶⁶ A rabbiként és antikváriusként is működő, de főleg lapkiadással foglalkozó Bak Ignác szerkesztette *Der Ungarische Israelit* 1877-ben a „mendelsohnizmus” elfajzott híveit ostorozta, akik abban a hitben éltek, miszerint „minél vallástalanabbnak mutatkozunk, annál hamarabb ismernek el a népek magukhoz hasonlóknak”, három évvel később pedig azon kesergett, hogy „a mi koravén és felettébb okos ifjúságunk mindennek kitér az útjából, ami zsidó vagy héber”.⁶⁷ Az emancipáció után,

64 Wahrmann Rikárd – öngyilkos i. m. (29. jz.) 8.

65 Tenczer Pál: Nálunk és másutt. Magyar Izraelita 1863. jún. 25. 225.

66 Kohn Sámuel: Az Istenben való öröm a mi erősségünk. In: *Uő*: Zsinagógai szónoklatok. I. Ünnepi és alkalmi beszédek. Rosenberg, Bp., 1875. 23–24. A fiatal nemzedék bírálatára ld. még Reif Jakab budapesti főreáliskolai tanár röpiratát: *R[eijf J]akab*]: Kosmopolitizmus és nacionalizmus, különös tekintettel a zsidóság jelenkori állására. Reach, Bp., 1875. 21–22.

67 Idézi Komlós Aladár: Magyar–zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig. I. A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században. Múlt és Jövő, Bp., 1997. 117–118.

összegezte 1883 tavaszán Szántó Eleázár, az Országos Izraelita Tanítóegyesület elnöke, „a hazai zsidóság értelmisége körülbelül így elmélkedett: egyenjogúsított magyar állampolgárok vagyunk ezentúl mindnyájan, specziál zsidó érdek, zsidó kérdés többé nem létezik. [...] Hazafias és humanisztikus célok készen fognak találni bennünket bármikor; a felekezeti dolgokkal törődjék a pap, ezért fizetik!”⁶⁸

Az általánosító kifakadásokat alátámasztják a konkrét, így például a 18 éven aluli gyermekek számára kötelező vallásoktatás kapcsán megfogalmazott panaszok. A hitközségek által ellátandó – a vallási ismeretek családon belüli átadása alábbhagyásával mind lényegesebbé váló – hitoktatás terén az 1860–1870-es években minden jel szerint valóban teljes zűrzavar uralkodott, a hitközségek, élükön a PIH-el, e feladatukat nagymértékben elhanyagolták.⁶⁹ Megjegyezhető végül, hogy a korabeli felekezeti sajtótermékek roppant kis száma úgyszintén arra utal: ebben az időszakban a „neológ” zsidók nem tanúsítottak különösebb érdeklődést felekezeti ügyeik iránt.⁷⁰ Mindezek dacára persze lehetséges, hogy az érintett korszakban, vagyis az 1860-as és az 1880-as évek eleje között otthonában és családi életében Wahrmann nemzedékének és tág értelemben vett körének, vagyis a vagyonosodó és akkulturálódó polgárságnak számos tagja komoly hangsúlyt fektetett a zsidó vallási és kulturális hagyományok átadására, de a többséget tekintve ez kevésbé tűnik valószínűnek.

Antiszemitizmus és zsidó csoportidentitás

1883-as cikke írásakor Szántó Eleázár úgy vélte, a közömbösség korszaka immár szerencsére lezárult. „A zsidógyűlölők hazafiatlan erőlködésének jó oldala is volt – állította Szántó egy évvel a tiszaezlári vérvád kirobbanása után –, amennyiben azt a fagyos közönyt megtörte, mely a zsidóságot már közel két évtized óta, mint valóságos átok szállta meg.”⁷¹ Ezzel el is értünk Szabolcsi Miksa magyarázatának következő eleméhez, amely szerint Wahrmann Mór nemzedéke eltávolodását mindattól, „a mi zsidó” az 1880-as évek elején fellángoló antiszemitizmus akasztotta meg, kényszerűen emlékeztetvén e nemzedék tagjait zsidó voltukra. Személyes visszaemlékezésekkel, korabeli vallomásokkal nem rendel-

68 Szántó [Eleázár]: Mi a teendő. Egyenlőség 1883. márc. 18. 6.

69 (Fm.): Quid consilii? II. Magyar Izraelita 1863. júl. 10. 242.; Groszmann Zsigmond: Vallásoktatásunk. In: Tanulmányok a zsidó tudomány köréből Dr. Guttmann Mihály emlékére. Szerk. Samuel Löwinger. Neuwald, Bp., 1946. 273–274.; Goldziher Ignác: Napló. Magvető, Bp., 1984. 115.

70 A zsidó hírlapok és folyóiratok számára ld. Scheiber Sándor: Magyar zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiája. A szerző hagyatékából s. a. r. Scheiberné Bemáth Livia–Barabás Györgyi. MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Bp., 1993. Scheiber sajnálatosan csak a (legalább az alcím erejéig) magyar nyelvű lapokat vette fel repertóriumába, így kihagyta az amúgy úgyszintén kisszámú német és jiddis lapok zömét.

71 Szántó E.: i. m. (68. jz.) 6.

kezünk. Annyi viszont megint csak bizonyos, hogy Szántó cikke csak az első egy hosszú sorozatból: a tiszaezlári vérvádat követő évek során a zsidó sajtó ismételt hangoztatta, hogy az antiszemitizmus hatására a zsidó polgárság számos tagja „visszatért” vallásához és közösségéhez, aminek eredményeképpen a neológ felekezeti élet is felébredt korábbi letargiájából. „A hitközségi élet élénkebb lett”, örvendezett az *Egyenlőség* 1885 tavaszán a PIH-ról írt cikkében. „A közöny, mely eddig uralkodott, ha nem is teljesen, de nagy részben megszűnt. Most már nemcsak egyedül az elnök, hanem a hitközség tagjai közt is számosan foglalkoznak a hitközségi ügyekkel. Hogy ez a változás honnan van? A viszonyok születték. A külső nyomás, az antiszemitizmus rázta fel a zsidókat a letargiából.”⁷² Míg a „műveltebb zsidók” a legutóbbi időkhöz „restellték zsidó vallásukat”, állította ugyanebben az időben egy névtelen röpirat szerzője, „a mióta az antisemitizmus felütötte fejét, ez irányban is örvendetes változást lehet tapasztalni. A zsidók kezdik felekezetüket nem restellni.”⁷³ 1886 végén a *Magyar Zsidó Szemle* akkori szerkesztőpárosa, Bacher Vilmos és Bánóczy József egy közös cikkben általános érvényű tapasztalatként írták: „Nagy részünket egy új áramlat visszasodort a nevelésünk által elhagyogatott vagy elfelejtett ösvényekre és felekezeti közösségünk érzete élénkebb, mint negyven év óta bármikor.” A zsidó közösségtudat felerősödése természetesen nem válhatott a magyarosodás kárára, nem is vált, sőt: ennek mintegy következménye volt. „Eléggé magyarok vagyunk már arra nézve, hogy zsidók is merjünk lenni.”⁷⁴

Az utolsó mondatot a szerzők egyértelműen védekezésnek szánták. Egyes keresztény kortársaik ugyanis, míg maguk is úgy vélték, hogy az antiszemitizmus jelentős változást hozott a zsidók kollektív azonosságtudatában, e változást magyarosodásuk megtorpanásaként értelmezték. „A tiszaezlári eset óta – jelentette ki 1890-ben Grünwald Béla –, a zsidóság az akkori események hatása alatt kétségkívül nagy lélektani processuson ment keresztül. A keresztény társadalomban nyilvánuló jelenségek a különállás tudatát ébresztették fel benne és a zsidóelem ennek következtében elidegenedett az őt körülvevő társadalomtól és elidegenedett némileg magától a nemzettől is.” Bár a parlamenti életben a Mérésékelt Ellenzék országgyűlési képviselője ekkorra végleg elszigetelődött, a zsidók iránti hozzáállását tekintve a dualizmus kori politikai establishment körében uralkodó liberális nacionalizmus hű képviselőjének tekinthető. Mivel „a magyar állam sorsa” attól függött, vélte Grünwald, vajon sikerül-e a „nem magyar ajkú állampolgároknak” a magyarokkal „egy politikai és kulturális közösséggé való egybeolvasztása”, értelemszerűen pártolta a zsidók integrációját, saját szavaival mindent, „a mi ezt az összeolvadást előmozdítja”.⁷⁵ Amit a zsidó közélet szereplői dicséretes *visszatérésként* értelmeztek, azt Grünwald ekképpen a keresztény

72 A budapesti izr. hitközség közgyűlése. *Egyenlőség* 1885. márc. 1. 5.

73 A zsidókérdés. Wilckens és Waidl, Bp., [1884/1885.] 23.

74 *Bacher Vilmos–Bánóczy József: A biblia új magyar fordítása. Magyar Zsidó Szemle* 3. (1886) 676.

75 Képviselőházi Napló 1887–1892. XX. Pesti Könyvnyomda, Bp., 1890. 53.

társadalom és a magyar nemzet iránti – lélektanilag érthető, de politikailag kár-
hozatos – *elidegenedésként* értékelte.⁷⁶

Ami az antiszemitizmusnak az akkultúrált zsidók közösség-, illetve azonos-
ságtudatára gyakorolt hatását illeti, általános trendként megfigyelhető, hogy míg
a kívülről jövő megbélyegzés egyeseket menekülésre, másokat soraik összezárá-
sára, kívülről rájuk aggatott „zsidóságuk” határozottabb vállalására ösztönzött.⁷⁷
Esetünkben aligha tekinthető véletlennek, hogy a fővárosban számos – amúgy
eltérő korú – zsidó közéleti személyiség éppen 1882 őszén, vagyis a tiszaezlári
vérvád kirobbanása után pár hónappal rendezett tagfelvételtor kérte felvételét a
helyi „Szent Egyletbe”, a zsidóság egyik legősibb intézményének számító *Chevra*
Kadisába.⁷⁸ Az izraelita felekezeti népiskolák számának korabeli növekedését
ugyancsak nehéz másnak tulajdonítani, mint az antiszemitizmus hatásának. E
szám az 1870-es évek során folyamatosan csökkent, 1870-ben 490, 1880-ban 442
zsidó elemi iskola működött Magyarországon. A bezárásokat döntően gazdasági
okok motiválták, a hitközségek számára erős kísértést jelentett, hogy iskoláiknak
a községre való átruházásával megszabaduljanak fenntartásuk tetemes költségei-
től. A bezárásokban emellett persze közrejátszhatott egyfajta asszimilációs tö-
rekvés is, a – korabeli kifejezéssel – „társadalmi válaszfalak” lebontásában való
kényszerű/hón óhajtott részvétel. Az előbbi motiváció az 1880-as évek elején
sem vesztett erejéből, az utóbbi viszont úgy tűnik, alábbhagyott: a zsidó népisko-
lák száma 1880 után hirtelen emelkedni kezdett, 1881-ben 469, 1883-ban már
516 izraelita hitközség működtetett elemi iskolát.⁷⁹

Tény végül, hogy az 1880-as évek első felétől a neológ felekezeti élet a meg-
élénkülés jeleit mutatta. A felekezeti jellegű kiadványok – hetilapok, folyóiratok,
évkönyvek, almanachok, tudományos művek – száma látványosan emelkedni
kezdett, a tiszavirág-életű lapok után, illetve mellettük színre lépett a neológ zsi-
dó közvélemény formálásában és közvetítésében a vészkorszakig döntő szerepet
játszó *Egyenlőség* és *Magyar Zsidó Szemle*. Számos jelentős hitközség, így a pesti,
a kanizsai, a szegedi vagy a veszprémi új vallásoktatási programot dolgozott ki,
1891-ben megjelent a PIH „egyetemes” tanterve, amely végső formáját a Ma-

76 Grünwaldról ld. *Pók Attila*: Nemzet és nemzetiség Grünwald Béla gondolkodásában.
In: Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára. Szerk.
Somogyi Éva. MTA TTI, Bp., 1991. 215–228.

77 *Michael M. Meyer*: Jewish Identity in the Modern World. University of Washington Press,
Seattle–London, 1990. 33., 49–52.; *Uő*: The German Jews: Some Perspectives on Their History.
In: *Uő*: Judaism within Modernity: Essays on Jewish History and Religion. Wayne State
University Press, Detroit, 2001. 103.

78 A pesti neológ Chevra Kadisába ekkor belépők között ott találjuk a filantróp Wahrmann Sán-
dort, az újságíró és történész Acsády Ignácot, az esztéta Silberstein-Eötvös Adolfot, a szerkesztő
Veigelsberg Leót, a képviselő és publicista Mezei Ernőt, illetve a később szurdai előnévvel ne-
mesített (és amúgy akkorra már kitért) textilgyáros Weiss Leót. Ld. Magyar Zsidó Levéltár (Bu-
dapest), Chevra tagok névjegyzéke, 1804–1882.

79 *Kármán Mór*: A felekezeti oktatás és az állam részvétele a népiskola szervezésében. Franklin,
Bp., 1906. 170.; *Aron Moskovits*: Jewish Education in Hungary (1848–1948). Bloch, New York,
1964. 77., 147.

gyarországi Izraeliták Országos Irodája által 1906-ban kiadott változatában nyerte el.⁸⁰ A növekvő számú oktatási és karitatív intézmény mellett idővel létrejöttek az első kulturális – vagyis immár kifejezetten a szekularizált és akkulturált középrétegeket célzó – egyesületek, így az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat (1894) és az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület (1909), amelyek alapítóit az a meggyőződés vezérelte, hogy e rétegek zsidó azonosságtudatát elsősorban immár nem vallásuk, hanem kulturális örökségük bemutatásával és magasztalásával lehet táplálni, fenntartani vagy akár felébreszteni.⁸¹

A kérdés persze az, vajon a felekezeti élet szervezeti fejlődésével párhuzamosan a neológ zsidó otthonok légkörében, a gyermekek nevelésében is mutatkozott-e valamiféle változás. Szabolcsi Miksa szerint az antiszemitizmus által zsidó mivoltukra ráébresztett szülők, ha felnőtt gyermekeik esetében nem jártak is végül sikerrel, mindenesetre megkísérelték visszahívni otthonukba „a zord időben melegeget adó száműzött géniust”. A „szülők” nemzedékéből ismereteink szerint nem rendelkezünk e témába vágó, vagyis a gyermekeknek nyújtott nevelés kérdésére részletesen kitérő önéletrajzi írással.⁸² A korszakban felcseperedő nemzedék tagjaitól ránk maradt (gyér számú) önéletrajzi írás azonban nem támasztja alá Szabolcsi állítását,⁸³ aminthogy valójában maga a felekezeti sajtó sem, amelynek hasábjain 1887/1888-tól már újfent a polgári családok vallásuktól és közösségüktől való eltávolodásáról szóló panaszok domináltak. Ami viszont Wahrmann Mórt illeti, az 1880-as évek első fele egyértelműen látványos fordulatot jelentett életében. Ez időtől, írta Szabolcsi Miksa, „mind nagyobb odaadással” fordult „a zsidóság felé”. Hogy Wahrmann valóban megkísérelte-e megismertetni gyermekeivel a korábban feltételezeten általa is „száműzött géniust”, illetve hogy e változást Wahrmannban elsődlegesen az antiszemitizmus, amint vélte Szabolcsi, avagy éppenséggel nagykamasz fiai viselkedése indította el, erre nincs válaszunk, de ami a „zsidóság felé” fordulását illeti, az állítás kétségkívül helytálló.

80 Tanulmányok a zsidó tudomány köréből i. m. (69. jz.) 274–276.; A Pesti Izr. Hitközség vallás-oktatásának egyetemes tanterve és ifjúsági istentiszteletének szabályzata. Bp., 1891.; A magyarországi izraeliták vallásoktatásának egyetemes tanterve. Szerk. Munkácsi Bernát. Magyarországi Izraeliták Országos Irodája, Bp., 1906.

81 Az IMIT-ről ld. az 1895-től kiadott évkönyveit, az OMIKÉ-ről a kiadásában 1910–1912 között megjelent három *Cultur-Almanachot*.

82 A vállalkozásai mellett a pécsi izraelita hitközség elnöki posztját két ízben betöltő Engel Adolf (1820–1903) kifejezetten fiai okulására szánt visszaemlékezéseiben e kérdésről annyit írt csupán, hogy felesége, aki négy fiúval s négy lánnyal áldotta meg, ez utóbbiakat „istenfélően nevelte”. Fiairól e tekintetben nem szólt. A gyermekek közül amúgy senki sem tért ki. *Jánosi Engel Adolf: Életemből*. Pannónia Könyvek, Pécs, 2009. 25.

83 Vidor Tekla visszaemlékezései. Gépirat. Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeuma, Térkép-, kézirat- és nyomtatványtár Ltsz. 87.40.1.; *Sebestyén Károly: Summa Vitae*. Visszatekintés egy életre. I–II. Athenaeum, Bp., 1927. I. 84–85.; *Hevesi Sándor: Egy magyar író konverziójának története* (1930-as évek). Vigília 13. (1948) 4. sz. 203–210.; *Preisich Kornél: Önéletrajzi jegyzeteiből*. Évkönyv. Magyar Izraeliták Országos Képviselete (1983–1984) 260–274.

Wahrmann Mór mint zsidó

Wahrmann haláláig tagja maradt a képviselőháznak, de 1882 után parlamenti felszólalásai észrevehetően megritkultak,⁸⁴ 1883-ban elfogadta a PIH elnöki posztját, ekkortól, vagyis élete utolsó tíz évében közéleti működésében a hangsúly a parlamenti politizálásról egyre inkább a PIH vezetésére helyeződött át.

Wahrmann Mór felekezeti szereplésének kezdetei az 1860-as évek elejére nyúlnak vissza. 1860 áprilisában Izraelita Magyar Egylet néven újjáalakult a reformkori Honi Izraeliták Között Magyar Nyelvet Terjesztő Egylet. A cél változatlan maradt: a társulat a zsidók nyelvi és kulturális elmagyarosodásáért és emancipációjáért harcolt. Wahrmann Mór kezdetektől tagja az egyletnek – nem mellékesen: maga is itt és ekkor tanult meg magyarul. 1861-ben, amikor a PIH visszanyerte önkormányzati jogát, a hitközségi választásokon „magyar párt” néven fellépő fiatalok megbuktatták a Helytartóság által kinevezett, Schossberger S. W. vezette régi gárdát, a választáson Wahrmann Mór is indult és a képviselőtestület tagja lett. A Helytartóság 1863-ban visszahelyezte a régi gárdát, amelyen a „magyar párt” két évvel később végleg felülkerekedett. Hirschler Ignác, Lányi Jakab, Mezei Mór és Tenczer Pál mellett Wahrmann aktív részt vállalt e küzdelemben, ellenfeleit korbácsolandó még egy jiddis nyelvű szatírárt is közzétett.⁸⁵ A magyar zsidók szervezeti szakadásához vezető Izraelita Egyetemes Gyűlés 1868 decemberében másod-elnökhelyetteséül választotta, e tisztségében Wahrmann vezette a gyűlés hódoló küldöttségét Ferenc József elé.⁸⁶ Az Egyetemes Gyűlést követően az immáron országgyűlési képviselő 1870-ben még aktív szerepet játszott az ortodox zsidóság szervezeti különválása ellen folytatott – végül sikertelen – küzdelemben,⁸⁷ ezután azonban közel másfél évtizeden át távol tartotta magát a felekezeti élettől, mígnem 1883 novemberében elfogadta a PIH vezetősége, vagyis a pesti zsidó nagypolgárság által neki kínált elnöki posztot. A tisztséget a vezetőség már 1880-ban felkínálta Wahrmann-nak, aki azt ekkor még elutasította.⁸⁸ Amikor 1883 őszén elfogadta végül az elnökséget (vagyis hivatalosan a jelölést, amelynek eredménye az egyhangú megválasztás volt),⁸⁹ döntésében saját indoklása szerint az időközben felerősödött antiszemitizmus

84 *Frank Tibor*: Magyar és zsidó. A Wahrmann-életrajz kérdései. In: Honszeretet és felekezeti hűség i. m. (52. jz.) 29.

85 *Feleki Sándor*: Dr. Kohn Sámuel. Egyenlőség 1890. nov. 14. 11.; *Tenczer P.*: i. m. (56. jz.) 6.; *Szabolcsi M.*: Wahrmann Mór i. m. (3. jz.) 4–5. *Az Azusz-Ponim* (Szentelen) címmel kiadott éleclapból Szabolcsi állítása szerint Wahrmann anno 50 példányt nyomtatott s küldött szét. A dokumentum, amelyről Szabolcsi már 1891-ben sajnálkozva írta, hogy csupán pár példánya maradt fenn, mára nem fellelhető.

86 *Büchler Sándor*: Wahrmann Mór életrajza. Magyar Zsidó Szemle 10. (1893) 12.; *Jacov Katz*: Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban. Múlt és Jövő, Bp., 1999. 190.

87 *Katz, J.*: i. m. (86. jz.) 244–247., 249.

88 *Bogdányi [Mór]*: A pesti. izr. hitközség elnöke. Egyenlőség 1883. nov. 25. 2.

89 *Tenczer P.*: i. m. (56. jz.) 7.

játszotta a legfőbb szerepet. Amint megválasztása után a hitközség közgyűlése előtt kijelentette: „Mikor [...] meghívásuknak engedek, teszem azért, mert érzem, hogy a mostani viszonyok közt senkinek sincs joga a reá váró kötelességek alól magát kivonni. Ami azelőtt lehetséges volt, ma nincs megengedve, ma, midőn hitrokonaink ellen nemcsak az országban, hanem egész Európában sötétség, gyűlölség, otrombaság és vak szenvedély szövetkezett, ma, midőn kötelességünk az ellenséges áramlatokkal szemben férfiasan küzdeni.”⁹⁰

Wahrmann Mór az ország legnagyobb s legbefolyásosabb hitközségének teljhatalmú urává vált.⁹¹ Dacára megválasztásakor tett harcias kijelentésének, elnöksége alatt a PIH tartózkodott minden politikai szerepléstől. Amint az emancipáció elnyerése óta a hitközség élén álló összes elődje (majd utódja), Wahrmann is rendre hangoztatta, miszerint a hitközség nem léphet túl alapszabályaiban rögzített vallási feladatain, vagyis nem hivatott arra, hogy a magyar zsidóság képviselőjében lépjen fel a nyilvánosság előtt. Élete utolsó éveiben így magától értetődően a legvégsőig ellenezte, hogy a hitközség mintegy hivatalosan is magáénak tekintse az *Egyenlőség* köré tömörülő fiatal nemzedék által a zsidó vallás recepciójáért indított küzdelmet.⁹² Ez magyarázza, hogy a halálakor írt, amúgy oly magasztaló cikkében Szabolcsi Miksa a zsidók érdekében vállalt közéleti szereplését egy kurta mondattal elintézte.⁹³ Pedig ami Wahrmannt illeti, valójában a PIH élére kerülésekor mondott harcias beszéde tekinthető rendkívülinek. Wahrmann hitközségi elnökként is megmaradt szabadelvű párti politikusnak, a magyar politikai establishment tagjának. Ha személyes hajlama idős korára arra vitte volna is, hogy az emancipációval politikai entitásként létezni megszűnt zsidóság dogmáját és a „felekezeti politizálás” elutasításának ebből eredő elvét felrúgva kivigye hitközségét a közélet mezejére, ami szerintünk kevésbé valószínű, e hajlamának pozíciójánál fogva nem engedhetett. A szabadelvű párti politikus a PIH elnökeként is került, hogy kellemetlenséget okozzon a liberális kormányzatnak. Ez azonban nem jelenti azt, hogy felekezeti tisztségét Wahrmann nem vette komolyan. Minden iratot megvizsgált, az előljárási ülésekről soha nem maradt el, tudta és beleegyezése nélkül a hitközségben semmilyen döntés nem születhetett.⁹⁴ Naplójában Goldziher Ignác, aki nyilvános ren-

90 A pesti izr. hitközség közgyűlése. *Egyenlőség* 1883. nov. 25. 4.

91 *Szabolcsi Miksa*: Meturgeman. Az oppozíció. *Egyenlőség* 1903. márc. 29. 7.; *Szabolcsi Lajos*: Két emberöltő. Az *Egyenlőség* évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok. MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Bp., 1993. 41.

92 A budapesti izr. hitközség közgyűlése i. m. (72. jz.) 5.; *Szabolcsi Miksa*: A pesti izraelita hitközség. *Egyenlőség* 1891. márc. 6. 1.; *Uő*: Állapotainkról. IV. *Egyenlőség* 1891. ápr. 10. 2–3.; *Vázsonyi Vilmos*: Szapáry Gyula gróf és a zsidók. *Egyenlőség* 1891. aug. 21. 2–3.; *Uő*: A győzelem útján. *Egyenlőség* 1894. jún. 29. 1.; *Szabolcsi L.*: i. m. (91. jz.) 57–59.; *Miklós Konrád*: Jews and Politics in Hungary in the Dualist Era, 1867–1914. *East European Jewish Affairs* 39. (2009) 176–177.

93 *Szabolcsi M.*: A mi nagy veszteségünk i. m. (1. jz.) 1.

94 Wahrmann Mór és előljáró társai. *Egyenlőség* 1889. okt. 27. 1–2.; *Szabolcsi M.*: Wahrmann Mór i. m. (3. jz.) 3.; *Szabolcsi L.*: i. m. (91. jz.) 57–58.

des egyetemi tanári kinevezés híján kenyerét 1905-ig a PIH titkáráként kereste, számtalanszor kifakadt főnöke ellen, akiben a tudatlan és gőgös „Lipótváros” megtestesítőjét látta,⁹⁵ Szabolcsi Lajos azonban joggal beszélt „Wahrmann–Goldziher rezsim”-ről: a hitközségi élet felélénkülése, a tanfelügyelői állás létrehozása, az ifjúsági istentisztelet megszervezése, a vallásoktatás rendszerezettebb alapokra helyezése kettejük közös erőfeszítéseinek és akaratának tudható be.⁹⁶ A család által kiadott gyászjelentés, úgy véljük, nem véletlenül helyezte felekezeti tisztségét politikusi funkciói elé, a sorrend Wahrmann ekkorra megváltozott prioritását tükrözte.⁹⁷

A változás azonban nem csupán Wahrmann Mór közéleti tevékenységében mutatkozott meg. Ami számunkra még szignifikánsabb: az 1880-as évek végétől, vagyis élete utolsó éveiben korábbi nyilatkozataihoz képest a magyar zsidók kötelességeiről és jövőjéről vallott nézeteiben is jelentős hangsúlyeltolódás tapasztalható.

Képviselői minőségében Wahrmann Mór 23 éves politikai karrierje során két ízben fejtette ki nézeteit a magyar zsidók által szerinte követendő útról. 1870. február 16-án elhangzott, az ortodox zsidók intézményi különválásának engedélyezése ellen mondott beszédével felsült. A felvilágosult és a magyar társadalomhoz közeledni óhajtó, vagyis az országgyűlés jóindulatára elvileg számítható zsidók szószólójaként kívánt megjelenni, ám beszédében képviselőtársai elsősorban felekezeti intoleranciát láttak. Wahrmann alulbecsülte a liberális alapeszmék iránti elkötelezettségüket, a vallásszabadság nevében a t. ház többsége Deák Ferencsel és Jókai Mórral az élen az ortodoxok mellé állt.⁹⁸ Tartalmi szempontból a beszéd a reformzsidó eszmeiség klasszikus, metaforáit nézve stílusában is tipikus megnyilvánulása: „a Ghetto lerombolt falait elhagyni nem kívánják”, szövege az ortodoxiát az obskurantizmussal azonosító ítélet, „mert a szabad levegőt színi nem akarják, [...] mert szemek igen gyakran a világlósság fényét nem képesek eltűrni.”⁹⁹

A magyar zsidók helyzetének és jövőjének általános kérdésével Wahrmann a parlamentben másodszor és utoljára tizenkét évvel később, 1882. június 9-én foglalkozott, az oroszországi pogromok elől menekülő és az északkeleti megyékbe állítólag „beözönlő” zsidók bevándorlásának megszorítása tárgyában benyújtott Szatmár megyei kérvény parlamenti vitáján mondott beszédében. Amint-hogy maga a vita tárgya, úgy nyilvánvalóan az időpont sem indifferens: Ónody Géza függetlenségi párti képviselő beszédével a tisztaeszlári vérvád 17 nappal korábban robbant be a politikai életbe, Wahrmann felszólalása közvetlenül az ekkor még szabadelvű párti Istóczy Győző újabb antiszemita kirohanása után

95 Goldziher I.: i. m. (69. jz.) 115–117., 129–130., 140., 168., 173., 186., 190–192.

96 Szabolcsi L.: i. m. (91. jz.) 42.; Mit tett a pesti zsidó nagyhitközség a hitoktatásért. Egyenlőség 1889. júl. 7. 1–3.; Veritás: Wahrmann Mór és előljáró társai. Egyenlőség 1889. okt. 27. 1–2.; A múlt. Egyenlőség 1889. okt. 27. 2.

97 OSZK Mikrofilmár, Gyászjelentések FM8/35797/561: Wahrmann Mór.

98 Katz, J.: i. m. (86. jz.) 244–247.

99 Zeller Árpád: A magyar egyházpolitika 1847–1894. I–II. Boruth, Bp., 1894. I. 643.

hangzott el.¹⁰⁰ Általános elvként Wahrmann leszögezte: „bármely idegen elemek”-ről legyen is szó, a tömeges bevándorlást, mivel ezt „az állam céljainak kockáztatása nélkül eltérni nem lehet”, határozottan ellenezte. A legfőbb szempont, hangoztatta Wahrmann a parlamentben uralkodó dogmát, „a magyar állam tökéletes magyar állammá” válása, amely feltétlenül szükségessé tette, „hogy a magyar elem erősebb legyen, mint valamennyi más eleme az országnak együtt véve”. Ekképpen minden, ami az „assimilatiót gátolja”, így „minden új elemnek az országba való tömeges bevándorlása” értelemszerűen kerülendő volt. A liberális nacionalizmus hivatalos elvének ismétlésekor Wahrmann azonban nem csupán a Szabadelvű Párt képviselőjeként beszélt, hanem kifejezetten mint zsidó is, pontosabban: mint egy zsidó a „magyarországi zsidók” közül, hangsúlyozva, hogy nincs megbízatása „a magyar zsidóság nevében szólni”. Személyes nézetét pár mondatban összegezte: „De a magyar zsidóság érdekében levőnek sem tartom a tömeges bevándorlást. A törvényhozás a politikai emancipatiót határozottan kimondotta s ezzel az emberiség irányában kötelességét teljesítette. De a társadalmi emancipatiót decretálni nem lehet. A társadalmi emancipáció éppen attól függ, hogy a zsidóság a magyarságba tökéletesen felolvadjon, annak szellemében működjék, mint e hazának többi polgárai.”¹⁰¹ Wahrmann érvelése és kifejezései Kossuth Lajosnak a zsidók emancipációjáról 1844-ben írt nézeteire emlékeztetnek.¹⁰² Kérdés persze, hogy Wahrmann mit értett „tökéletes felolvadás” alatt. Kossuth úgy vélte, a „socialis” emancipáció legfőbb gátját egyes, így például az étkezésre vonatkozó, vagyis a közös társas életet nehezítő – s szerinte feltétlen reformra szoruló – zsidó vallástörvények képezték. Ha Wahrmann beszédének további részét tekintjük, a zsidók asszimilációja lényegében nyelvi elmagyarosodásukat és a magyar nemzeti kultúrában való – Wahrmann szerint máris „fényes” – részvételüket jelentette. Mindazonáltal egyértelmű: a képviselő Wahrmann hitsorsosai feladatát 1882-ben elsősorban a „magyarsághoz” való – a végső célként megjelölt társadalmi befogadás magától értetődően sine qua non feltételeként láttatott – közeledésükben jelölte meg.

E beszéde után Wahrmann a parlamentben nem fejtette ki többé nézeteit a zsidó honfitársai által szerinte követendő útról. Élete utolsó éveiben viszont mind gyakrabban tette ezt a PIH elnökeként. E minőségében tett nyilatkozataiban a hangsúly hitsorsosai magyarosodásáról vallási/kulturális örökségük és közösségtudatuk ápolására helyeződött át. A szerep nyilvánvalóan meghatározta a tartalmat, de önmagában is jelzésértékű, hogy Wahrmann élete végén inkább ezt a szerepet választotta. Mint hitközségi elnök, elsődleges aggodalmának tárgyát már nem a zsidók elégtelen magyarosodása, hanem a többségi keresztény/ma-

100 *Kubinszky Judit*: A politikai antiszemitizmus Magyarországon 1875–1890. Kossuth, Bp., 1976. 92., 136–140.; Képviselőházi Napló, 1881–1884. VI. Pesti Könyvnyomda, Bp., 1882. 263–267.

101 Képviselőházi Napló, 1881–1884 i. m. (100. jz.) 263–264.

102 Véleményét Kossuth szerkesztői minőségében mások cikkéhez fűzött megjegyzésekben fejtette ki. Ld. *Fábián Gábor*: Zsidó-emancipáció. Pesti Hírlap 1844. máj. 5. 300.; *Löw Leopold*: Nyílt levél a' zsidó-emancipáció ügyében. Pesti Hírlap 1844. jún. 2. 376.

gyar társadalom elszívó hatása képezte. 1889-ben a PIH új kórházának felavatása alkalmából mondott beszédében sajnálatát fejezte ki, amiért „az élvezetek utáni hajhászás és a praktikus tudományok felhalmozása egyrészt, a létért való annyira megsúlyosodott küzdelem másrészt [...] tényleg háttérbe szorította a szentírásban s egyéb vallásos iratokban való búvárkodást”, illetve fájdmát, amiért a fiatalok „az ősök fényes történetét is alig ismerik és alig a könyvek-könyvét, mely a zsidóság legszentebb öröke”.¹⁰³ Egy évvel később, a PIH közgyűlésén saját nemzedékét, s ezen belül a művelt középosztályt róta meg, amiért ez szerinte nem teljesítette felekezete iránti kötelelességeit, sőt e közösségtől tüntetőleg távol maradt. Szemben a keresztény felekezetekkel, amelyeknek „legragyogóbb nevei” is kötelelességüknek érzik, hogy aktív részt vállaljanak „a felekezeti ügyek” vezetésében, szolt Wahrmann vádja, „nálunk, különösen a magasabb állásban levőknél, az úgy nevezett értelmiséghez tartozó tagoknál közönység mutatkozik az egész községi élet iránt, és sokan büszkélkednek vele, hogy minden egyéb téren minden egyébre törekednek, de visszavonulnak mind attól, a mi a hitközség feladataival összeköttetésben van.”¹⁰⁴ 1891 decemberében, halála előtt kevesebb mint egy évvel a pesti Chevra Kadisa tagfelvételi ülésének záróünnepélyén mondott beszédében Wahrmann immár a zsidók hazafias és polgári kötelelességei teljesítésének képességét is „felekezetük” iránti elkötelezettségüktől tette függővé: „Az nem igazi hazafi, ki felekezetéhez nem ragaszkodik, az nem jó polgár, ki felekezetét elhanyagolja. Lángoló honszeretünk kell, hogy karöltve járjon a felekezetünk iránti törhetlen hűséggel, odaadással.”¹⁰⁵ A Chevra Kadisába való belépés, jelentette ki beszédében, „lepattintja a divat mázát a zsidó szívről. Sok, sok zsidó ilyenkor valóságos fölfedezést tesz, fölfedezi saját magát, az apák hitéért melegen verő zsidó szívét. Divat, utánzás, élvhajhászás hirtelen egész ürességükben, trágárságukban tűnnek fel előtte, érzi, hogy a mi után futott, nem az ő világa, és a hová tartozik, onnan eltávolodott. Ekkor idejön hozzánk, megújítja szövetségét zsidó voltával, a zsidó jótékonysággal és szeretettel, a zsidó hűséggel, hittel, odaadással, a zsidó szellemmel és felfogással.”¹⁰⁶ Tekintve, hogy Wahrmann itt nem a *polgárság* és a *hagyományos elit* világait állította szembe egymással, hanem a *zsidók* versus *nem zsidók* közösségét, beszédében immár nem az asszimilációt, hanem a zsidók disszimilációját ünnepelte.

A gond persze azokkal volt, akik, amint fiai, nem tértek vissza közösségükhöz. Barátainak tett – valóságtartalmukat nézve verifikálhatatlan – vallomásai alapján úgy tűnik: élete végén a zsidó nagypolgárság ifjabb nemzedékét illetően Wahrmann érzelmei az elkeseredés és a szarkasztikus defetizmus között ingadoztak.¹⁰⁷ Maradt a következő nemzedék. Halála előtt nem sokkal Wahrmann Mór

103 Wahrmann Mór beszéde. Egyenlőség 1889. nov. 24. 2.

104 A pesti izraelita hitközség közgyűlése. Egyenlőség 1890. márc. 30. 5.

105 Wahrmann Mór beszéde. Egyenlőség 1891. dec. 18. 1.

106 Uo. 2.

107 Szabolcsi [Miksa]: A megjedtt Svábhegy. Egyenlőség 1890. aug. 22. 5.; Tenczer P.: i. m. (56. jz.) 8.

negyedszerre is megválasztották a PIH elnökének. Élete utolsó, az új választmány alakuló gyűlésén felolvasásra szánt, de halála miatt meg nem tartott beszédében hitsorsosai elsőrendű feladatát a „zsidó ifjúság” vallási érületének, a zsidó „nép” történetét illető ismereteinek, egyszóval „zsidó öntudat”-ának az eddigiekhez képest „intenzívebb” ápolásában és fejlesztésében jelölte meg.¹⁰⁸ A „magyarságba” való, akárhogy is értelmezett, de mindenesetre prioritásként megjelölt „tökéletes” felolvasásra szólító 1882-es parlamenti beszédétől nyilvánvalóan messze járunk.

Konklúzió

Szabolcsi Miksának a Wahrmann gyermekek kitérésének okait fürkésző cikke megítélésünk szerint többnyire helytálló állításokra épült. A rendelkezésünkre álló források alapján joggal feltételezhető, hogy az 1860-as és 1870-es, vagyis az emancipációt megelőző s követő években Wahrmann Mór valóban elkényeztette feleség hiányában egyedül, illetve nevelőnők felügyelete alatt nevelt gyermekeit, s hogy sem ő, sem a társadalmilag és kulturálisan ekkor kialakuló magyar zsidó polgárság nagy része nem törődött különösebben gyermekei zsidó nevelésével, aminthogy felekezete ügyeivel sem. Ahhoz sem fér kétség, hogy Tiszaeszlár e zsidó polgárság csoportidentitásának – legalábbis időleges – megerősödéséhez, a neológ felekezeti élet látványos felélénküléséhez vezetett. Hogy ezzel párhuzamosan e férfiakban s nőkben szülőként is felébredt-e a vágy, családi életükben is megnyilvánult-e a törekvés, hogy gyermekeik nevelésében nagyobb hangsúlyt helyezzenek a zsidó vallási és kulturális hagyományok, illetve az akárhogy is értelmezett zsidósághoz való tartozás pozitív tudatának átadására, ez már kétségesebb, aminthogy azt sem tudjuk, vajon maga Wahrmann Mór tett-e erre igyekezetet. Úgyszintén kétségtelen viszont: míg élete utolsó évtizedében Wahrmann prioritása egyre inkább hitsorsosai, s különösen a fiatal nemzedék zsidó öntudatának ápolására helyeződött át, gyermekeire ez már nem volt hatással.

Az *Egyenlőség* főszerkesztőjének magyarázata azonban kiegészítésre szorul. A Wahrmann gyermekek áttérésének okai keresésében Szabolcsi ugyanis félúton megállt, úgy apjuk, mint saját motivációikat illetően. Szabolcsi arról írt csupán, hogy Wahrmann, illetve nemzedéke mivé *nem* nevelte gyermekeit (ti. „jó zsidónak”), de a kérdésre, vajon társadalmi állásukat tekintve milyen jövőt álmodott meg számukra, nem tért ki. Bródy Sándor már erről is szólt, s Wahrmannról illetően válasza: „úri” jövőt, lóháton, grófnőkkal, herceg férjekkel. De *miért* érzett a Bródy szavaival „komisz kalmárnak” megmaradt Wahrmann oly büszkeséget elegáns huszár fiai láttán? Hat évvel korábban, Ernő öngyilkossága után írt cikkében Kóbor Tamás éppen e kérdésre kereste a választ: „Ismerek nem egy öreg Wahrmann. S ha egy kicsit megkaparom a régi, egyszerűségben élő munka emberét, mindenütt rábukkanok az úrhatnamságra, mely marja,

108 Idézi Szabolcsi M.: A mi nagy veszteségünk i. m. (1. jz.) 2.

ösztökéli, elégedetlenné és az emberek ellenévé teszi. Csakhogy józan esze tudatossá teszi e hibája kicsinyes voltát s átlátja, hogy ezt kimutatnia nem szabad, ha értékéből veszíteni nem akar. Nem változtatnak ők életmódjukon, egy lovon járnak, három tál ételből jóllaknak, reggeltől estig a hivatalban ülnek, többet dolgoznak, mint a praktikánsok s nem kérnek semmi kitüntetésből. [...] De hát itt vannak a gyermekek! Ami neki nem adatott meg, azt nekik megszerezheti. S ami közvetlenül neki tilos, ahhoz a gyermekei révén juthat. [...] Fiainak úri reprezentációjával képviselteti a maga titkolt reprezentáló vágyait. Wahrmann Mór nem tarthat istállót, ezer vicczet faragnának róla és megszűnnék patriarcha lenni. De az ő pénzén Richard vagy Ernő – miért ne? S maga sem tudva róla, előkelőbbnek nevei a gyermekeit, beléjük oltja s az ő személyükön keresztül elégti ki a maga gyöngéit. Így, csakis így esik az alma messze a fájától.”¹⁰⁹

Kóbor Tamás Wahrmann Mór öntudatlan vágyait illető elméletét nyilván sem igazolni, sem cáfolni nem lehet. Annyi biztos: noha számos más vagyonos zsidó kortársához hasonlóan könnyűszerrel szerezhetett volna magának (s így lezármazottainak) nemességet, talán még bárói címet is, Wahrmann egyszerű polgárként halt meg, amit kortársai – éppen a zsidó nagypolgárság körében tapasztalható nemesítések gyakorisága miatt – önmagában is polgári öntudata manifesztumának tekintettek. A modern zsidó ideáltípusát sirató *Egyenlőség* nekrológjának mintegy párjaként a konzervatív liberális *Budapesti Hírlap* Wahrmann Mórban a „polgári erény” megtestesítőjét búcsúztatta.¹¹⁰ Mégis miként magyarázható ez esetben, hogy felnőtt gyermekei s különösen fiai apjukétól minden tekintetben oly radikálisan eltérő útra tértek? Mindent összevetve adódik a feltevés, hogy amiként a gyermekek felekezetük iránti elidegenedése, úgy a polgári értékrendtől való eltávolodása részben szintén az apai nevelésben keresendő. Noha bizonyítani nem tudjuk, hipotézisként megkockáztatható: a Wahrmann gyermekek áttérésében nem csupán az játszott szerepet, hogy az emancipáció lázasan hazafias légkörében apjuk többé-kevésbé öntudatlanul negligálta zsidó nevelésüket, hanem az is, hogy többé-kevésbé úgyszintén öntudatlanul beléjük táplálta azon hagyományos elithez való tartozás érzetét, amely elitbe a teljes integrációt csak valamelyik keresztény vallásra átérve érhatték el. Ezt Wahrmann Mór nyilván soha nem kívánta, s részben talán éppen gyermekei példáján „fölcsődvá” – ám gyermekeire nézve túl későn – visszahátrált, így válván halála után egyszerre felekezete példaképévé és három, felekezetét (nemsokára) elhagyó konvertita apjává.

Ami a gyerekeket illeti, Szabolcsi Miksa értelmezése szerint azért tértek ki, mert apjuk hibás nevelése folytán „Izrael szelleme” idegen maradt számukra. Ez azonban csupán a történet első fele. Az elidegenedés a kitérés szükségszerű előfeltételét képezte, megteremtette annak lélektani lehetőségét, de az áttérést önmagában nem váltotta ki. A dualizmus kori zsidó nagypolgárság megkeresztelkedett tagjai esetében e döntésben nyilvánvalóan közrejátszott a társadalmi

109 Kóbor T.: i. m. (60. jz.) 370.

110 Wahrmann Mór. *Budapesti Hírlap* 1892. nov. 30. 1.

ambíció, a törekvés, hogy áttérésük révén befogadást nyerjenek az arisztokrácia, illetve a magát „történelmi középosztályként” meghatározó rétegek társasköréibe és családjába. A hivatalos liberális diskurzus szerint az elmagyarosodott zsidók társadalmi befogadásának a vallási áttérés nem képezte, nem képezhette feltételét, parlamenti beszédeiben a politikai elit az idejétmúlt előítéletek emelte „válaszfalak” fennállását rendületlenül elítélte, ledöntését a korszak végéig konzekvensen szorgalmazta. A gyakorlatban a Nemzeti – korabeli terminussal „mágnás” – Kaszinóba zsidó vallásúak csak nagyon nehezen és nagyon kis, idővel egyre csökkenő számban juthattak be, az Országos – úgymond „gentry” – Kaszinóba és a Nemzeti Kaszinó nyári klubhelyiségének számító Park Klubba soha nem nyertek felvételt. Az e körökbe beházasodni kívánó gazdag zsidó családok sarjai számára az áttérés a vegyes házasságot elviekben lehetővé tevő polgári házasság bevezetését követően is elkerülhetetlen feltétel maradt.¹¹¹

Aligha kétséges, hogy áttérésükkor Wahrmann gyermekeit legalábbis részben úgyszintén e társadalmi törekvés motiválta, a megcélzott közeg esetükben nyilván a mágnások világát jelentette. Ami önmagában meglehetősen ritkának tekinthető: Renée és két fivére már serdülő korukban is e körökben mozogtak, de egyes határok zsidó felekezetűként számukra is áthághatatlanok maradtak. Zsidó vallásúként Renée nem mehetett volna feleségül császári és királyi kamarásaihoz, aminthogy, szemben apjával, akit már 1871-ben beválasztottak a Nemzeti Kaszinóba, nem nyert volna 1898-ban felvételt a Park Klubba,¹¹² s nyilván nem érte volna el, hogy halálakor az *Újság* a „mágnások, zsentrik” körében elért pozícióját méltatva kijelentse: „*a legtetején volt az életnek!*”¹¹³ (Kiemelés az eredetiben – K. M.) Áttérése híján Ernőnek aligha lett volna esélye arra, hogy Nizában „egy fiatal Metternich-herceg”, Ostendében „az Ahrenberg és az Ursel hercegek” társaságában múlassa az időt,¹¹⁴ aminthogy Richard sem nyert volna felvételt a bécsi Jockey és a pesti Park Klubba.¹¹⁵ Wahrmann Mór gyermekeinek vallásváltása ebből a szempontból feltétlenül sikeresnek mondható, s történetük e tekintetben is reprezentatív. Hozzájuk hasonlóan koruk vagyonos zsidó családjainak megkeresztelkedett tagjai pár kivétellel úgyszintén megtalálták számításukat: a zsidó felekezetűek beválasztásától elzárkózó társaskörök az áttértek előtt megnyitották ajtaikat, a házasságok megkötötték.¹¹⁶ Az áttért zsidók származá-

111 *Konrád Miklós*: A zsidók áttérése Magyarországon a reformkor és az első világháború kitörése között. PhD-disszertáció. Debreceni Egyetem, 2011. 58–82., 117–148.

112 A Nemzeti Casinó szabályai és tagjainak névsora. 1871. Athenaeum, Pest, 1872.; A Park Club Évkönyve. 1912. Hornyánszky, Bp., 1913. Az 1893-ban alakult s kapuit 1895-ben megnyitó Park Klub 1900-tól tette közzé éves jelentéseit, de a tagok felvételi dátumát csak az 1912-es évkönyvtől kezdve közölte.

113 Wahrmann Renée, a régi Pest i. m. (38. jz.) 4.

114 *Láng J.*: i. m. (24. jz.) 371.; *Pázmándy D.*: i. m. (9. jz.) 1. közl. 7.

115 Wahrmann Richardnak a bécsi Jockey Club-beli tagságáról a halálakor megjelent összes cikk megemlékezett. A Park Klubba feltehetően 1898-ban Renéevel együtt lett beválasztva, az első, 1900-as évi jelentésben már szerepel a neve.

116 *Konrád M.*: A zsidók áttérése Magyarországon i. m. (111. jz.) 421–441.

sát kortársaik ugyan számon tartották, a neves családok esetében olykor még unokáiknak is felhánytorgatták, így persze nem felejtették el Wahrmann Ernő, Richard és Renée esetében sem. A származásuk miatt esetleg elszenvedett kisebb-nagyobb sérelmek¹¹⁷ a lényegen azonban nem változtattak: megkeresztelkedésük révén oly mérvű befogadást nyertek a főúri társaságba, amely a zsidó vallású nagypolgárság számára teljességgel elérhetetlen maradt.

Wahrmann Mór és gyermekei esetének egyedisége a drámai elemek páratlan tobzódásában rejlett. Más nagypolgár családokban is előfordult, hogy mélyen vallásos, de legalábbis a zsidó közéletben roppant aktív férfiak valamelyik gyermeke felnőtt korában kitért. Más családoknál is megesett, hogy a zsidó hitben és a kereskedelmi szakmában maradt dolgos nagypolgár apa konvertita fiából a mágnás körök társaságát szomjazó hipersznob léhűtő vált. Más vagyonos zsidó családban is megtörtént, hogy a kereszténnyé lett gyermekek pályafutása teljes anyagi csőddel és véres drámaisággal végződött.¹¹⁸ A dualizmus korában a Wahrmann család volt azonban az egyetlen, amely ezen elemek összességét hiánytalanul magában sűrítette.

MIKLÓS KONRÁD

MÓR WAHRMANN AND HIS CHILDREN

A CHAPTER IN THE HISTORY OF THE JEWISH BOURGEOISIE IN THE DUALIST PERIOD

At the time of the death of Mór Wahrmann (1832–1892), the neolog Jewish press mourned in his person before all not the first Jewish member of the Hungarian parliament, nor the financial authority, not even the famous banker and entrepreneur, but the head of the greatest Jewish community, the Israelite Congregation of Pest, who through his personal example had brought the educated Jewish middle class back to the synagogues, revived the community life previously sank into lethargy, and strengthened his coreligionists' Jewish identity.

From the marriage he concluded with Lujza Gold (1841–1865) in 1861, Mór Wahrmann had one daughter, Renée (1862–1926), and two boys, Ernő (1863–1906) and Richard (1865–1912). His wife died during the birth of her third child. Mór Wahrmann did not remarry, his children were brought up by nurses and private instructors. Shortly before the death of his father, Richard left the Jewish religion in India and converted to Protestantism. After his return to Hungary, he catholicized in May 1893, as did his brother, Ernő, who converted to Catholicism in Brussels one and a half month earlier, during the Holy Week. Finally, in January 1898 Renée converted as well, at Budapest, embracing Calvinism. That she sent after her baptism a thousand

117 Erre nézve ld. Wahrmann Ernő és Harnoncourt Felix gróf párbajának körülményeit: Merénylet az écskai gróf ellen. Nagybecskereki Hírlap 1902. júl. 27. 4.; Az écskai merényletről. Nagybecskereki Hírlap 1902. júl. 30. 2–3.; Az écskai affér. Harnoncourt gróf és Jaime herceg nyilatkozata. Nagybecskereki Hírlap 1902. júl. 31. 2.; Harnoncourt – Wahrmann-párbaj. Pesti Hírlap 1902. aug. 7. 8.

118 Több nagypolgár család esettanulmányát nyújtja: *Kövér György: A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok. Új Mandátum, Bp., 2002. 31–173.*

forints to the Jewish Women's Association of Pest did not change the fact: hardly five years after the death of Mór Wahrmann, praised at that time as the "greatest Hungarian Jew", all his children had left the Jewish fold.

Ernő and Richard squandered their paternal inheritance in the course of a few years, and chose suicide instead of misery, both of them in Paris. Renée died in a hotel room in Pest, impoverished and lonely. Her daughter, Amália Lujza Krausz, alias Lola Beretvás (1895–1930), the only grandchild of Mór Wahrmann, brought up in the Calvinist faith from the age of three, remained childless, she died of drug overdose four years after her mother.

With the progress of secularisation and acculturation among emancipated Jewry, conversion increasingly became the end act of a multi-generational process of progressive alienation. Yet, as elsewhere in Central Europe, in Hungary too there were cases which occurred apparently without gradual transition, involving Jewish families where the parents of young converts were seemingly still strongly attached to their faith and community. The paradox, which can only be solved through an investigation of individual family histories, remains conspicuous even if we take into account the limits of the influence exerted by parental education, and is especially striking in cases, such as the Wahrmann family, where all children abandoned the religion of their parents. What may have happened in the life of these families, how can we explain that once grown up, children chose a path so different from that of their parents? The history of Mór Wahrmann and his children offers a possible answer to these questions, an answer unique in some of its aspects, but more generally valid in others.

SZARKA LÁSZLÓ

Párhuzamos jelenségek a magyar és szlovák történetírásban, köztörténetben

Zahorán Csabának a *Történelmi Szemle* 2011. évi 4. számában megjelent vitaírása és annak előzménye, Roman Holec *Trianoni rituálék, avagy gondolatok a magyar historiográfia egyes jelenségeiről* című tanulmánya több szempontból fontos és szokatlan jelenség a magyar–szlovák történészvitákban.¹ Részben azért, mert a két nemzet viszonyát – melynek legfőbb sajátosságát a történeti dimenzió, a lezáratlan történeti kérdések, történeti gyökerű ellentétek jelentik – már több mint tíz éve potenciális konfliktusforrásként tartják számon az Európai Unióban. A feldolgozatlan múlt, *a békévé nem oldott emlékezés*, kétségkívül táptalaja maradhatott az egymással szemben folyamatosan újratermelődő előítéleteknek, amelyek szélsőséges megközelítésben újabb sérelmek forrásaivá válnak. Ezzel együtt a szomszéd országok historiográfijáról, történelempolitikájáról szóló átfogó igényű bírálatok – a közép-európai nemzetállami történetírások kialakulása óta folyamatosan jelen lévő ellentétek miatt – általában kiélezett politikai helyzetben szoktak nyilvánosságot kapni. Nem éppen felhőtlen bilaterális államközi kapcsolataink ellenére ez a mostani magyar–szlovák viszonyra bizonyosan nem érvényes. Ugyancsak fontos körülmény, hogy szlovák részről egy nemzetközileg elismert, kimagasló kutatási és publikációs teljesítményt nyújtó személyiség szólalt meg, aki jelentős magyar és szlovákiai magyar szakmai kapcsolatokkal rendelkezik. Holec bírálatára azért is érdemes felfigyelnünk, mert a szerző a központi szlovák történeti szakfolyóiratban 2010-ben megjelent tanulmánya óta – az ott leírtak lényegi elemeit felerősítve, bírálatát még inkább a történelempolitika és a köztörténet irányába kihegyezve – immár a magyar történetírás egészére kiterjesztett kritikai észrevételeket fogalmazott meg szlovákiai politikai napi- és hetilapokban.² Harmadrészt pedig

1 Zahorán Csaba: A Trianon-jelenség pozsonyi tükörben. *Történelmi Szemle* 53. (2011) 591–613.; Roman Holec: Trianonské rituály alebo úvahy nad niektorými javmi v maďarskej historiografii. *Historický časopis* 58. (2010) 291–312. (angolul: Trianon rituals or considerations of some features of Hungarian historiography. *Historický časopis* 59. [2011] Supplement 25–48.). Holec írása Zahorán Csaba fordításában magyarul is megjelent (*Trianoni rituálék, avagy gondolatok a magyar historiográfia egyes jelenségeiről*. Fórum – Társadalomtudományi Szemle [2011] 4. sz. 109–132.).

2 Legutóbb pl. az trianoni emléktörvény és az alaptörvény elfogadása kapcsán a magyar történetíróknak a jobboldali jelenségek térhódítása nyomán tapasztalható „gyávaságát” róttá fel egy libe-

azt is ki kell emelnünk, hogy a vitát kezdeményező Zahorán Csaba annak a – szomszéd nemzetek iránt nemcsak érdeklődést, hanem együttműködési készséget mutató – fiatal magyar történésznemzedéknek a tagja, amely magyar–szlovák vonatkozásban máris komoly eredményekkel büszkélkedhet.

Rögtön előljáróban szögezzük le, Holec bírálatainak legtöbb esetben komoly alapja van. Azok a jelenségek azonban, amelyeket szóvá tesz, Magyarországon is folyamatos szakmai viták tárgyai. Ilyenformán Holec külső megfigyelőként legtöbbször a jelenségeknek csak a szlovákokat többé-kevésbé joggal irritáló negatív oldalát emeli ki. Másrészt az általa szóvá tett – jórészt az akadémiai-egyetemi történetírás és a köztörténet érintkezési felületein megfigyelhető – jelenségek valójában az egész kelet-közép-európai térre, így a szlovák szakmára és történeti közgondolkodásra is jellemzőek.³ Ezzel nem kívánom azt állítani, hogy a magyar történetírásban, történelempolitikában és köztörténetben zajló folyamatoknak ne lennének olyan összetevői, amelyekért mi, az akadémiai, egyetemi és közgyűjteményi kutatóhelyeken dolgozó kutatók valamilyen mértékben ne lennének felelősek. Azt azonban szeretném előrebozsítani, hogy a szlovák bírálatban felsorolt konkrét területeken a helyzet jóval összetettebb annál, mint ahogy az a trianoni témakörre kihegyezett tanulmányban olvasható.

Térségünkben kimondva-kimondatlanul több mint húsz éve folyik egyfajta küzdelem a „hivatalos történelem” értelmezési privilégiumáért, a „domináns történeti narratíváért”, miközben a világ nagyobb és láthatóan bölcsőbbik részén már belátták, a 21. század történetírását és történeti közgondolkodását az értelmezések, narratívák és kánonok pluralizmusa fogja jellemezni. Ennek több oka is van. A módszeres forráskritikán, objektivitásra törekvő elemzéseken alapuló szaktörténeti tudás mára rendkívüli mértékben differenciálódott. A köztörténetben pedig a kritikai történetírás helyett a média, a bulvár és a pártpolitikai sajtóforumok kontraszelektív szűrőin át gyakran felértékelődik a mítoszteremtés, a mindenfajta módszertani háttérrel nélküli nagyotmondás. Ma még nehéz el-

rális pozsonyi napilapban: „A magyar történetírás, amely évtizedeken át módszertanilag, a kutatások széles látókörűségével, mélységével a közép-európai élvonalhoz tartozott, bezárkózik a maga akadémiai skanzenjébe, és közvéleményben elfoglalt pozícióját önként átengedi különböző jobboldali, sőt szélsőséges csoportosulásoknak, amelyek a vélemények pluralitására hivatkozva, a kormányzati elitek csendes (vagy nyilvánvaló) támogatásával Nagymagyarország szellemiségét élesztik újjá, különböző trianoni rituálékat űznek és zöld jelzést adnak mindenféle áltudományos szubkultúráknak, amelyek minden normális országban marginális jelenségnek számítanak. Ez ma (még) Szlovákiára is érvényes. A legjelesebb magyar történészek hallgattak, amikor elfogadták a trianoni rituálékat legitimizáló törvényt, hallgattak az új alkotmányjavaslat esetében is, és nem tudatosították a régi történeti igazságot. A polgári bátorság hiánya és az akadémiai közeg szemmel látható opportunizmusa, amely a valóságban nem jelent semmi mást, mint az államhatalommal való csendes kollaborációt, valójában nem ad számukra védelmet a hatalommal szemben.” *Roman Holec: Maďarský panteón. SME 2012. jan. 13.*

³ A kelet-európai emlékezetkultúra, történelempolitika körüli viták jó összefoglalását adja *Peter Haslinger: Erinnerungskultur und Geschichtspolitik in der historischen Forschung zum östlichen Europa. Zeitenblicke. Online-Journal für die Geschichtswissenschaften 6. (2007) 2. sz.* <http://www.zeitenblicke.de/2007/2/haslinger> és az ott hivatkozott további irodalom.

dönteni, hogy a történeti mítoszokat, kultuszokat saját érdekeik szolgálatába állító, időnként pótcselekvésekbe menekülő politikusokon kívül kinek van szüksége az elfogult és bántó sztereotípiákban gondolkodó „új történeti kánonokra”. Idejétmúlt, leporolt, reprint elméleteket, giccses szobrokat, hamis pátozzsal körített mítoszébresztő akciókat – a szenzációéhes közvéleményt kiszolgáló média segítségével – ideig-óráig országos nyilvánosság szintjére lehet emelni, a szaktudományosság, a történelemtanítás szintjén azonban rövid távon kiderül róluk, hogy vállalhatatlanok és tarthatatlanok. A magyar köztörténetben 1989 óta számos ok miatt középpontba került a Trianon-jelenség. Ennek kapcsán Gyáni Gábor elemzésében rámutat a magyar akadémiai történetírás és a történelempolitikát meghatározni, befolyásolni kívánó politikai megrendelések, kinyilatkoztatások, illetve a szaktörténetírás és a köztörténet között elmélyülő, nehezen feloldható ellentmondásokra, amelyek miatt a Trianonnal összefüggő kollektív nemzeti emlékezetbe nem kerültek be megfelelő súllyal a történeti magyar állam felbomlására, a kelet-közép-európai nemzetállami átalakulásra racionális magyarázatokat, értelmezéseket kínáló tények és érvek.⁴

Amint arra Zahorán Csaba is utalt vitacikkében, a pozsonyi Komenský Egyetem professzoraként és a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének főmunkatársaként Holec következetesen távol tartja magát a szlovákiai nacionalista irányzatoktól, sőt rendszeresen bírálat tárgyává teszi azokat. A mostani vita kiindulópontját jelentő tanulmányának elején megemlíti a *Milyen történelemre van szükségünk?* című esszéjét.⁵ Ebben az írásában az 1989 után fokozatosan kialakult szlovákiai szakmai szekértáborok és a szlovák szaktörténetírás elemzése mellett a politikusok által használt és kanonizált történelem, valamint a szlovák köztörténet kritikai értékelésére helyezte a hangsúlyt.

Ebben a négy évvel ezelőtti helyzetelemzésében a magyar történetírással és köztörténettel is párhuzamot vont. Ott foglalta össze először a magyar történetírással szembeni kritikai megjegyzéseinek lényegét. Szerinte a két ország közt a fő különbséget abban lehet megjelölni, ami ebben a most elemzett tanulmányá-

4 „Trianon kommemorációja egy, az áldozat nézőpontjából előadott trauma-drámát visz újra és újra színre, azt beszélve el ennek során, hogy miként vált egy nép – a magyar – a nagyhatalmi döntések áldozatává. A nemzet tisztán mint áldozat szerepel ebben a történetben, mely elszenvedte csupán a Trianon által szimbolizált eseményt, ahelyett, hogy cselekvő módon járult volna hozzá bekövetkeztéhez. Nem csoda ezek után, ha az ekként diszponált nemzeti emlékező közösség nem hajlandó, mert nem is képes Trianon máig ható következményeit kész (befejezett) tényként tudatosítani magában. Miután képtelen a ténylegesen végbement történelem be- és elfogadására, makacsul és változatlanul ragaszkodik a Trianon előtti, vagyis a Nagy-Magyarország eszményében foglalt valóság képzetéhez, a belőle sarjadó magyar identitáshoz. Ezért is tekinthet el oly könnyen a kollektív emlékezet Trianon-kultuszban feloldódó gyakorlata – a hideg emlékezés logikájának megfelelően – az időbeli változásoktól, a múlt traumatikus (sérelemeket keltő) eseményének megannyi fontos következményétől.” Gyáni Gábor: *Nemzet, kollektív emlékezet és public history*. (A tanulmányt ld. e számunkban. – a szerk.) 372.

5 *Roman Holec: Na čo sú nám dejiny? Aké dejiny potrebujeme?* História 8. (2008) 1. sz. 41–44. Ugyanez az írás *Aký príbor potrebujeme* címmel a prágai *Listy* 2008. évi 2. számában is megjelent. www.listy.cz/archiv.php?cislo=082&clanek=020809.

ban szintén többszörösen visszaköszön. Holec szerint az egymással is vitázó, tagolt szlovák történetírással, a szlovák politikusok által használt történelemmel és a „történetietlen” szlovák köztörténettel szemben a magyar történetírás, történelempolitika és történeti közgondolkodás jóval egységesebb képet mutat. Írásában ennek megfelelően egymás mellé kerülhetett a *História* és a *Trianoni Szemle*, a *Rubicon* és a *Nagy Magyarország*. A lapok azonos vagy rokon tematikája, a szerzők részbeni azonossága alapján Holecnek ez az állítása nyilvánvaló túlzás. Egyfajta ideológiai tömbösödéssre utaló jelek azonban éppúgy kimutathatóak, mint ahogyan a köztörténetben fokozatosan felerősödött az „ideológiai reprint” iránti kritikátlan igény, amely látszólag még mindig az antikommunista keresztes háború szükségleteire épít, valójában inkább a hivatalosnak mondott „nemzetietlen” akadémiai történetírással szembeni, népnemzeti színekbe öltözött lázadás. Minthogy mindezek a jelenségek a posztkommunista államok többségében, így Szlovákiában szintén megfigyelhetők, az alábbiakban egy-két adalékkal ezt a komparatív szempontot is megpróbálom továbbgondolni.⁶

Holec szerint a szlovák akadémiai-egyetemi történetírás két egymással szemben álló csoportra – a történelmet alapvetően módszeres kritikai apparátussal vizsgáló, illetve a történelmet kizárólag nemzeti kategóriaként kezelő történetészekre – osztható. Ezeken a csoportokon belül is megkülönbözteti a hagyományos, tényleíró történetészeket és az új elméletek iránt fogékonyakat. Nagyon rossz véleménnyel van a szlovák politikusok által használt és kanonizált „hivatalos történelemről”, illetve a jórészt sérelmekre és előítéletekre épülő „történetietlen” szlovák köztörténetről.

Ennek a 2008. évi tanulmánynak több állítása, így például a „történelmébe belebetegedett magyar társadalomra” vonatkozó tétel megismétlődik a mostani vita alapját jelentő írásban. A szerző már akkor is abban jelölte meg a magyar helyzet legfőbb sajátosságait, hogy a szlovák helyzettől eltérően a magyar kritikai és nemzeti történetírás, a magyar történelempolitika és a magyar köztörténet között jóval nagyobb az átfedés, ami jórészt arra vezethető vissza, hogy a történetírás és az alkalmazott történelem minden szintjére jellemző a reflektálatlan, kettős mércét használó és önmentegítő műltszemlélet.

Ugyancsak 2008-ban jelent meg fiatal magyar történetészeknek a szlovák történelemmel és a szlovák–magyar történeti kapcsolatokkal foglalkozó könyve, a *Meghasadt múlt*. A kötethez Roman Holec írt *Befejezés nélküli bevezetés* címmel előszót, amelyben mind a magyar, mind pedig a szlovák társadalom esetében a –

⁶ Időközben a Holec-cikk nyomán kialakult vita folytatásaként a pozsonyi Magyar Kulturális Intézet 2012. március 22-én, a budapesti Szlovák Intézet pedig egy nappal később, március 23-án vitafórumot rendezett magyar és szlovák történetészek közt. Az ott elhangzott hozzászólások olvashatóak az *Érsekújvár és Vidéke* című lap digitális oldalán, Pšenák Ottó főszerkesztő úr jóvoltából. A pozsonyi vita anyagai: http://www.watson.sk/index.php?option=com_content&view=article&id=1046. A budapesti vitaanyagok: http://www.watson.sk/index.php?option=com_content&view=article&id=1069:dialog-o-spolnych-dejinach-23-marcha-2012-v-slovenskom-intitute-v-budapeti-parbeszed-a-koezoes-toertenelemr-2012-marcus-23-an-a-budapesti-szlovak-intezetben&catid=38:default&Itemid=58.

saját és a közös – történelemmel kapcsolatos deformált, beteges viszonyokat alapított meg. „A közös múltat ugyan mindkét fél használja, de formáját és még inkább tartalmát tekintve közel sem egyenlő intenzitással. Az egyik társadalom mintha szó szerint történelmének betege lenne, időnként hipochonder módjára, de anélkül, hogy kúrálná magát. A másik pedig attól szenved, hogy teljesen közömbös történelme iránt, és egyáltalán nem törődik saját – ebben a tekintetben minden bizonnyal beteges – lelki-egészségi állapotával. De mindketten ignorálják a kezelést, jóllehet mindkettőjüknek nagy szüksége van rá.”⁷ A szerző akkor és ott még magától értetődően tudatosította és mutatta be a „magyar beteg” és a „szlovák beteg” hasonlóságait és különbségeit.

Vajon elfogadható, lényegre utaló metafora-e a külső szemlélő számára időnként túlhistorizálnak tűnő magyar társadalomra a „történelem betege” kifejezés? A 19. századi nacionalizmusok kutatójaként Holec teljes egészében tisztában van azzal, mi a szerepe a történelmi örökségnek a nemzetépítésben. Ebből pedig eleve adódik, miért viszonyul a magyarság – a mai szélsőségektől teljesen függetlenül – egészen másként a Magyar Királysághoz, mint a történelmi állam egykori nem domináns nemzetei. A történelmi állam jellegét évszázadokon át meghatározó magyarok 20. századi nemzedékei számára az 1918 előtti Magyarország nem véletlenül – és távolról sem csak a trianoni vagy inkább „poszt-trianoni” traumák, „trianoni rituálék” hatására – meghatározó kiindulópontja a modern nemzetépítő nacionalizmusnak.⁸

Érdeemes már itt jelezni, hogy alighanem téves megközelítés, és további tévedések forrása lehet a magyar történelmi közgondolkodásnak ezt a konstans elemét valamifajta devianciának tekinteni. Látszólag a posztkoloniális életérzésekkel rokon reflexnek tűnik, valójában azonban a „saját történelem” és az annak keretét jelentő „saját államiság” iránti – minden modern társadalomra jellemző – kiemelt érdeklődésről van szó. Ez a történelmi érintettség a mai magyar közgondolkodásban akkor téveszt utat és célt, amikor a világ és a világtörténelem 20. századi realitásait figyelmen kívül hagyva felfüggeszthetőnek, zárójelbe tehetőnek gondolja az elmúlt száz év kelet-közép-európai román, szlovák és persze magyar, szerb stb. nemzetállami fejlődését.

A magyarok számára a modern nemzeti társadalom kialakulásának tényleges gazdasági, földrajzi, kulturális, mentális kereteit jelentette a soknemzetiségű, de magyar irányítás alatt álló történelmi ország. Ebben a formájában éppoly fontos viszonyítási bázis marad, mint az összes nemzet számára az egykori történelmi állam. Bármily távoli időkben is létezett. Nagymorávia alig háromgenerációnyi történelme és a 18. században újra felfedezett hagyománya a szlovákok számára

7 Meghasadt múlt. Fejezetek a magyarok és szlovákok történetéből. Szerk. Kollai István. Terra Recognita Alapítvány, Bp., 2008. 12. A kötet tartalmáról ld. az alapítvány honlapját: <http://www.kibic.hu/hir/48/ujra-kaphato-a-meghasadt-mult-masodik-kiadasa>.

8 Egy Árva várát érintő kirándulás kapcsán több szempontból is tanulságos eszmefuttatás olvasható György Péter tollából a schengeni rendszer várható – eddig jórészt beteljesületlenül maradt – identitás- és történelempolitikai hatásairól. *György Péter: Árva vára Schengen földjén. Élet és Irodalom* 2008. febr. 29.

ugyanezen okok miatt vált fontossá és maradt nélkülözhetetlen. Különösen élő a történeti államalakulattal való azonosulás akkor, ha az abból kivált más utódállamokban nemzettársak élnek, akik számára a szülőföld azonos a történeti ország valamely régiójával.

Érdeemes lenne előbb-utóbb egy valódi nemzetközi kutatási program keretében összehasonlítani a Habsburg-monarchia örökségének, illetve a dán és svéd monarchia dán–norvég, finn–svéd örökségének a lecsapódását a közép-európai, illetve skandináv államok kulturális és generációs emlékezetében, történelempolitikájában. Merthogy abban talán nagyobb viták nélkül is egyetérthetünk: nem szükség- és törvényszerű a közös múltnak ilyen bántó és pazarló semmibevétele. Ezt egyebek közt a skandináviai példák is jól mutatják.

Aligha véletlen, hogy a Kádár-korszakban az ellenzéki értelmiség a „szocialista társadalom” betegségei között éppen azt a kollektív amnéziát jelölte meg, amely miatt a kisebbségi magyar közösségek nagymértékben kiszorultak a magyarországi közgondolkodásból. Trianon a mai magyar nemzedékek számára – a kétségkívül folyamatosan erősödő szélsőjobb erők kivételével – nem a revízió és nem az irredentizmus hívószava, hanem a nemzetállami Közép-Európa rendezetlen szomszédsági kapcsolatainak és a hiányzó regionális identitásnak és együttműködésnek a jelképe. Ezek megteremtésének egyik sarokköve a közösen megélt történelem értékeinek, csakis közösen megoldható kérdéseinek a felismerése. A saját történelmükkel szembeni állítólagos „szlovák közöny” Holec részéről valószínűleg ugyanolyan metaforikus konstrukció csupán, mint a magyarok túlhistorizált világlátását hangoztató tétel. Hiszen a társadalmak történeti érintettsége és közönye valójában ugyanarról a töről fakad. Az állam vezető csoportjai a történelmet mindig is egyfajta hivatkozási alapként, legitimációs bázisként kívánják kezelni. Ebből a szempontból akár azt is mondhatjuk, hogy a történelemhez való viszony magyar és szlovák problémáit „betegségnek” már csak azért sem érdemes nevezni, mert történészként tisztán látjuk a történelem iránti érdeklődés mechanizmusainak, őszinteségének változásait. Amint azt ma már egyre többen elfogadják, különböző történeti kánonok léteznek egymás mellett, s ennek megfelelően egymásnak ellentmondó történelemfelfogások, tapasztalatok mentén hullik darabokra az egységes történelem képzete. A historizáló szemlélet és a történelmet felesleges ballasztnak tekintő vélemények – ha nem is békésen, de – éppúgy jelen vannak az európai mindennapokban, akárcsak a történelmet nemzeti pótvallásként „művelő” felfogások, illetve a nemzeti olvasatot eleve kizáró, elemző magatartások.

Mielőtt Roman Holec kritikájának két konkrét elemével – a trianoni békeszerződésben rögzített államjogi megoldás, illetve a dualizmus kori magyarországi asszimilációs folyamatok magyar és szlovák értelmezéseivel – kapcsolatosan részletesen kifejteném álláspontomat, a vita kontextusának érzékeltetésére röviden jelezni kívánom a magyar és a szlovák történetírás kapcsolatrendszerének néhány neuralgikus alapkérdését.

Adalékok a magyar–szlovák történészkapcsolatok és -viták történetéhez

A magyar és szlovák történetírás 20. századi szakmai, intézményi kapcsolatait minden korszakban igen erőteljes véleménykülönbségek határozták meg. Ezzel együtt viszonylag kevés olyan írás látott napvilágot, amely az egyik vagy a másik nemzeti történetírás egészére vonatkoztatva fogalmazott volna meg átfogó kritikai észrevételeket.⁹ Ennek részben az volt az oka, hogy 1989-ig a szlovák és részben a magyar történészek is egy ideológiailag szigorúan ellenőrzött szellemi térben működtek. A két nemzeti történetírás a marxizmus és a pártállamiság utolsó két évtizedében jutott el a trianoni periódusra emlékeztető mélypontra. A szlovák történetírás kidolgozta a maga „dehunarizációs” koncepcióját. Ennek jegyében a korabeli vezető szlovák történészek egy része úgy gondolta, hogy a szlovák történelmet ki kell emelni a Magyar Királyság történetének kontextusából, s a mai Szlovákia területének történelméből ki kell vonni a magyar vonatkozásokat, magyar családokat, szereplőket, végső soron a magyar történelmet, és az ily módon dehunarizált múlt teremt meg az önálló szlovák történelem alapjait.¹⁰

9 A korábbi évtizedekből a magyar szaktörténészek közül pl. Arató Endre, Hanák Péter, Kristó Gyula írásait említhetjük, az utóbbi két évtizedben pedig az egri Eszterházy Károly Főiskola tanára, Kiss László, valamint a szlovákiai magyar történészek próbálják közvetíteni a szlovák történetírás változásait. *Arató Endre: A magyar–cseh–szlovák viszony ötven éve.* Kossuth, Bp., 1969. 139.; *Hanák Péter: Címeres furcsaságok. Élet és Irodalom* 1981. febr. 21. 9. – az esszé bekerült a *Budapesti Negyed* Hanák-válogatásába (6. [1998] 4. sz.: Hanák Péter – a Város polgára, <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00017/190-192.html>); Kiss László: Szlovák nemzeti mozgalom Magyarországon. Kánonok és viták a mai szlovák történetírásban. In: *A modern szlovák nacionalizmus évszázada 1780–1918. Párhuzamos nemzetépítés a multietnikus Magyar Királyságban.* Szerk. Szarka László. Akadémiai, Bp., 2011. 35–64. Szlovák részről pl. az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc értékeléséről kialakult 1968-as vita jelezte a lappangó konfliktusokat. Az ott megszólaló Július Mesáros többször bírálta a magyar történetírás forradalomértékelését. Rajta kívül a két világháború közti diplomáciatörténettel foglalkozó Ladislav Deák adott közre rendszeresen magyar történetírást bíráló tanulmányokat. Előbbi szerző összegyűjtött munkái a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének gondozásában jelentek meg. *Július Mesáros: Zložitie hľadanie pravdy o slovenských dejinách: výber štúdií, odborných polemík a článkov z polstoročnej výskumnej a publikačnej činnosti.* Veda, Bratislava, 2004. 487. A közelmúltban elhunyt Ladislav Deák vitairatai jórészt digitális kiadásban jelentek meg. *Ladislav Deák: Trianon – ilúzie a skutočnosť; Uő: Slovensko–maďarské vzťahy očami historika na začiatku 21. storočia.* <http://www.kultura-fb.sk/new/old/stare/deak-9.htm>.

10 A dehunarizáció konstrukcióját elhibázottnak tartotta Ivan Mrva, aki pedig a 18–19. századi szlovák nemzetfejlődéssel foglalkozva kritikus képet alakított ki a korabeli magyarországi politikai elit magatartásáról. „A szlovákok számára Magyarország (Uhorsko) jelentette a hazát és a szülőföldet. A Matica slovenská közgyűlésein nem egyszer szónokoltak »a mi kedves magyarországi hazánkról«. Ezért nekünk is sajátunknak kell tartanunk a magyarországi történelmi örökséget és nem szabad lemondanunk róla. A szlovák történelem dehunarizációja hiba volt. A regionalizmus csapdájába estünk, és a magyarországi kontextusból kiszakított régebbi szlovák történelem közvéleményünk számára kevésbé vonzó és gyakran nem igazán érthető.” *Ivan Mrva: Slovenská historická terminológia v období novoveku. Slovo o slove. K niektorým problémom slovenskej historickej terminológie.* Bernolákova spoločnosť, Bratislava, 2001. 69–79. Magam

A korabeli marxista magyar történetírás a tízkötetes *Magyarország története* kötetében részben igyekezett a soknemzetiségű királyság történeti realitásainak megfelelően bemutatni az ország nem magyar társadalmainak a fejlődését, másrészt megpróbált vitába szállni a közös történelmet minden vonatkozásban megkérdőjelező törekvésekkel szemben. 1989 előtt – az akkor is intenzív személyes, szakmai kapcsolatok ellenére – a fenti okok miatt jelentős távolság és feszültség jellemezte a két történetírás viszonyát.

Ehhez képest az azóta eltelt évtizedekben legalább két igen nagy jelentőségű fordulat ment végbe a két historiográfia viszonyában, s ezeknek a változásoknak több fontos koncepcionális eleme erős hasonlóságot mutat egymással. Az első 1989 után megjelent – Richard Marsina, Viliam Čičaj és mások által jegyzett – szlovák történeti összefoglaló munka az 1918 előtti szlovák nemzeti történelem egyedüli racionális értelmezési keretének a történeti Magyarország kontextusát tekintette. Ezzel egy időben a magyar történetíráson belül ismét felerősödött a Magyar Királyság multietnikus jellegének hangsúlyozása.¹¹

Párhuzamosan mindkét történetírásban folyamatosan nőtt a társadalomtörténeti és regionális kutatások súlya. Olyan új kritikai irányzatok, módszertani megközelítések jelentek meg, amelyek viszonylag rövid időn belül igen erősen átszínezték a korábban dominánsan nemzeti, nemzetállami interpretációs mezőt. Ma már – a hagyományos értelemben vett nemzeti történelmen kívüli térben – magyar és szlovák történészek közt minden korábbinál sűrűbb és intenzívebb kapcsolatok léteznek. Az új szemléletű együttműködésnek az érzékeltesére példaként megemlíthetőek a *Forum Historiae* címmel Pozsonyban Miroslav Michela által szerkesztett, illetve a *Ľľovek a spoločnosť* címmel Kassán

is több alkalommal jeleztem a véleménykülönbségek elmélyülését. Ld. pl. Szarka László: A századelő (1990–1918) a hetvenes évek szlovák történetírásában. *Századok* 116. (1982) 356–367.; *Uő*: Das historische Ungarn im Spiegel der slowakischen Geschichtsschreibung. *Specimina Nova Dissertationum ex Instituto Historico Universitatis Quinqueecclesiensis de Iano Pannonio Nominatae*. A Pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Történeti Tanszékének Évkönyve (1998) 165–186.; *Uő–Sallai Gergely*: Önkép és kontextus. Magyarország és a magyarság történelme a szlovák történetírásban a 20. század végén. *Regio* (2000) 2. sz. 71–107.; Szarka László: A modern szlovák nacionalizmus sajátosságai. In: A modern szlovák nacionalizmus i. m. (9. jz.) 30–31.

11 „A szlovák történelem ezen állam [ti. a Magyar Királyság – Sz. L.] történetének része, jóllehet mindeztidáig nem igazán tartották szem előtt ezt a tényt a történetírásban. Tehát ennek az államnak a története, legalábbis annak alapvető tényei a szlovák történelem részét alkotják. Helytelenek és feleslegesek tehát mindazok a törekvések, amelyek a szlovák történelmet úgymond dehungarizálni akarják, hiszen ez a történelem nagyjából ezer éven át a történeti Magyarország keretei között zajlott. Az ilyen törekvések nem csupán a szlovák történelem kereteit iktatják ki, hanem figyelmen kívül hagyják és tagadják a szlovákok által az állami keretekre és az állam létrejöttére kifejtett kétségkívül erős befolyást is.” *Richard Marsina et al.*: Slovenské dejiny. Matica slovenská, Martin, 1992. 8. A Magyar Királyság soknemzetiségű jellegének hangsúlyozása jellemzi pl. a tízkötetes *Magyarország történetének* Ember Győző és Heckenast Gusztáv által szerkesztett IV/1–2. (Akadémiai, Bp., 1989.), a Mérei Gyula és Vörös Károly szerkesztette V/1–2. (Akadémiai, Bp., 1980.), illetve a Kovács Endre és Katus László által szerkesztett VI/1–2. kötetét (Akadémiai, Bp., 1979.).

szerveztett szlovák nyelvű digitális történeti folyóiratok, amelynek tematikus számaiban a magyar történészek rendszeresen publikálnak.¹² Hasonlóképpen gyakori a magyarországi és szlovákiai szerzők együttműködése nemzetközi kutatási programokban, külföldi publikációkban.¹³

Az 1959 óta csehszlovák–magyar, majd 1993 után magyar–szlovák „vegyes bizottsági” keretek közt közösen fenntartott „hivatalos” kapcsolatokban persze időről időre élénk, sőt parázs viták alakultak ki. Ezek azonban korábban csak ritkán kaptak publicitást. Az elmúlt két évtizedben pedig a bizottsági munka súlypontja tudatosan részben a közös kutatási témák együttes feldolgozására, részben pedig a projektszerű együttműködésre helyeződött át.¹⁴ Így például a bizottság két tagozatának tagjai 1998 óta bekapcsolódtak a különböző történelemdidaktikai kezdeményezésekbe. Szorgalmaztuk egy közös munkacsoport létrehozását, amely a két ország történelemoktatásában felmerülő reális igényeknek megfelelően, azokat összehangolva fokozatosan megteremthetné a feltételeit a közös történelem alternatív formák közt történő iskolai oktatásának. El is jutottunk egy tankönyvbizottság magyar részének a kinevezéséig, de a folytatást mindmáig elkötelezett kollégák lelkes és leleményes magánakciói jelentik. Látna ezeknek a fontos történelemoktatási elképzeléseknek a rövid távú megvalósíthatatlanságát, a bizottság 2007. évi budapesti és 2008. évi kassai ülészakán kezdeményezte egy három fázisból álló előkészítő szakmai munka beindítását. A magyar és szlovák tagozat tagjai – a jelentős szakmai-módszertani távolságok, a közös múlttal kapcsolatos zsákutcás viták és a sikertelen előzmények, valamint a

12 A Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének keretei közt megjelenő *Forum Historiae* egyszerre jelent monotematikus lapszámokat közreadó, alapvetően társadalomtörténeti orientáltságú, szlovák nyelvű digitális folyóiratot és egy folyamatosan bővülő digitális szlovák történeti kiadványsorozatot. <http://www.forumhistoriae.sk/>. A Szlovák Tudományos Akadémia kassai Társadalomtudományi Intézetének digitális folyóirataként jelenik meg a *Človek a spoločnosť* (ČAS) (Ember és Társadalom) című lap. Ez utóbbi gyakran biztosít teret az etnikai, nemzetiségi tárgyú tanulmányoknak.

13 Erre a legfrissebb példaként említhető az Atlantic Research and Publications monográfia-sorozatában megjelent magyar–szlovák kiadvány: *A Multiethnic Region and Nation-state in East-Central Europe. Studies in the History of Upper Hungary and Slovakia from the 1600s to the Present*. Ed. László Szarka. Social Science Monographs–Atlantic Research and Publications–Balassi Institute, Boulder–Highland Lakes–Bp., 2011.

14 A bizottság működésének első időszakáról ld. Szomszédok hármastükörben. *A Magyar–Csehszlovák Történelem Vegyesbizottság negyedszázada 1959–1984*. Szerk. Szarka László. Akadémiai, Bp., 1987. A bizottság ülészakáinak vitaanyagai korábban csak ritkán jelentek meg önálló kiadványként. Fontos kivételt jelentett a középkori nemzetértelmezésekkel foglalkozó 1971. évi ülészakáinak közreadása. *Nemzetiség a feudalizmus korában. Tanulmányok*. Szerk. Spira György–Szűcs Jenő. Akadémiai, Bp., 1972. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 64.) 208. A magyar történeti családnevek szlovák átírásával szemben a bizottság magyar tagozata részéről kialakított testületi álláspontot és több kritikai tanulmányt ld. Magyar és csehszlovák történészek eszmecsereje a régi magyar család- és személynevek, valamint a helynevek írásmódjáról. Szerk. Szarka László. MTA TTI, Bp., 1988. A Magyar–Szlovák Történelem Vegyesbizottság 2001 óta öt alkalommal jelentette meg az általa kezdeményezett kutatási programok, illetve az évenkénti konferenciák anyagait. Minderről a bizottság folyamatosan bővülő honlapjáról lehet tájékozódni. <http://www.tortenelmitsulat.hu/vegyesbizottsag/index.php>.

két ország egymástól alapvetően eltérő tankönyvpolitikája miatt – kezdettől fogva tisztában voltak azzal, hogy a közvélemény felfokozott várakozása ellenére csak az első lépéseket lehet megtenni.

Ezért mindenekelőtt a közösen kijelölt kulcskérdések elemzését tűzte ki a bizottság feladatul. A második szakaszban egy közös történeti forrásgyűjtemény közreadását, majd a harmadik szakaszban közös történelemdidaktikai kiadvány elkészítését jelölték meg kívánatos célként.¹⁵ Az első feladathoz a két ország kormányának támogatását 2009-ben elnyerve, 2010-ben elkezdődött a közös történeti kézikönyv kéziratának előkészítése, megvitatása és összeállítása. Tizenhat magyar–szlovák szerzőpáros – melyeknek tagjai a szlovák kormányzat kérésére részben cserélődtek – elkészítette azt a kéziratot, amely az 1918-ig azonos államkeretek közt átélt közös történelem, illetve a 20. századi rokon és párhuzamos magyar és szlovák történelem kulcskérdéseit elemezte. A szlovák részek előzetes rövid változatai szlovák és angol nyelven a pozsonyi *História* című folyóiratban, a magyar és szlovák részek eredeti nyelvű szövegei pedig a bizottság honlapján folyamatosan elérhetővé váltak. A többszöri egyeztetések után véglegesített fejezetek fordítása, szerkesztése folyamatban van. A könyv azonos tartalmú magyar és szlovák nyelvű változatának megjelenetése 2012-ben várható.¹⁶

A magyar–szlovák historiográfiai kapcsolatok fontos fejleménye az elmúlt időszakban a szlovákiai magyar és a magyarországi szlovák történészek elemző-közvetítő és kritikai munkássága. A somorjai Fórum Intézetben és a komáromi Selye János Egyetem Történelem Tanszékén Simon Attila, Vajda Barnabás, Popély Árpád és jómagam, a békéscsabai Szlovák Intézetben Kovács Anna igazgató, illetve legújabbban Demmel József több tanulmányban is szorgalmazták a szakmai együttműködés rendszerezettebb, tervezhetőbb és hatékonyabb kereteinek a kialakítását.¹⁷

15 A francia és német közös történelemtankönyv elkészítése közel harminc évig tartott, miközben a két ország kormánya és közvéleménye kezdettől fogva az iskolai oktatás számára alapvető fontosságúnak tekintette és támogatta a vállalkozást. A magyar–szlovák kezdeményezés ezzel szemben rapid kormányzati sikerek reményében kezdettől fogva számottevő előzmények nélkül, jelentős politikai ellenszélben, éves lejárátú szerény támogatással indult. A közös történelemtankönyvként emlegetett projekt kapcsán ezzel együtt számos igen alapos szakmai elemzés született. Ld. pl. *Jakab György*: Lehet-e közös magyar–szlovák történelemtankönyvet írni? *Iskolakultúra* 17. (2007) 10. sz. 112.; *Vajda Barnabás*: Multiperspektivitás mint a magyar–szlovák közös történelemtankönyv alapja. <http://www.ofi.hu/tudastar/vajda-barnabas>.

16 A kézikönyv előmunkálatainak részeként 2010–2011-ben Balassagyarmaton és Rozsnyón rendezett műhelytalálkozók anyagait, a fejezetek előzetes változatait ld. a Magyar–Szlovák Történelem Vegyesbizottság honlapján: Közös múltunk kulcskérdései. Előkészületi anyagok a történelemtanári kézikönyvhöz. <http://www.tortenelemtanarsulat.hu/vegyesbizottsag/dokumentumok.php>.

17 A szlovákiai magyar kutatási, felsőoktatási műhelyek kritikai szerepére ld. *Simon Attila*: Közös múlt, egymással feleselő történelem! Történelemtanítás. Történelemdidaktikai folyóirat Ú. F. 3. (2011) 3. sz. <http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2011/10/simon-attila-kozos-mult-egymással-feleselo-tortenelem-02-03-02/>; *Vajda Barnabás*: Multiperspektivitás i. m. (15. jz.); *Demmel József*: Ellenlegendákkal a legendák ellen. <http://www.kibic.hu/hir/105/demmel-jozsef%3A—ellen-legendakkal-a-legendak-ellen>.

1989 után sok régebbi személyes kapcsolat vált hirtelen termékennyé: nemzetközi, illetve kétoldalú projekteken kollégák találtak egymásra, Engel Pál, Szakály Ferenc, Klaniczay Gábor, Gyáni Gábor, Pálffy Géza tudtak megszólítani cseh és szlovák kollégákat, és fordítva: Dušan Kováč, Elena Mannová magyarokat. Ekkor kezdődtek el azok a munkálatok, amelyek az 1945–1948 közötti, kisebbségtörténeti szempontból kritikus periódus közös feldolgozására irányultak, s amelyekben magyar részről előbb Vadkerty Katalin, újabban Popély Árpád, szlovák részről Štefan Šutaj játszott vezető szerepet.

Az 1990-es évek végén fokozatosan mindkét országban megjelent egy új generáció, amely új szempontokat, új megközelítéseket, intenzív együttműködési törekvéseket hozott a magyar–szlovák historiográfiai kapcsolatokba. Ennek magyar részről a Terra Recognita Alapítvány tagjai voltak a kezdeményezői, akik 2008-ban magyar és szlovák nyelven megjelentették a *Meghasadt múlt* (Rozštiepená minulost) című könyvüket, amelyben a magyar és szlovák közös múlt multiperspektivikus értelmezésével – különösen Szlovákiában komoly szakmai és olvasói visszhangot kiváltó – kísérletet tettek a sokféleképpen értelmezett közös múlt korszerű interpretációs kereteinek kialakítására. Időközben a magyar és szlovák fiatal történészek – akik közül három-három kollégát a vegyes bizottság két tagozata kooptált tagjai közé – több konferenciát is szerveztek, és rövidesen megjelenik első kiadványuk.¹⁸

A dualizmus kori asszimilációs folyamatok értékelése

A 19. század első felében a saját államjogi programjaik első megfogalmazásáig eljutó, jórészt párhuzamos, s éppen ezért konfliktusos magyarországi nemzetépítő nacionalizmusok 1848–1849 során súlyosan konfrontálódtak. Miután a Habsburg-abszolútizmus által kínált összbirodalmi centralizációs alternatíva kudarcot vallott, a kiegyezés kori magyar politikai elitnek sem sikerült megfelelő alkotmányjogi kereteket kialakítania a nemzeti mozgalmak emancipációs törekvéseinek a kielégítésére. A jórészt a nyelvi egyenjogúsításra korlátózódó 1868. évi nemzetiségi törvény és annak nemzetiségi elutasítása miatt – az Eötvös és Deák által remélt nyelvi és nemzeti megbékélés helyett – tartós és végső soron megoldhatatlannak bizonyult nemzetiségi konfliktusok alakultak ki. Így válhatott a koraszülött nemzetállam-gondolat jegyében megfogalmazott magyar állameszme, illetve a területi autonómiák ideájához ragaszkodó nemzeti, nemzetiségi mozgalmak folyamatos ütközése a kiegyezés korának meghatározó jelenségévé.

Roman Holec Trianon belső okait vizsgálva, tanulmányának egyik hangsúlyos részében a magyarországi nem magyar társadalmak – korabeli magyar meg-

18 Keressünk közös nyelvet a közös múlthoz – szlovák és magyar történészek fiatal nemzedékének párbeszéde. – Hľadanie spoločného jazyka o spoločnej minulosti – dialóg mladej generácie slovenských a maďarských historikov. Szerk. Slávka Očenášová–Zahorán Csaba. A 2011. november 24–25-i pozsonyi szimpózium előadásai alapján összeállított tanulmánykötet kézírata.

nevezésük szerint a nemzetiségek – magyarosodásának és magyarosításának összefüggéseit vizsgálja. Álláspontját, amelyet a vegyes bizottság „Multikulturalitás és asszimiláció a 19. századi Magyarországon” című 2004. novemberi szombathelyi konferenciáján fejtett ki először, két tényező határozza meg: az úgynevezett statisztikai magyarosítás jelensége, illetve az okok közt a kormányzati asszimilációs politika kiemelése és a korabeli modernizációs jelenségek asszimilációs hatásának relativizálása.¹⁹ A szlovák történészek többsége szerint az 1880–1910 közötti népszámlálások anyanyelvre vonatkozó adatfelvételét, kivált az 1910. évi census esetében, a kormányzati asszimilációs politika eredményességét megerősíteni hivatott „statisztikai magyarosítás” deformálta és tette hiteltelenné.²⁰ A kérdés azonban ennél a (cseh)szlovák politikai propaganda által az 1919–1920. évi békekonzferencián és azóta is sokszor hangoztatott állításnál jóval összetettebb, és valóban megérdemelne egy közös elemzést.²¹

A kelet-közép-európai nemzetiségi viszonyok közt az anyanyelvnek mint nemzetiségi adatfelvételi kritériumnak a kiválasztása ma is indokolt minden anyanyelv-domináns népcsoport esetében, azaz ahol a kétnyelvűség és a nyelvváltás folyamata még nem jutott el az anyanyelv pozícióvesztésének arra a szintjére, amikor a leggyakrabban beszélt nyelvként már egy másik nyelvet használ a népcsoport tagjainak többsége. Ezeknél a népcsoportoknál ugyanis az anyanyelv szerinti identifikáció rendszerint jóval erősebb, mint a nemzetiségi identitás deklarált vállalása. Ez a helyzet ma is például a romániai, szlovákiai,

19 *Holec, R.*: Trianoni rituálék i. m. (1. jz.) 125–128.

20 A „statisztikai magyarosítás” sok tekintetben pontatlan fogalmát Ján Svetoň vezette be. *Ján Svetoň: Slováci v Maďarsku. Príspevky k otázke štatistickej maďarizácie. Vedecká spoločnosť pre zahraničných Slovákov, Bratislava, 1939. Németül: Die Slowaken in Ungarn. Slowakische Rundschau, Bratislava, 1943.* Svetoň időnként túlzásokba esett, de alapvetően pontosan dokumentálja a Magyar Királyi Statisztikai Hivatal 1910-es adatfelvételi túteljesítését, amelynek következtében például Besztercebánya, Zólyom, Eperjes relatív magyar többségű településként szerepelt. Magyar részről Katus László több helyen is foglalkozott ezzel a kérdéssel. Ld. pl. *Nagy Mariann–Katus László: A Magyar Korona országainak nemzetiségei a 18–19. században c. összefoglalóját az Árkádia–Történelem c. történeti portálon: http://www.arkadia.pt.hu/tortenelem/cikkek/magyar_korona_orosz_nemzetisegei_1819sz.* Speciálisan az 1910-es probléma kapcsán Katus László idézi a Statisztikai Hivatal által a magyar kormány megbízásából (!) a magyar–szlovák nyelvhatár községekben végzett részletes vizsgálat összefoglalóját a 20. század elejéről: „E nép a magyar és szlovák nemzetiséghez tartozás oly bizonytalan határán van, hogy épp oly joggal vehető magyarnak, mint szlováknak. Egyaránt beszéli, s egyaránt használja mind a két nyelvet, az összeíró számlálóbiztosnak úgyszólván a hangulatától függ, hogy a magyarság vagy a szlovákok közé sorozza-e őket [...] Az ily átalakuló félben lévő népet mindig fenyegeti az a veszedelem, hogy egy pap, egy tanító néhány év alatt visszafordíthatja, s a faluban még élő szlovák nyelv segítségével nagyra növeli a szlovák öntudatot.” *Katus László: Az öntudatosodás útja. Szlovák nemzeti mozgalom a soknemzetiségű Magyarországon. Rubicon 19. (2008) 4. sz. 44.* A kérdéssel a korabeli magyar statisztikai irodalomban Kovács Alajos foglalkozott leg-többet.

21 A budapesti Szlovák Intézettel közösen 2002-ben az MTA Kisebbségkutató Intézetben kezdeményeztünk egy ilyen vizsgálatot, de szlovák részről a meghívottak a közös statisztikai forrásbázis kritikai felülvizsgálata helyett láthatóan megelégedtek a dualizmus kori nemzetiségi adatfelvétel manipulált jellegének ismételt megállapításával.

szerbiai magyarok esetében, ahol a magukat magyar anyanyelvűeknek vallók aránya lényegesen, 10–15 százalékkal nagyobb, mint a magukat magyar nemzetiségűként deklarálóké. A mai magyarországi nemzeti kisebbségek esetében viszont már fordított a helyzet: az elmúlt két népszámlálás alkalmával a magyarországi németek, szlovákok, horvátok, románok közt a magukat nemzetiiséginek vallók száma jóval nagyobb volt, mint az adott kisebbség eredeti nyelvét anyanyelvként megjelölőké. A dualizmus kori szlovákságnak az északmagyarországi szlovák régióin belül élő része jórészt érintetlen maradt az asszimilációs folyamatoktól: Árva, Turóc, Trencsén vagy éppen Szepes, Sáros megyékben legfeljebb a magyar nyelvtudás mértéke növekedett néhány százalékkal, anélkül azonban, hogy tényleges nyelvcsere az ottani szlovákok körében sor került volna. Természetesen mindig is voltak, lesznek kivételek a főszabály alól. A magyar történeti demográfia „statisztikai kivételként” ismeri és elemzi például a Kassa környéki református szlovák, illetve a magukat többségében hol rutén, hol pedig szlovák anyanyelvűeknek tekintő településeket. Hasonlóképpen átfogó mélyelemzések születtek Kassa etnikai színeváltozásainak okairól, amelyek lényegesen összetettebbek annál, mint amire Roman Holec utal a statisztikai magyarosítás elméletének-vádjának felmelegítésével.²² A nyelvhatár mentén vagy attól délre, szórványban, történeti enklávékban vagy városi környezetben élő nagyobb csoportok esetében a nyelvváltás folyamata már a 19. század közepén elkezdődött. Mindezzel csak azt kívántam jelezni, hogy a korabeli magyarországi népszámlálási gyakorlat olyan képlékeny helyzetekkel is szembesült, amelyekről helyi társadalomtörténeti vizsgálatok nélkül ma sem lehet kinyilatkoztatászerű ítéletet mondani.²³

Roman Holec vitába száll azzal a felfogással is, amely a magyarországi zsidóság, németiség és szlovákság asszimilációjának okait vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy a magyarosodás tömegessé válásának fő mozgatórugóját a 19. század utolsó harmadában és a 20. század első két évtizedében a modernizációs folyamatok jelentették. A kérdéssel legtöbbit foglalkozó Katus László, Hanák Péter, Glatz Ferenc, Gyáni Gábor, Nagy Mariann mellett sokan mások is úgy látják, hogy az összességében milliós nagyságrendű asszimilációs folyamat

22 *Holec, R.*: Trianoni rituálék i. m. (1. jz.) 128–129.

23 A Kassára vonatkozó mikroszintű vizsgálatokra ld. pl. *Czoch Gábor*: A nemzetiségi megoszlás kérdései és társadalmi dimenziói Kassán az 1850/51-es összeírás alapján. In: *Uő.*: „A városok szíverek”. Tanulmányok Kassáról és a reformkori városokról. Kalligram, Pozsony, 2009. 149–164.; *Koudela Pál*: A kassai polgárok 1918 előtt és után. PhD-disszertáció. Kézirat. Corvinus Egyetem, 2005. http://www.lib.uni-corvinus.hu/phd/koudela_pal.pdf; *Kovács Éva*: Felmás asszimiláció. A kassai zsidóság a két világháború között (1919–1938). Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2004. Hasonlóképpen kiutat mutatnak azok a regionális megközelítések is, amelyek a többnyelvűséget természetes közegnek tekintve nem az asszimilációs veszteség és nyereség kategóriáiban gondolkodva elemzik egy-egy tájegység interetnikus viszonyait. Pl. *Peter Soltés*: Tri jazyky, štyri konfesie. Etnická a konfesionálna pluralita na Zemplíne, Spiši a v Šariši. Historický ústav SAV, Bratislava, 2009.; *Demeter Gábor–Bagdi Róbert*: Migráció és asszimiláció Északkelet-Magyarországon és a Partiumban (1715–1792). Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2007.

alapvetően a gazdasági, társadalmi és kulturális modernizációra, iparosodásra, belső migrációra, urbanizációra és az ezekhez szorosan kötődő életmódváltásra, társadalmi mobilitásra, új kulturális, nyelvi minták átvételére vezethető vissza.²⁴

Tény, hogy a magyarországi zsidóság esetében sok más sajátos körülmény külön is felgyorsította a magyarosodást, a németek és szlovákok – jóval kisebb részben a rutének, románok, szerbek, horvátok – esetében azonban kimutathatóan az urbanizáció, az iparosodás, a belső vándormozgalmak jelentették a tömeges, többnyire több generáció alatt végbement asszimilációs irányú elmozdulások bázisát. Ennek a megállapítása nem párosult a dualizmus kori magyar kormányzati nemzetiségpolitika tudatos asszimilációs törekvéseinek relativizálásával vagy tagadásával. A két tényező együtt alakította ki azt a társadalmi klímát, amely különösen a Tisza Kálmán-, Bánffy-, Széll-, Wekerle-kormányok idején – Bánffy esetében a sovinizmussal is kacérkodva – törekedett a Rákosi Jenő-féle „harmincmillió magyar nemzet” hagymázás vízióinak a megvalósítására.²⁵ Ezt azonban a kérdéssel források szintjén foglalkozó magyar történészek közül csak az etnocentrikus, „séreلمي” beállítottságú irányzat szokta kétségbe vonni, azt állítva, hogy a dualizmus kori magyarországi nemzetiségi politika valójában megfelelt a korabeli európai gyakorlatnak. E mögött az érvelés mögött azonban – napjaink etnocentrikus román, szlovák érveléséhez hasonlóan – legtöbbször a szerezsenmosdatás bevett módszerei húzódnak meg.

Összefoglalva az asszimilációval kapcsolatos érveink különbségét, azt mondhatjuk, hogy a kiegyezés kori magyar nemzeteszméhez kötődő iskolapolitikai, közigazgatási, egyesületi, kivándorláspolitikai stb. intézkedések önmagukban egészen biztosan nem tudtak volna kétmilliónyi asszimilációs nyereséget indukálni. A zsidóság, németiség, szlovákság körében lezajlott etnikai változásokat a népszámlálási adatfelvétel csupán az anyanyelv (1910-ben a leggyakrabban beszélt nyelv) és a nyelvismeret adataival mérte fel. Az etnikai változások irányát és nagyságrendjét ezek az adatok ezzel együtt minden bizonnyal híven tükrözik.

24 A kiegyezés kori nemzetiségi kérdéssel foglalkozó szakirodalom kritikus képet ad a korszak asszimilációs folyamatairól és a kormányzat asszimilációs politikájának összefüggéseiről. A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai, 1848–1993. Szerk. Balogh Sándor. Napvilág, Bp., 2002.; *Gyurgyák János*: Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története. Osiris, Bp., 2008.; *Katus László*: A modern Magyarország születése. Magyarország története, 1711–1914. Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület, Pécs, 2009.; *Deák Ágnes*: Nemzeti egyenjogúsítás. Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon, 1849–1860. Osiris, Bp., 2000.; *Gönczi Andrea*: Ruszin skizmatikus mozgalom a XX. század elején. PoliPrint–II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Ungvár–Beregszász, 2008.; *Tóth Zoltán*: Az erdélyi román nacionalizmus első százada 1697–1792. Reprint. Pro-Print, Csíkszereda, 1998. (Múltunk Könyvek); *Szarka László*: Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918. Kalligram, Pozsony, 1998. A témakör különböző megközelítéseire és magyar szakirodalmára ld. *Gyáni Gábor*: Az asszimiláció fogalma a magyar társadalomtörténetben. *Valóság* 36. (1993) 4. sz. 18–27.

25 *Nagy Ildikó*: Rákosi Jenő és a harmincmillió magyar impérium. In: *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. Szerk. Nagy Mariann. University Press, Pécs, 1997. 295–309.

Trianon helye a magyar és a szlovák történetírásban

Minthogy Zahorán Csaba sok fontos szempontot felvető vitacikkének állításait, amelyekkel magam is egyetértek, nem kívánom megismételni, a 2010. évi Trianon-évforduló magyar történeti irodalmát bírálat tárgyává tevő Roman Holec koncepciójának csak néhány szempontjával szeretnék vitatkozni. A szomszéd országok, így Szlovákia közvéleményét zavarja Trianon hosszú távú traumatizáló hatása és a revíziós igények jelenléte a magyar társadalomban, akárcsak a magyar nacionalizmus minden intézményesült és rejtett formája – írja Holec.²⁶ A szakmán belül kivált „a magyar történészek bizonyos köreit”, a Trianoni Kutatóintézet, valamint a *Trianoni Szemle* és a *Nagy Magyarország* című lapok körül szerveződő kutatókat jelöli meg a két világháború közti revíziós eszmék hordozóiként. A magyar kritikai történetírás részéről véleményem szerint elég erős az elhatárolódás a Holec által megnevezett körökkel szemben. A külső szemlélők számára gyakran tűnik úgy, hogy a kritikai és az etnocentrikus történeti szemlélet határvonalai a kelet-közép-európai történetírásokban túlságosan is egybemósódnak. Ennek legfőbb oka nyilván a nemzeti történelem mindenütt jelen lévő mesternarratívájának nehezen figyelmen kívül hagyható hatása. Ez azonban nem jelentheti azt, hogy mindenki nacionalizmussal vádolható, aki 1918–1920. évi folyamatokat elemezve kritikai megjegyzéseket tesz például a békekonferencia határkijelölő, békeszerződéseket előkészítő munkájáról, az érintett kisállamok valóságtól gyakran elrugaskodó propagandájáról.

Ugyanakkor tény, hogy a Holec által nevezett jelenség, hasonlóan a nemzeti irányultságú szlovák történészi csoport tagjaihoz – akik a Matica slovenská Történeti Intézetében vagy a pozsonyi Kubko Goral kiadónál 1994 óta rendszeresen megjelenő nacionalista történeti pamflettek szerzői közt feltűnnek –, a magyar történetírás és köztörténet határvidékén mozgó két említett folyóirat szerzőinél, valamint a köztörténet alakításában jeleskedő médiumokban is egyre erősebben jelen van.²⁷

Roman Holec Jeszenszky Géza, Popély Gyula és két-három nagy tehetségű fiatal kolléga, köztük a már említett Demmel József nevét említi a revízió igé-

26 Holec, R.: Trianoni rituálék i. m. (1. jz.) 114.

27 A Matica slovenská önálló történeti intézetet működtet, amelynek munkatársai közül Ján Bobák munkái képviselik az önálló forráskutatásokon alapuló, de nacionalista hangvételű fő irányzatot. A Matica Slovenské národné noviny c. hetilapja majd minden számában „leleplező” írásokat közöl a magyar történelemről. A májusi számokban egy tudományos konferencia előadásait közölték a „magyar”, „ugor”, „uhor” etnonímiákról. (Többek közt http://www.snn.sk/archiv_pdf/snn/20_2012.pdf.) A 2012. június 9-ei számában maga Marián Tkáč, a Matica elnöke közöl támadó hangvételű írást a Rákóczi-kultuszról *Výše storočná ničivá smrť stavovských povstani* (A rendi felkelések száz évnél is hosszabb ideig tartó pusztítása) címmel. A Kubko Goral kiadó füzetei közül évente egy-két kiadvány foglalkozik a dualizmus kori magyarosítással, Trianonnal, illetve az első bécsi döntéssel, az 1945–1948 közötti történésekkel. A szerzők közt található a szlovák medievisztika vezető alakja, Richard Marsina és a 20. századi diplomáciatörténet nemrég elhunyt vezető képviselője, Ladislav Deák.

nyével kacérkodó folyóiratok rangosabb történész szerzői közt. Az árnyalt és dokumentált jellemzésekből azonban rögtön kiderül, Holec pontosan érzékeli a megnevezett kollégák közti szakmai, habituális különbségeket. Mégis ezúttal mintha minden adat, adalék azt a célt szolgálná, hogy a magyar Trianon-historiográfia egyneműségére vonatkozó tételt erősítse és támassza alá.²⁸

A *Trianoni Szemle* és a *Nagy Magyarország* című lapokkal kapcsolatos kritikai megjegyzések többsége véleményem szerint is megalapozott. Azok a vízvonalasztók, amelyek a magyar – és persze a szlovák – etnocentrikus, nacionalista irányzatok és a két ország kritikai historiográfiája között – minden átmeneti jelenség, átjáró lélek ellenére – ma is egyértelműen kimutathatóak, olvasatomban azt jelzik, hogy előbbiekről tudatosan a köztörténeti szintér elfoglalása a cél, nem pedig a magyar nemzeti történetírás egészének átalakítása. Roman Holec véleményem szerint nem méltányolja a magyar kritikai és etnocentrikus történeti megközelítések közti választóvonalnak a jelenlétét és erejét, sőt sok esetben – amint arra Zahorán Csaba tételesen is rámutatott – figyelmen kívül hagyja azt. Ez a differenciálatlan megközelítés az oka annak, hogy például Jeszenszky Géza, de különösen Romsics Ignác munkásságát néhány általa kiemelt és hibásnak tartott szempont szerint besorolja a 2010. évi évfordulós Trianon-irodalom nacionalista trendeket mutató irányába, ami kétségtelenül komoly aránytévesztés.²⁹ A magyar és szlovák történetírás közti különbségek többszöri emlegetésével arra a következtetésre jut a szerző, hogy a magyarok módszertani, elméleti felkészültségében mindmáig kimutatható előnyök mellett a szlovák történészek „mentálisan és megfogalmazásaikban is szabadabbak” lévén, nem kell elmerülniük „a történelem mocsarában”, s nem nehezedik rájuk akkora „társadalmi nyomás”, mint magyarországi kollégáikra.

Amennyiben azonban a trianoni békeszerződésről készült magyar és szlovák kritikai történeti munkákat hasonlítjuk össze, egészen más képet látunk. Szlovák részről az elmúlt húsz évben számos könyv jelent meg, amelyben a szlovákoknak a Magyar Királyságból való 1918. évi kiválását, Csehszlovákiához való csatlakozását tárgyalták, de csupán egyetlen monográfia foglalkozott behatóan, források alapján a párizsi békekonferenciának Szlovákiával, a szlovákkérdéssel kapcsolatos tevékenységével. A közelmúltban elhunyt Marian Hronský *Trianon. Szlovákia határainak kialakulása és biztonságának problémái (1918–1920)* című

28 Jellemző Roman Holec szelektív válogatására, hogy figyelmen kívül hagyja Romsics Ignác iskolateremtő munkái közül a 19–20. századi kelet-közép-európai nemzetiségi viszonyokat, illetve a magyar Trianon-értelmezéseket áttekintő köteteket. Ld. pl. *Romsics Ignác: Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Napvilág, Bp., 1998.; *Trianon és a magyar politikai gondolkodás, 1920–1953*. Szerk. Romsics Ignác. Osiris, Bp., 1998.

29 „Romsics munkájából ugyanis – összhangban a magyar történetírásban uralkodó trendekkel – az tűnik ki, hogy Trianonra és következményeire sokkal inkább a háború és a nagyhatalmak diktátuma következtében került sor, mint sem a saját mulasztások miatt, és mert nem sikerült kezelni a nemzetiségi kérdést a soknemzetiségű történelmi Magyarországon.” *Holec, R.*: *Trianoni rituálék i. m. (1. jz.)* 129. Romsics Ignác válasza megtalálható a 6. jegyzetben idézett digitális dokumentációban.

nagymonográfiája jelenti azt az egyetlen szakszerű feldolgozást, amely a Monarchia és azon belül a Magyar Királyság felbomlása, a csehszlovák egység keretei közt megvalósult szlovák önrendelkezés mellett megvizsgálta a Szlovákiával kapcsolatos kérdések eldöntésének módját, a győztes nagyhatalmak szerepét is.³⁰

Ezzel szemben a magyar kritikai történetírás Ormos Mária 1983-ban megjelent Trianon-monográfiája óta részben jelentős forrásfeltáró és forrásközlő munkát végzett (francia diplomáciai források megjelentetése, a magyar békedelegáció válogatott iratainak a kiadása, emlékiratok újrakiadása, a Károlyi-levelezés megjelentetése stb.), részben pedig sokféle megközelítésben elemezte a történeti magyar állam felbomlásának és a békeszerződés elfogadásának folyamatát. Roman Holeccel ellentétben úgy látom, hogy a magyar történetírás a szlováknál az elmúlt húsz évben lényegesen többet tett annak érdekében, hogy megteremtse a feltételeit a kérdéskör közép-európai keretek közti átfogó feldolgozásának. Hogy ezalatt a köztörténet színterein időről időre felerősödnek nemzeti és történeti sztereotípiákban gondolkodó, a történeti forrásokat nem ismerő, valóságidegen politikai elképzeléseket kiszolgáló áramlatok, az a szakma és a történelemoktatás szempontjából felettébb aggasztó. A magyar történészek többsége ahhoz a főszabályhoz tartja magát, hogy vitatkozni csak azokkal érdemes, akik képesek meghallgatni és megérteni a tárgyszerű érveket.

Az 1920. június 4-én aláírt békeszerződés nemzetiségpolitikai, világháborús, nagyhatalmi előzményeinek, geopolitikai kontextusának és nemzeti, nemzetállami jelentőségének higgadt és körültekintő – minden érintett nemzet szempontjait, forrásanyagát bevonó – elemzése alighanem még egy ideig várat magára. A magyar, szlovák, román Trianon-képek mai kritikai történeti háttere, forrásokig visszanyúló feldolgozottsága jól kivehetően igen különböző, azaz az elsődleges feladat ezeknek a különbségeknek a csökkentése lenne. Az elemzési módszerek és szempontok összehangolásában a kritikai történetírás képviselői alighanem már ma is meg tudnának egyezni.

A gondok a feltárt tények interpretációjával, a nemzetállami kánonok ütköztetésével vagy éppen figyelmen kívül hagyásával kezdődnek. Miközben a kelet-közép-európai modern nacionalizmusok államjogi és függetlenségi törekvései 1848-tól kezdődően egyértelművé váltak, a térség két rendszerfenntartó nagyhatalmának, Németországnak és Oroszországnak I. világháborúban elszenvedett veresége lehetővé tette a régió nemzetállami átalakítását. Nagy kérdés azonban, meddig juthat bármilyen politikatörténeti kutatás, amely az egymással szembesülő nemzetépítő nacionalizmusok törekvései és mai történeti kánonjai közt kívánna konszenzusos történeti képet alkotni. Itt feltétlenül igazat kell ad-

30 Hronský hadtörténészként szintén több könyvet, tanulmányt adott közre az 1918–1919. évi szlovákkérdésről. *Marián Hronský: Boj o Slovensko a Trianon*. NLC, Bratislava, 1998. (Angolul is megjelentették: *The Struggle for Slovakia and the Treaty of Trianon*. Veda, Bratislava, 2001.) Tavaly kiadott nagymonográfiája a diplomáciai, hadtörténeti forrásbázis méretét és a feldolgozás mélységét tekintve egyaránt új szintjét jelenti a trianoni kérdéskör szlovák feldolgozásának. *Už: Trianon. Vznik hraníc Slovenska a problémy jeho bezpečnosti (1918–1920)*. Veda, Bratislava, 2011.

nunk azoknak a pozsonyi kollégáinknak, akik egybehangzón a nemzeti kánonok dekonstrukciójában, a társadalomtörténeti megközelítésű munkák beindításában látják a 20. századi historiográfiai örökség meghaladásának esélyét.³¹

Roman Holec a magyar Trianon-képben felerősödött etnocentrikus és nacionalista mozzanatok térnyerését bírálva látja ezt, de alapvetően régi reflexek alapján a magyar történészek gyávaságának tulajdonítja a szaktörténet defenzíváját. Mindeközben figyelmen kívül hagyja Ormos Mária, Romsics Ignác, Zeidler Miklós, Ablonczy Balázs vagy éppen Gyáni Gábor, Pritz Pál kritikai értelmezéseit, „mítoszromboló” könyveit, tanulmányait.³² A helyzet nyilvánvalóan jóval összetettebb, az okok mélyebbek és általánosabbak. Gyáni Gábor például „a Trianon-szindróma”, a trianoni emlékezeti hely páratlan hatékonyságát az 1918–1920. évi események sorsfordító, tragikus jellegével, a magyarság és Magyarország európai és szomszédsági viszonyrendszerének alakulását a vesztes pozíciójából kiinduló értelmezéssel, a politika által történő folyamatos instrumentalizálással, s mindezek alapján „a trianoni rituális kommemoriális kultusz” erejével indokolja. Gyáni szerint Trianon mint érzelmileg, ideológiailag és politikailag terhelte emlékezeti hely ideális objektuma a szaktörténet és a köztörténet közti erőmutatványoknak.³³ A Trianon-képbe kódolt ellentmondások másfajta racionális magyarázatát adja Ablonczy Balázs, aki a Trianon-emlékezet folklorizálódását emeli ki.³⁴

Holec egyik korábbi munkájában, amelyet az utolsó Habsburgok szlovák vonatkozásainak szentelt, maga is szembesült a történeti magyar állam összeomlásához vezető háborús események szlovák kollektív emlékezetének többszólamúságával. Miközben jól bizonyítható, hogy a korabeli szlovák politikai elit az

31 *Miroslav Michela*: Emlékezet, politika, Trianon. A legújabbkori szlovák–magyar kapcsolatok „új kezdetének” kontextualizálása. *Regio* (2007) 4. sz. <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00068/pdf/081-092.pdf>; *Vörös László*: A történelmi Magyarország szétesése és Trianon. Az 1918–1920 közötti események megjelenítése a magyar és a szlovák történetírásban. *Limes* 24. (2011) 1. sz. 7.

32 Pl. Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről. Szerk. Romsics Ignác. Osiris, Bp., 2005.; *Ablonczy Balázs*: Trianon-legendák. Jaffa, Bp., 2010.

33 „Belső megosztottság hatja át az akadémiai történetírás és a Trianon-kérdés taglalására szakosodott public history közötti viszonyt is: éles elvi ellentét fordítja szembe őket egymással. Nem beszélhetünk azonban arról, hogy a public history *en bloc* a Trianon-kultuszt szolgálja a mai Magyarországon. Kizárólag az olykor a területi revíziót is sugalmazó, a Trianon-kultuszt lelkesen propagáló két történelmi magazin, a *Trianoni Szemle* és a *Nagy Magyarország* képviseli a public historynek ezt a válfaját; ezek az orgánusok egy, az akadémiai történetírás alatt elhelyezkedő történeti szubkultúrát, Kosáry Domokos helyénvaló meghatározása szerint a történeti alvilágot fémjelzik. Mérhetetlenül nagy távolság választja el őket (a körük felrakozókat) a *História* és a *Rubicon* című, szintén a public history képviseletében ténykedő történelmi magazinoktól és az utóbbiakban megrajzolt Trianon-képtől.” *Gyáni G.*: Nemzet, kollektív emlékezet i. m. (4. jz.) 370.

34 „A trianoni békeszerződés olyan méretű területconkítást szentesített, a nemzet oly nagy részét szorította a határokon kívülre, hogy sem a tudomány racionalizmusa, sem a politika nem tudta feldolgozhatóvá tenni a közvélemény számára. A Trianonról szóló történeti diskurzus ezért sok elemében folklorizálódott. Olyan meseszerű elbeszélések születtek, amelyek túléltek az elmúlt nyolcvan-kilencven évet, és ma is befolyásolják, sőt meghatározzák a társadalom nagy részének történeti tudatát.” *Ablonczy B.*: i. m. (32. jz.) 13.

1914 előtti cseh–szlovák közeledési, együttműködési tendenciákra, kezdeményezésekre építve 1918 őszen gyorsan és erőteljesen csatlakozott a csehszlovák állam – mi több, a „csehszlovák nemzet” – kiépítésének programjához, a szlovákok többsége más valóságot élt meg. Mégpedig azt, hogy a világháborút a Monarchiáért és Magyarorszáéért, az uralkodóért hűségesen végigharcolta és hatalmas véráldozatokat hozott. Holec könyvében regisztrálja annak a történelemben gyakori paradox törvényszerűségnek a szlovák változatát, amely szerint „a hősök mindig csak a győztesek lehetnek”. (Cseh-)Szlovákia háború utáni hősei így nem az olasz és balkáni frontokon a közös hadseregben harcoló szlovák katonák, hanem az ellenséghez átállt, az olasz, francia, orosz hadifogságban megszervezett csehszlovák légiók tagjai. A háborús hősök emlékműveire a szlovák többségű településeken nem a régi hazáért harcolók, hanem az új hazát védelmező (cseh)szlovák katonák nevei kerültek.³⁵

A magyar és szlovák Trianon-viták egyik legtartósabb részkérdésének a közös történelmi államhoz való viszonyulást szokás tartani. Az „ezeréves elnyomás” és a Szent István óta tartó, azaz ugyancsak „ezeréves” ideális magyar nemzetiségi politika ellenmítoszai, a nyelvkérdésben folytatott reformkori harcok, az 1848–1849. évi konfliktusok, illetve a dualizmus korának nemzetiségi küzdelmei olyan távolságot alakítottak ki a magyar és a szlovák politikai reprezentáció közt, amely önmagában képes volt megakadályozni a kiegyezéssel béke alternatíváját.

Nemzeti és/vagy kritikai történetírás

Annak ellenére, hogy a kelet-közép-európai nemzetállamok történetírásában az 1989 óta eltelt időszak igen jelentős tematikai megújulást, módszertani és intézményi változásokat hozott, a „nemzeti kánont”, a történelem nemzeti narratíváit továbbra is alapvetően a politikatörténelmi diskurzusok határozzák meg. A nemzet és állam kollektív emlékezeteként értelmezett nemzeti történelem ugyanis ma még meghatározó súllyal van jelen abban a viszonyrendszerben, amely a – források módszeres elemzésére és a felhalmozott szakmai tudás folyamatos megújítására törekvő – szaktörténetírás és a – mediális térben, publicisztikában, politikai vitákban, megemlékezésekben „alkalmazott” történelem különböző szintjeit, színtereit magában foglaló – köztörténet között biztosítja az átjárást és a kapcsolódást.

Ugyanakkor – az egyének és társadalmi csoportok egymástól eltérő szociokulturális meghatározottságai, különböző történelmi tapasztalatai miatt – éppen a kollektív emlékezetként felfogott múltértelmezés az egyik alapvető oka annak, hogy a generációs emlékezet által befogható két-három nemzedéknyi múltból többféle történelem él és vitatkozik egymással párhuzamosan.³⁶ A történelem, így

35 *Roman Holec: Poslední Habsburgovci a Slovensko.* Ikar, Bratislava, 2001. 282–283.

36 Erről ld. pl. *Gyáni G.: Nemzet, kollektív emlékezet i. m. (4. jz.); Uő: A 20. század mint „emlékezeti esemény”.* Forrás 41. (2009) 7–8. sz. <http://www.forrasfolyoirat.hu/0907/gyani.pdf>;

a magyar és szlovák „közös történelem” pluralitása, a különböző szakszerű és kritikai történeti interpretációk egymással való versengése ezzel együtt a történetírás magától értetődő létformája. Mindez természetesen nemcsak az adott nemzeti társadalom saját történelméről kialakult képét befolyásolja, hanem a szomszéd nemzetek múltjának, a velük való kapcsolatoknak a megítélését is.

Minthogy azonban a magyar történetírásban – térségünkben a lengyel, szlovén fejlődéshez hasonlítható módon – már 1989 előtt elkezdődött a politikatörténet trónfosztása, különösen a társadalom-, gazdaság- és esztétörténet terén jórészt sikerült lebontani az ideológiai monopóliumokat, az elmúlt két évtizedben pedig viszonylag erőteljes intézményi, módszertani újrendeződés zajlott le.³⁷ Mindez hozzájárult ahhoz, hogy az elmúlt harmadfél évtizedben a nemzeti kérdés folyamatos újraértelmezésével párhuzamosan komoly viták folytak, s jelentős átértékelések történtek a nemzeti történelem lehetséges kereteiről és funkciójáról.³⁸ Az örök nemzet mítoszát kiindulópontként elfogadó (nemzet)állami történelemfelfogás – egyebek közt Szűcs Jenő hosszú távon meghatározó elméleti munkáinak hatására – a magyar akadémiai történetírásban fokozatosan háttérbe szorult. Megszülettek azok az első magyar és szlovák, lengyel és cseh munkák, amelyek mindenki számára egyértelművé tehetik: egyszerre több értelmezési mód és fogalmi keret biztosít lehetőséget arra, hogy meghaladjuk az etnocentrikus történeti világgépet. Ehhez az szükséges, hogy a (poszt)modern nemzeti társadalmak történelmében, mindenféle nacionalizmustól mentesen, előtérbe kerüljenek a mikrotörténeti megközelítések, a „nagy történelem” személyi, családi, lokális metszetei, aminek üdvös mellékhatása az lehet, hogy csökken a frontális, nemzeti szembenállás a nemzeti, így a magyar és a szlovák történetírás között. A mikrotörténeti elemzések, megközelítések akár rövid távon is árnyalhatják, lebonthatják a nagy nemzeti narratívákat. Holec Černova-könyve vagy Kövér György Tiszaeszlár-könyve e tekintetben két erős példa.³⁹

A nemzeti történelem mesternarratívájának művelésével, oktatásával vagy éppen kritikájával azt a 19. században gyökerező historiográfiai tradíciót vitatjuk, amely még a leginkább lázadók tollát és módszereit is megköti a nemzeti historiográfiai és interpretációs tradíciók keretei közt. És bár látjuk a fiatal cseh, lengyel, horvát, szlovén, magyar és szlovák történészek esetében a szemléleti, tematikai, módszertani megújulást, munkáik erős hangsúlyokkal jelölik ki a törés-

Üdö: A kollektív emlékezet két formája: hagyomány és történeti tudat. In: Liberalizmus és nemzettudat. Dialógus Szabó Miklós gondolataival. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, Bp., 2008. 412–426.

37 Balázs Trencsényi–Péter Apor: Fine-tuning the Polyphonic Past: Hungarian Historical Writing in the 1990s. In: Narratives Unbound. Historical Studies in Post-Communist Eastern Europe. Ed. Sorin Antohi–Apor Péter–Trencsényi Balázs. CEU Press, Bp., 2007. 61–63.; *Ormos Mária:* Van-e történelem? Kossuth, Bp., 2012. 143–144.

38 László Vörös: Analytická historiografia versus národné dejiny. „Národ” ako sociálna reprezentácia. Edizioni Plus–Pisa University Press, Pisa, 2010.

39 Roman Holec: *Tragédia v Černovej* a slovenská spoločnosť. Matica slovenská, Bratislava, 1997.; Kövér György: *A tiszaeszlári dráma.* Társadalomtörténeti látószögek. Osiris, Bp., 2011.

vonalat. A kanonizált történelem határait átlépni egy-két nemzedék alatt láthatóan nem lehet. Saját nemzeti historiográfiai kereteink egyszerre nyújtanak fogódzókat és a folytonosság élményét, vonzanak olvasókat és hallgatókat, diákokat és a történeti tradíciók iránt fogékony érdeklődőket.

A nemzeti történelem mindazonáltal máris új pozícióba került, egyike lett a lehetséges megközelítéseknek, tematikai és interpretációs kereteknek. Ezért is külön figyelmet érdemel Roman Holec kritikája. Sokan kételkednek abban, hogy felszámolhatóak-e vagy legalább átjárhatóvá tehetőek-e a nemzeti történetírások közti választóvonalak. Meggyőződésem, s amint azt Roman Holec legutóbb idézett írása s több más elemzése is bizonyítja, a részrehabilitáció és elfogultság minimalizálásával, a források belátó, az érintett nemzetek, közösségek szempontjait egyformán megvizsgáló feltárásával egyáltalán nem esélytelen a kritikai nemzeti történetírások közeledése.

LÁSZLÓ SZARKA

PARALLEL PHENOMENA IN HUNGARIAN AND SLOVAK HISTORIOGRAPHY AND PUBLIC HISTORY

The present study examines the problems which were raised by Roman Holec in his *Trianon rituals or considerations of some features of Hungarian historiography* (Historický Časopis 59. [2011] Supplement 25–48.) and partly by Csaba Zahorán in his polemic article which was published in *Történelmi Szemle* 2011/4, with a look to the history of Hungarian–Slovak historiographical polemics in general. Since 1989 considerable changes have taken place in both Hungarian and Slovak historiography, one of the most important consequences of which is that the professional – academic and university – view of history has become greatly differentiated. The negative side of this process with regard to Slovak historiography was already critically examined by Roman Holec in his articles published previously; the study of his which is the object of the present debate focuses on the seamy aspect of the process on the Hungarian side only.

An especially important topic to discuss can be the rearrangement of the research and education of history in Central Europe which can be observed in the field of public history. The concise histories of varying professional niveau, political commemorations and sensational “discoveries” all offer useful topics to both politicians and the media, since they express their own ideological prefigurations and programs through histories of their own as opposed to “official history”.

The study pays attention to the fact that the Hungarian–Slovak Historical Committee has already dealt several times with those common questions and problems of interpretation which are emphatically referred to in the study of Roman Holec. The author indicates that in judging the process of assimilation which became a mass phenomenon during the Austro-Hungarian dualism, not all the changes of language and identity which characterised different social groups, geographical regions or cities can be blamed exclusively on the nationalism of the contemporary Hungarian state.

It is in this context that the author challenges the contention of Holec that the Hungarian society is “history-sick”. The reasons for abusing history are frequently to be looked for outside the historical profession itself, and the solutions lay in the

framework of the politics of history. Holec includes in his selection of Hungarian ethno-centric Trianon interpretations authors who examined the context in which the Central-European nation states had been born between 1918 and 1920 with sufficient circumspection and with due regard to the problem's complexity, and whose criticism in this context is consequently unjustifiable. The study draws attention to the fact that a part of Slovak historiography and public history are characterised by the same manifestations of one-sidedness as their Hungarian counterparts. It is thus important that anyone criticising ethno-centric phenomena should also engage in a comparative analysis of competing historiographies.

PÁLFFY GÉZA

Állami és nemzeti reprezentáció az újkori Magyarországon: a magyar uralkodókoronázások és a Szent Korona (1526–1916)

Kutatási munkaterv a Lendület II. Programra (2012–2017)

Az elmúlt egy évtizedben szinte alig telt el olyan hét, amikor a magyar államiság és a magyar történelem – európai mértékben is egyedülállónak nevezhető – jelképe, a Szent Korona ne szerepelt volna a különböző médiumok híradásaiban. Ez az érdeklődés Magyarország új alkotmányának kidolgozása kapcsán még tovább növekedett, hiszen a Szent Korona – a magyar államcímmer pajzsának különleges díszeként – az új alaptörvénynek is részét képezi (Alapvetés I cikk [1]), miközben minden magyar állampolgár naponta láthatja személyi igazolványán vagy éppen fizetés közben a papír- és aprópénzeken. Magyarország 2011. évi európai uniós elnöksége idején ugyanakkor a különböző állami ceremóniák kaptak fokozott figyelmet, amelyek jelentőségükben leginkább a Magyar Királyság legfontosabb állami-nemzeti reprezentációs eseményével, a magyar uralkodókoronázásokkal mérhető össze.

A téma kutatásának hazai és nemzetközi aktualitása

Mindezek ismeretében teljességgel érthető, hogy a magyar társadalomban mind a Szent Korona, mind a koronázások története iránt igen eleven az érdeklődés. Sőt az adófizető magyar állampolgárok joggal mondhatják, hogy a gyakran felbukkanó áltudományos elképzelésekkel szemben szeretnének minél több újat és valósat megtudni a történeti magyar állam egyik legfontosabb reprezentációs eseményéről és a magyar államiság legfőbb jelképeinek (korona, címcer, zászlók stb.) históriájáról. Ezt az érdeklődést az elkövetkező esztendőben bizonyosan erősíteni fogja, hogy a most meghirdetett Lendület Program (2012–2017) végén emlékezünk majd meg az utolsó magyar királykoronázás (1916. december 30.)

100 éves jubileumáról. A közelgő kerek évforduló így nemcsak lehetőséget, hanem úgymond egyfajta kötelezettséget is jelent a magyar tudományosság, így természetesen a Magyar Tudományos Akadémia és a témában érintett bölcsészettudományi kutatóintézetei számára, hogy közös összefogással minél több újdonsággal gazdagítsák a magyar királykoronázásokról és a Szent Koronáról szerzett ismereteinket.

A téma kutatásának a fentiekén túl különleges inspirációt ad az is, hogy az állami és nemzeti ceremóniák, valamint a politikai, hatalmi és művészeti reprezentáció, illetve a szimbolikus és politikai kommunikáció kutatása az elmúlt mintegy másfél-két évtizedben világszerte virágkorát éli, sőt az uralkodói udvarok vizsgálatával együtt – legalábbis a kora újkori történelem területén – az egyik vezető kutatási irányzatnak tekinthető. Ennek a folyamatnak a kezdetét jól jelzi a téma egyik alapművének tartott, ráadásul egy magyar szerző, a P. E. Schramm-tanítvány Bak M. János történész által szerkesztett és az Amerikai Egyesült Államokban még 1990-ben megjelentetett tanulmánykötet.¹ Ezt azután mind angol, mind német és szláv nyelvterületen szép számban követték és követik mind a mai napig értékes monográfiák, tanulmánykötetek és kiállítási katalógusok.

A magyar szempontból – elsősorban a középkori és újkori közös uralkodóknak köszönhetően – talán legrelevánsabb közép-európai érdeklődést érzékletesen jelzi, hogy az elmúlt évtizedben a német és cseh királykoronázásokról több meghatározó kiállítási katalógus és feldolgozás született.² A német állam a müncheni egyetemen a szimbolikus és politikai kommunikáció középkori és kora újkori történetének vizsgálatára létrehozott kutatócsoportot egy grandiózus projekt³ támogatásával segítette (vezetője Prof. Barbara Stollberg-Rilinger), amelynek eredményei nemzetközi szinten is nagyon figyelemreméltóak. Emellett hasonló témákban számottevő újdonságok születtek a dél-csehországi České Budějovice-i egyetem és a bécsi egyetem történeti intézeteiben is.⁴

1 Coronations. Medieval and Early Modern Monarchic Ritual. Ed. János M. Bak. University of California Press, Berkeley–Los Angeles–Oxford, 1990.

2 Ld. pl. Krönungen. Könige in Aachen – Geschichte und Mythos. Katalog der Ausstellung. Hrsg. Mario Kramp. I–II. Zabern, Mainz, 2000.; Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation 962 bis 1806. Altes Reich und neue Staaten 1495 bis 1806. Ausstellung des Europarates in Berlin und Magdeburg. Hrsg. Hans Ottomeyer et al. I–II. Sandstein, Dresden, 2006., valamint egészen frissen: *Harriet Rudolph*: Das Reich als Ereignis. Formen und Funktionen der Herrschaftsinszenierung bei Kaisereinzügen (1558–1618). Böhlau, Köln–Wien, 2011., ill. *Benita Berning*: „Nach altem löblichen Gebrauch”. Die böhmischen Königskrönungen der Frühen Neuzeit (1526–1743). Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 2008.; *Štěpán Vácha et al.*: Karel VI. a Alžběta Kristýna. Česká korunovace 1723. Paseka–Národní galerie v Praze, Praha, 2009. vagy ugyancsak frissen *Jiří Hrbek*: Česká barokní korunovace. Lidové noviny, Praha, 2010.

3 SFB 496: <http://www.uni-muenster.de/SFB496/Welcome.html>.

4 Ld. pl. *Zdeněk Vybíral*: Politická komunikace aristokratické společnosti českých zemí na počátku novověku. Jihočeská univerzita Historický ústav, České Budějovice, 2005. vagy Die Krönungen Maximilians II. zum König von Böhmen, Römischen König und König von Ungarn (1562/63) nach der Beschreibung des Hans Habersack. Hrsg. Friedrich Edelmayer et al. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, 1990.

A kutatás magyarországi és nemzetközi tudományos jelentősége

Mindezek ismeretében megdöbbenőnek tűnhet, hogy a magyar uralkodókoronázások és a Szent Korona 1526 és 1916 közötti történetének vizsgálata a magyar tudományos kutatás „mostohagyermekai” közé tartozik. Az elmúlt évtizedekben a művészettörténész Galavics Géza akadémikus és kollégái, a történész R. Várkonyi Ágnes és Benda Kálmán akadémikusok, valamint tanítványaik, a koronakutató és heraldikus középkorász Bertényi Iván, illetve újabban Tóth Endre és Szvitek Róbert, továbbá a holland Kees Tszelszky kivételével alig-alig érintették Magyarországon az alap kutatások szintjén a témát. (Nem számítva természetesen a történeti, levéltári és művészettörténeti alap kutatásokat ritkán végző amatőr koronakutatók szakmai szempontból gyakran megkérdőjelezhető, egy-egy érdekes kérdést ugyanakkor fel-felvető és az elmúlt évtizedekben egyre gyarapodó munkásságát.) Ezt a szomorú helyzetet szimbolikusan igazolják az alábbi példák is.

Elsőként jól jellemzi ezt a kutatási projekttervünk logójának választott és a jelen közlemény elején látható, 1618. évi szent koronás magyar címerábrázolás sorsa. Ez ugyanis nem csupán nemzeti ereklyénk egy ez ideig teljesen ismeretlen ábrázolása, hanem egyúttal az egyik legkorábbi olyan magyar államcímerképünk is, mely csaknem teljességgel megegyezik az új magyar alkotmányban rögzített hivatalos magyar államcímerrel, így méltán nemzeti kulturális örökségünk meghatározó része. Ennek ellenére első közlése csupán nemrég látott napvilágot, noha a kiemelkedő jelentőségű forrás mind a kutatók, mind a nagyközönség számára félreérthetetlenül jelzi a magyar államiság több évszázados hagyományait.⁵

Másodszor: bár régebbi és újabb Szent Korona-történeteink természetesen több helyütt érintik a magyar uralkodókoronázások kérdéskörét, a téma utolsó magyar nyelvű feldolgozása – a fenti német és cseh eredményektől súlyosan lemaradva – még a II. világháború előtt, 1939-ben látott napvilágot Bartoniek Emma tollából.⁶ Ráadásul e munka újkori fejezete – középkori részével ellentétben – kevéssé épül szisztematikus forrásfeltárássra. Ennek következtében az újkori magyar uralkodókoronázások legátfogóbb alaplívénak – nem tévedés – a szlovák történész, Štefan Holčík napjainkra négy kiadást megért, saját kutatásokra kevéssé támaszkodó munkája⁷ számít. Mivel e kötet a szlovák mellett magyarul és németül, sőt lengyelül is megjelent, abban a furcsa helyzetben vagyunk,

5 Pálffy Géza: A Magyar Korona országainak koronázási zászlói a 16–17. században. In: „Ez világ, mint egy kert...” Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére. Szerk. Bubryák Orsolya. MTA Művészettörténeti Kutatóintézet–Gondolat, Bp., 2010. 33.: 7. kép.

6 Bartoniek Emma: A magyar királykoronázások története. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1939. Reprint: Akadémiai, Bp., 1987.

7 Štefan Holčík: Korunovačné slávnosti. Bratislava 1563–1830. 4. dopl. a preprac. vyd. Ikar, Bratislava, 2005.

hogy a nemzetközi (világnyelveken író és olvasó) tudományosság az újkori magyar uralkodókoronázások kapcsán nem magyar tudósok, hanem mindenekelőtt egy – egyébként nagyra becsült – szlovák kolléga munkáját idézi, általában annak német (ritkábban szlovák) nyelvű kiadását. Am ugyanez a helyzet a koronázásokra megjelent különféle érvek kutatása terén is. A 20. század eleji magyar közlemények, főként Gohl Ödön és Huszár Lajos, illetve cseh kollégák meghatározó újabb adatközlései (emlékérme-katalógusai) mellett ugyanis e témáról csupán szlovákul rendelkezünk teljesebb összeggel,⁸ még ha ez pusztán a pozsonyi koronázásokra koncentrál is.

Mindezek alapján talán nem túlzás úgy fogalmazni, hogy a magyar uralkodókoronázások és a Szent Korona újkori történetének eddig elmaradt kutatása a magyar tudományosság egyik igen jelentős adóssága. Így a hazai társadalomtudományok közös ügyének, sőt egyfajta magyar nemzeti ügynek is tarthatjuk, hogy a 2016. évi jubileumi esztendőre ez a helyzet – többéves alapkutatót követően, számos rokon diszciplína összefogásával – megváltozzon. Az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – amelynek fő profiljában ez ideig a téma nem szerepelt – kutatóhelyként ehhez kíván az elkövetkező fél évtizedben tudományos tanácsadója, Pálffy Géza (az MTA doktora) mint kutatócsoport-vezető irányításával meghatározó kutatói és kutatásszervezői bázisul szolgálni. Így a kutatás témáját a kutatóhelyen nemcsak új területnek és nemzeti kulturális örökségünk megőrzése szempontjából is kiemelkedő jelentőségű kérdéskörnek, de a fentiek ismeretében jelentős hazai és nemzetközi érdeklődésre számot tartó projektnek is tartjuk. Ezen a területen ráadásul nemcsak az említett vezető angol, német, osztrák és cseh tudományos műhelyekkel, hanem a szomszédos országok magyar nemzetiségű tudósaival is lehetőség nyílhat szorosabb együttműködésre.

Interdiszciplináris alapkutató – kutatásösztönző szereppel

A megpályázott kutatási projekt legfontosabb célja a történeti magyar állam politikai jelentőségét, régi hagyományait és szuverenitását egyaránt sokrétűen fémjelző uralkodókoronázások és a Szent Korona 1526 és 1916 közötti történetének új alapkutatókat építő feltárása. Mindezt az alábbi – a kutatások alatt természetesen még módosítható – tematika szerint kívánjuk megvalósítani, mely egyúttal megfelel a projekt legfőbb eredményeit magyar és angol nyelven egyaránt összegző, nagy tanulmánykötet tervezett szerkezetének.

⁸ Jozef Hlinka: Bratislavské korunovačné medaily a žetóny. Obzor, Bratislava, 1966.

I. Koronázások Székesfehérvárott: középkori előzmények (előtörténet)

A

1. A középkori magyar királykoronázások szertartásrendje

B

1. A Szent Korona (mint műtárgy)
2. Az országalma és a jogar
3. A koronázási palást
4. Koronázási kardok
5. Koronázási keresztek

C

1. A székesfehérvári koronázóbazilika
2. Uralkodókoronázások és művészeti reprezentáció a középkorban
3. A Szent Korona eszméje a középkori Magyarországon

*II. Pozsonyon és Sopronon át Budára:
a kora újkori magyar koronázások (1526–1792)*

A

1. Szabad királyválasztás versus örökös királyság
2. A kora újkori magyar koronázások szertartásrendjének kialakulása: régi hagyományok és új szokások Habsburg Miksa 1563. évi pozsonyi koronázásán
3. A koronázási ceremónia szimbolikája: I. József koronázása 1687. december 9-én, Pozsonyban
4. Az esztergomi érsekek és a magyar királykoronázások
5. A magyar királynék koronázásának sajátosságai
6. Koronázások a 17. századi Sopronban
7. Hagyományok és változások a 18. századi szertartásrendben
8. A koronázási ceremónia utolsó, szimbolikus eleme: a koronázási lakomák
9. Lovagi tornák, tűzijátékok és ünnepségek a koronázások alkalmával
10. Az első budai koronázás (1792)
11. Közép-európai analógiák I.: A német-római császárkoronázások a kora újkorban
12. Közép-európai analógiák II.: A cseh királykoronázások a kora újkorban II. Mátyás 1611. évi prágai ceremóniája példáján
13. Közép-európai analógiák III.: A lengyel királykoronázások a kora újkorban
14. Közép-európai analógiák IV.: Magyarok a kora újkori német és cseh koronázásokon

B

1. A Szent Korona a 16–18. században
2. Különleges exkurzus I.: a korona a bécsi és a prágai kincstárban
3. Különleges exkurzus II.: Bethlen Gábor és a Szent Korona
4. A Szent Korona Budán 1790-ben
5. A korona első tudományos leírásai
6. Kardok a magyar uralkodókoronázásokon
7. Koronázási ötvöstárgyak: eskükeresztek, kelyhek stb. (16–18. század)
8. A (régi) koronázási láda
9. A koronázási jelvények okmányai
10. Koronázási magyar díszöltözetek
11. Koronázási országzászlók
12. Koronázási érmek
13. Miseruhák és ornátusok a 16–18. századi koronázásokon
14. Főpapi szertartáskönyvek a koronázásokon
15. A Szent Korona őrei és a koronaórség
16. Heroldok a magyar koronázásokon

C1

1. A Magyar Korona országai: egy régi birodalom hagyományainak ápolása a 16–18. században
2. Hatalmi küzdelem és reprezentáció a királykoronázásokon
3. Német birodalmi visszhang: a magyar koronázások és a kora újkori propaganda (nyomtatott hírlevelek)
4. A magyar koronázások a *Theatrum Europaeum*ban
5. II. Lipót és I. Ferenc császárrá választása és magyar koronázása a nyilvánosság tükrében
6. Cseh szemtanúk a magyar királykoronázásokról
7. Pápai nunciusok jelentései
8. Velencei követek beszámolóí
9. Spanyol követek híradásai
10. Portugál szemtanúk leírásai
11. A magyar koronázások nyugat-európai (angol, francia és holland) recepciója
12. 18. századi történetíróink a koronázásokról

C2

13. A Szent Korona eszméje a kora újkori Magyarországon
14. A Szent Korona a Magyar Korona országaival: az „országablák”
15. A Magyar Korona időlegesen elveszett tagja I.: Erdély
16. A Magyar Korona időlegesen elveszett tagja II.: a koronáért elzalogosított Nyugat-Magyarország
17. A Magyar Korona különleges tagjai: a szabad királyi városok
18. A horvátok és a Magyar Korona
19. 18. század végi Szent Korona-diskurzusok

20. A Szent Korona oszmán szemmel
21. A Habsburgok mint magyar királyok és a képzőművészeti reprezentáció
22. A pozsonyi koronázódóm
23. A világi és egyházi elit temetkezési stratégiája a pozsonyi koronázótemplomban
24. A pozsonyi koronázások építészeti és művészeti emlékei
25. Egy különleges hajóhíd az 1563. évi koronázáson
26. A soproni koronázótemplom
27. Új koronázótemplom Budán a 18. század végén
28. Koronázási metszetek (16–18. század)
29. A Szent Korona 16–18. századi ábrázolásai
30. A szent királyok ábrázolásától a koronázási eseményképekig
31. Lackner Kristóf és a Szent Korona
32. Festmények a 18. századi koronázásokról
33. A Korona és Szűz Mária (felajánlás stb.)
34. Koronázási eskü és hitlevél
35. Koronázási (köszöntő)beszéddek és egyéb irodalmi emlékek
36. Zene a magyar uralkodókoronázásokon
37. Koronás címereslevelek
38. A koronázási jelvények másolatai
39. Az Erdődy család galgóci „koronázó oltára”

III. Az utolsó magyar uralkodókoronázások (19–20. század)

A

1. A koronázások szertartásrendje a modern korban
2. Az utolsó önálló magyar királyné-koronázás: Karolina Augusztia 1825. évi szertartása és képi ábrázolásai
3. Egy elfeledett koronázás: V. Ferdinánd 1830. évi pozsonyi szertartása
4. Az 1896. évi millenniumi ünnepek „koronázási ceremóniája”
5. Koronázás az I. világháború közepette
6. A koronázódomb szimbolikája (1867, 1916)
7. Nemzetközi párhuzamok a 19. századi Európából

B

1. A Szent Korona (1792–1916)
2. Különleges exkurzus III.: a Szent Korona Orsován
3. A korona első tudományos vizsgálatai a 19–20. század fordulóján
4. Koronázási liturgikus ötvöstárgyak: eskükeresztek, kelyhek stb.
5. A koronázási jelvények új ládái
6. Koronázási díszöltözetek (1867, 1916)
7. Az utolsó koronázások országzászlói
8. Koronázási érmek

9. Koronázási miseruhák és ornátusok
10. A koronaórség a 19–20. században

C

1. Egy régi birodalom modern kori utóélete: a magyar birodalmi gondolat (19–20. század)
2. Erdély és a magyar koronázások (1867, 1916)
3. Horvátország és a magyar koronázások (1867, 1916)
4. Az 1867. évi koronázás és az európai nagypolitika
5. Ferenc József koronázásának hazai és nemzetközi sajtóanyaga
6. IV. Károly koronázásának nemzetközi visszhangja
7. Az utolsó koronázás az egykorú hazai és nemzetközi sajtóban
8. A korona és koronázások a 19–20. századi folklórban és populáris irodalomban
9. A koronázások a 19–20. századi magyarországi tankönyvekben
10. A Szent Korona a magyar népi díszítőművészetben
11. A Szent Korona-tan (az Osztrák–Magyar Monarchia bukásáig)
12. Dinasztikus és nemzeti reprezentáció: nemzetépítés és koronázások
13. A Szent Korona jelentősége az abszolutizmus időszakában (recepció, irodalom, műalkotások, tankönyvek)
14. A budai Nagyboldogasszony-templom mint koronázódóm
15. Az 1916. évi koronázás „díszlettervei”
16. Művészek az 1916. évi koronázáson: látványtervek (Benczúr Gyula, Bánffy Miklós, Kós Károly stb.)
17. Festmények, metszetek és képzőművészeti emlékek a 19–20. századi koronázásokról
18. Ferenc József koronázása a fotók tükrében
19. Az utolsó magyar koronázás fotói
20. Filmek az 1916. évi koronázásról és nemzetközi párhuzamaik
21. Koronázási (köszöntő)beszédek és az irodalmi recepció
22. Koronázási misék

Bár a kutatás legrészletesebben vizsgált korszakát a kora újkor (II. rész: 1526–1792) képezi, természetesen nem feledkezünk meg – egyfajta nélkülözhetetlen előtörténet gyanánt készülő rövidebb áttekintésben – a középkori előzményekről (I. rész: a mohácsi csatáig), illetve jóval nagyobb hangsúllyal az ez ideig alig vizsgált 19–20. századi koronázásokról sem (III. rész). Az elkövetkező esztendőkből tehát a II–III. időszak vonatkozásában szisztematikusan és részletesen kívánjuk vizsgálni egyrészt *a koronázást és szertartásrendjét* (A); másrészt *a Szent Koronát és a koronázási jelvényt* (elsősorban történeti és művészettörténeti aspektusból, B), harmadrészt *a koronázás szerepét a politikai, hatalmi és művészeti reprezentációban* (C1), illetve *a Szent Korona mindenkori eszmeiségét és ennek változásait* (C2). Így a kutatás Szapolyai I. János király (1526–1540) 1526. évi székesfehérvári koronázásától áttekinti a 16–19. századi összes pozsonyi, soproni

és budai, végül az utolsó, 1916 végi, immár budapesti szertartást és körülményeit is. Mindez kiváló lehetőséget kínál arra, hogy egyrészt a mai Szlovákia területére összpontosító eddigi „szlovák szemlélettel” ellentétben ne csak a pozsonyi, hanem az összes újkori uralkodókoronázást egységében és változásaikban egyaránt láthassuk, másrészt az említett kötetben az újkori magyar történelem egészét és az állami-nemzeti reprezentáció fejlődését egy különleges objektíven, nevezetesen a koronázások „mikroszkópján” át mutathassuk be.

A fenti kutatási terv reményeink szerint jól tükrözi mind az alapkutatások mélységét, mind interdiszciplináris jellegét. Ezzel kapcsolatban kiemelendő, hogy a projekt megvalósítása során megkülönböztetett figyelmet fordítunk a koronázások ez ideig kevésbé vizsgált politika(történet)i és nemzetközi visszhangjára (lásd fent az A és C pontok alatt). Elsősorban a spanyol, a velencei és a pápai követek jelentéseire, illetve az angol, francia és holland recepcióra szeretnénk koncentrálni, hiszen e területen ez ideig még alig folytak alapkutatások (a spanyol követjelentések összegyűjtésére már sikerült két fiatal hispanista történészt a kutatócsoport tagjává megnyernünk, valamint tárgyalásokat folytatunk a velencei relációk és a pápai nunciusi jelentések tapasztalt kollégák segítségével történő feltérképezésének lehetőségeiről is). Mindez jól kiegészítheti majd a széles körű bécsi, budapesti és esztergomi levéltári feltáró munkát.

Vállalkozásunk interdiszciplináris jellegét a fenti tervezetben szereplő sokrétű tematika mellett az is mutatja, hogy a megvalósítására alakuló kutatócsoportnak történészek mellett ugyanúgy lesznek művészet-, eszme-, irodalom- és zenetörténész tagjai, miként a legkülönbözőbb rokon és segédtudományok (címertan, zászlótan, pénztörténet stb.) művelői. Ez pedig nemcsak erősítheti a különféle társadalomtudományok – a természettudományokéhoz képest ez ideig sajnos ritkán megvalósuló – szoros együttműködését, de reményeink szerint új kutatásokat ösztönözhet, növelve egyúttal az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont különféle társadalomkutató intézeteinek és a projektben velük együttműködő más tudományos műhelyeknek a versenyképességét.

Sokszínű és egyedi kutatócsoport

A kutatási téma interdiszciplináris jellegéből és a fenti részletes projekttervből adódóan az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontban alakuló kutatócsoportra egyszerre illik a sokszínű és az egyedi jelző. A projektvezető kutatócsoportját nem egy természettudományos labor, hanem sokkal inkább a neves humanista, a korunk diáksere-programjainak is nevet adó Rotterdami Erasmus (1466–1536) korában működő *respublica litteraria* jellegével és szellemében szeretné működtetni. Ez a törekvés különleges egyediséget kölcsönöz a kutatócsoportnak. Ezért a vállalt konkrét feladatok és kiadványok kutatóinak-szerzőinek személyében lesznek állandó (belső) és megbízásos (külső) tagok.

A több mint egy tucat (a vezetővel együtt 14) állandó avagy belső tag nagyobb részét a budai várban működő akadémiai kutató- és egyéb tudományos

intézmények (mindenekelőtt az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont és a Magyar Nemzeti Galéria), valamint a Magyar Nemzeti Múzeum munkatársai adják. Név szerinti ábécérendben: ifj. Bertényi Iván (ELTE BTK), Bicskei Éva (MTA BTK MI), Buzási Enikő (MNG), Gödölle Mátyás (MNM), Kerny Terézia (MTA BTK MI), Kiss Erika (MNM), Zuzana Ludiková (SNG Bratislava), Martí Tibor (MTA BTK TTI), Mikó Árpád (MNG), Monostori Tibor (ELTE BTK), Pálffy Géza (MTA BTK TTI), Soltész Ferenc Gábor (Budapest), Tóth Csaba (MNM), Tóth Gergely (MTA BTK TTI). Miként a listából látható, talánunk közöttük doktorálás előtt álló fiatal kollégákat ugyanúgy, mint a téma szempontjából kiemelt kutatási helynek számító Magyar Nemzeti Múzeum és Magyar Nemzeti Galéria munkatársait, valamint egyetemi oktatókat, sőt még egy a pénztörténet területén komolyabb eredményeket felmutató nyugdíjas kollégát is. Nagy örömünkre sikerült a projekt számára megnyernünk a témára vonatkozó nemzetközi kutatási együttműködés szempontjából nélkülözhetetlen Szlovák Nemzeti Galéria (Slovenská národná galéria, Bratislava) egyik fiatal munkatársát, Zuzana Ludikovát is, akivel egy korábbi OTKA-programban már eredményesen dolgoztunk együtt a Kárpát-medence kora újkori sírfeliratainak kiadásán.

Jóval többre fog rúgni a projektbe bedolgozó, azaz adott kutatási feladatra (természettudományos példával élve: mintegy másik speciális laboratóriumban végzett kísérletre) megbízást kapó, úgynevezett külső tagok száma. Jelenlegi terveink szerint mintegy tizenöt magyarországi intézmény mellett számítunk osztrák, német, cseh, holland, lengyel és szlovák kollégák, illetve romániai és szlovákiai magyar kutatók együttműködésére. A kutatócsoport egyszerre sokszínű és egyedi jellege tehát nemcsak akadémiai kutatóintézetek és egyetemi kutatócsoportok dinamikus megújítását teheti lehetővé, hanem akár a nyugati, valamint a határon túli magyar kollégákkal való együttműködés elmélyítését is. Ám, miként az egyik fiatal hispanista történész (Monostori Tibor) példája jelzi, a projekt hozzájárulhat fiatal kutatóink itthon tartásához és – ami a társadalomtudományok területén újabban talán még fontosabb – a jóval biztosabb megélhetést kínáló privát gazdasági szférába való eltávozásuk megelőzéséhez is. Végül komoly lehetőséget látunk arra, hogy elsősorban a 18–19. századi kutatásokba – eleinte külső, később akár belső tagként is – az Eötvös Loránd Tudományegyetem és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem több doktoranduszát (az értekezését nemrég megvédő Vajnági Márta mellett például Maczó Ferenc, Hende Fanni) bevonjuk, akik szakdolgozataikat a kutatócsoport vezetőjének és tagjainak irányításával nemrég sikeresen védték meg.

A kutatás megvalósíthatósága, várható eredményei és társadalmi hasznosulása

Kutatási programunk megvalósításához a Lendület Program keretein túl természetesen igyekszünk kihasználni az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont rendelkezésre álló gazdasági és humán erőforrásait, valamint más pályázatokból

elnyert támogatásokkal kiegészíteni sokrétű programtervünket. Ennek keretében a spanyolországi, római és velencei követjelentések feltárására tervezzük a következő esztendőben több most végző doktorandusz vagy nemrég doktorált fiatal kolléga alkalmazását elsősorban új OTKA-pályázatok keretében. Emellett mind a projektben érintett akadémiai kutatóintézetek humán erőforrásaival, nevezetesen az MTA BTK hét intézetéből hatnak (Irodalomtudományi, Művészet-történeti, Néprajztudományi, Régészeti, Történettudományi és Zenetudományi) mintegy húsz munkatársával, mind a különböző külső intézményekkel, mindegyiknek a Magyar Nemzeti Múzeummal és a Magyar Nemzeti Galériával való szoros együttműködés keretében más pályázatok (például Nemzeti Kulturális Alap) révén is igyekszünk az akadémiai támogatást még hatékonyabbá tenni.

Kutatási projektünk komolyabb intézményi, azaz tárgyi eszközberuházást nem igényel, egy nagy teljesítményű netbookon, valamint egy közös használatú nyomtatón és digitális fényképezőgépeken kívül. E téren jelentősebb további kiadást a téma nemzetközi (elsősorban angol, német, cseh, szlovák, francia, spanyol, olasz stb.) szakirodalma beszerzésének költségei és az erre szolgáló kis „szakkönyvtár” könyvespolcai jelentenek még. A tudományos munka legnagyobb kiadási tételeit mindenekelőtt az angol nyelvű tanulmánykötet fordítási, illetve anyanyelvi lektorálási költsége és az elkészülő kiadványok nyomdai előkészítése, majd a jelentős számú képmelléklet miatt tetemes nyomdaköltségek jelentik, amit a külföldről származó képek jogdíjai és beszerzési költségei is igen számottevően növelnek. Ezek mellett a rendszeres külföldi (ausztriai, szlovákiai, spanyol- és olaszországi stb.) levéltári kutatómunka kiadásai (utazás, szállás, ellátás, xeroxmásolat és digitális fényképfelvétel stb.), valamint a nagyszámú kutató megbízási díja és a téma kutatásában világszinten élen járó néhány külföldi kutató meghívása képeznek még számottevőbb tételeket. A nemzetközileg elismert külföldi kutatók, mindenekelőtt a magyar szempontból a legfontosabb analóg példákat jelentő német és cseh koronázásokat vizsgáló tudósok meghívását kiemelten fontosnak tartjuk, elsősorban előadások és műhelybeszélgetések, esetleg kisebb konferenciák keretében, hiszen ez a projekt nemzetközi hasznosulását is nagymértékben elősegítheti.

A kutatási terv sikeres megvalósulása esetén *hat önálló kiadvány* elkészültével számolunk, köztük (1–2.) a már jelzett magyar és angol nyelvű tanulmánykötetekkel, (3.) a híres 17. századi koronaőr, Révay Péter nevezetes bővített koronátörténete (1659)⁹ latin–magyar kritikai kiadásával és (4.) egy magyar–angol kétnyelvű pénztörténeti katalógussal a koronázási érmekről és zsetonokról. Míg a fent részletezett kutatási tervet követő, már említett magyar és angol tanulmánykötet a téma teljes aspektusát összegzi mind a magyar, mind a nemzetközi kutatás számára, addig az új levéltári alap kutatások eredményeként (5.) külön adatbázis és dokumentumgyűjteményt állítunk össze az újkori magyar uralkodókoronázások és a Szent Korona történetéről. Ebben nemcsak a koronázások legfontosabb for-

⁹ *Petrus de Rewa: De Monarchia et Sacra Corona Regni Hungariae Centuria Septem. Sumptibus Thomae Matthiae Götzii. Lasché, Frankfurt a. M., 1659.*

rásainak adattárát és a kiemelkedő jelentőségű (főként az immár három évtizede megjelent kiváló forráskötet¹⁰ anyagához képest új) dokumentumok szövegét, hanem a magyar király- és királyné-koronázások (1526–1916) „ki kicsodáját” is megtalálja majd az olvasó. Szerepelni fog benne a Szent Korona újkori itineráriuma, mivel már eddigi előkutatásaink alapján is kijelenthető, hogy még a korona mindenkori tartózkodási helyét sem ismerik a kutatók. (Nemzeti ereklyénk alaposan feltárt középkori históriáját, sokat vitatott eredetét és különféle részekből történő összeállításának kérdését viszont nem tartjuk vizsgálati feladatunknak, hiszen ez utóbbi biztosan nem az újkorban történt.) Kiemelkedő jelentősége miatt ugyanakkor – mint röviden már utaltunk rá (3.) – külön kötetben tesszük közzé Tóth Gergely kiadásában Révay Péter említett bővebb, latin nyelvű koronatörténetét (1659) és annak modern magyar fordítását, amely iránt a széles nagyközönség érdeklődése ugyancsak várható. Végül, de nem utolsósorban (6.) a csoport művészettörténész tagjai saját alapkutatásaik eredményeként egy – képekkel gazdagon ellátott – kötetet állítanak össze a magyar uralkodókoronázások és a Szent Korona ikonográfiájáról. Egyes kiemelkedően fontos részeredményeinket az évek folyamán szakfolyóiratokban tesszük közzé.

Őszintén bízunk abban, hogy kutatási projektünk eredményeit a hazai és a külföldi tudományosság mellett a magyarországi nagyközönség és a különböző szintű történelemoktatás is számos területen kamatoztathatja majd. Munkatervünk megvalósítása nyomán ugyanis egyrészt az említett szlovák nyelvű összefoglalók helyére a Magyar Királyság történetének egyik legfontosabb eseményéről (az uralkodókoronázásokról) magyar alapmunkák léphetnek; másrészt a magyar tudományosság említett adósságát törlesztve hozzájárulhatunk legfőbb nemzeti ereklyénk újkori históriájának tudományosan megalapozott feltáráshoz, továbbá a magyar állami és nemzeti szimbólumok történetének jelentősebb gazdagításához; emellett munkánk meghatározó alapkutatásként számottevően elősegítheti egy a Magyar Nemzeti Múzeumban 2016-ban szervezendő és a nagyközönség számára különösen fontos koronázáskiállítás szakmai megalapozását is. Végül a tudományos kutatás várható eredményei – a magyar társadalomban mind a Szent Korona, mind a koronázások története iránt mutatkozó, említett eleven érdeklődés következtében – reményeink szerint széles körben hasznosulhatnak és jelentősebb társadalmi visszhangot kaphatnak. A projekt újdonságait ugyanis a szakmai feldolgozások és tudományos ismeretterjesztés mellett mind az egyetemi, mind a közép- és alsófokú oktatás széleskörűen kamatoztathatja. A magyar állami és nemzeti reprezentáció újkori históriájának alaposabb megismerése egyúttal elősegítheti a magyar lakosság történeti ismereteinek elmélyítését és nemzeti identitásunk erősítését is.¹¹

10 A korona kilenc évszázada. Történelmi források a magyar koronáról. Szerk. Katona Tamás. Európa, Bp., 1979.

11 Az MTA BTK TTI „Lendület” Szent Korona Kutatócsoport munkájáról és a reményeink szerint minél szélesebb körű szakmai együttműködés lehetőségeiről további információk kérhetők a kutatócsoport vezetőjétől, Pálffy Gézától: palfffy.geza@btk.mta.hu.

(Lehet, hogy) meggyilkolták a királyt!

Formabontó könyvismertetés*

*„Mert a mese nagyobb úr a történelemnél is, aki pedig ítélőbírája a királyoknak.
De a mese a történelmet se respektálja, azt gyúr a királyokból, ami neki tetszik.”*

Mikszáth Kálmán**

Aki valaha is próbálkozott írásos vitába bocsátkozni, jól tudja, hogy nem egyszerű eleve vesztes helyzetből ismertetni egy munkát, urambocsá! még kritikát is gyakorolni vele szemben. Adódik persze a kérdés, miből gondolja a bíráló, hogy helyzete nem sok reménnyel kecsegtet? Különösen akkor, amikor Mátyás király életéről és főleg haláláról írott, tehát széles körben ismert és ugyancsak nagy érdeklődést kiváltó témát érintő kötet ismertetésére tesz kísérletet? Az ok nem más, mint amit a bemutatni kívánt kötet mottója frappánsan összefoglal: „Amit a tudósok képtelenek megfejteni, azt mellőzik”. (Sir John Bowring). Eszerint, kötetünk címének ismeretében halványan bár, de gyanítható: Hunyadi Mátyás halálával kapcsolatosan értelmes válasszal még nem rendelkezik a történettudomány, ezért inkább agyonhallgatja azt (pontosabban valamilyen megfontolásból nem bizonyítható válaszokkal rukkolt elő eleddig). Ezért szükséges azt a kíváncsi magyar olvasóközönség számára a „hivatalos tudomány felkent képviselőinek” körén kívül álló személynek megírnia. Nos, erre vállalkozott a „nem jó- vagy rossz-hiszemű, pusztán a tényekre szorítókozó” (184.) kriminalisztika immáron jubiláló, huszonötödik könyvét kiadó művelője: Dr. Garamvölgyi László.¹

Ilyen felütés után nincs könnyű helyzetben a recenzens, már csak azért sem, mert két megoldás közül kell választania. Az első kényelmesebb, noha szerény eredménnyel kecsegtet. Eszerint röviden, néhány mondatban közli: az említett kötet szakmai nívója, a szerző forrásismerete és -használata nem felel meg az alapvető tudományos elvárásoknak sem, így nincs miért érdemben foglalkoznia vele. Igen ám, de ebben az esetben hamar orrára koppintának, hogy szakmai felsőbbrendűséggel és ebből fakadóan lekezelő hozzáállással próbálja meg az

* Dr. Garamvölgyi László: Hunyadi Mátyás – meggyilkolták a királyt. Studium Plusz Könyvkiadó, Bp., 2012. 342. p.

** Mikszáth Kálmán: A kis primás. Akadémiai, Bp., 1956. (Mikszáth Kálmán összes művei 4. Regények és nagyobb elbeszélések IV.) 76.

1 „Kétségtelen, macerás, időrabló és igen körülményes a tények felkutatása, az események tudományos igényű rekonstrukciója, különösen, ha mindez a »pálya széléről« történik, bár az interdiszciplína fogalma a szakemberek előtt sem ismeretlen. Amikor egy másik tudományágot (jelesül a kriminalisztikát) hívunk segítségül, pontosan annak tisztázása érdekében, amit egyébként a diszkracionális matéria nem tud, vagy nem akar tisztázni, nos, az korántsem eretnokség.” Garamvölgyi L.: i. m. (* jz.) 148.

„igazságot” kiderítő szerzőt és művét félresöpörni.² Így mondandója éppúgy az érdeklődő, de a történettudományi szakmai fogások terén talán kevésbé járatos olvasóban, mint kollégái körében eleve visszatetszést fog kelteni annak valóság-tartalmától függetlenül. Célját, hogy véleménye a munka jelenlegi és majdani olvasóihoz eljusson, biztosan nem fogja elérni.

A másik lehetőség, hogy szakmája szigorú szabályainak – elsősorban a tudományosságban oly fontos ellenőrizhetőséget értve ezalatt – megfelelően megpróbálja a kritikája tárgyát képező művet tudományos eredményt és újdonságot tartalmazó szellemi termék gyanánt kezelni. Ellenvéleményét tehát hosszabb vitacikkben, aprólékos bizonyítással kísérve fejt ki, vállalva annak kockázatát, hogy Dr. Garamvölgyi László és művének olvasói bizony száraz szörszálhasogatásnak fogják tartani mondani-, pontosabban írni valóját. Más megoldás nem lévén, vállalnia kell és részben kötelessége is megtennie ez utóbbit.

Miért? Mert bár kétségtelen tény: időről időre felbukkannak úgynevezett „amatőr” cikkek, kötetek Mátyás király politikai működésével, magánéletével és persze halálával kapcsolatosan is, de ritka köztük az olyan, amelyik magamagát – félig-meddig országos sajtóhadjárat eredményeképpen – tényszerű szakmunkának tünteti fel, sőt vitatkozik a szakemberekkel. Legtöbbjük megelégszik saját álláspontjának szajkózásával és a „hivatalos történettudomány” képviselőinek – remélt – nevétségessé tételével.

Dr. Garamvölgyi László könyvének esetében azonban nem erről van szó. Szándéka, hogy „tűzbe hozza” a történelemszót, vitathatatlan,³ de pusztán

2 Szerzőnk láthatóan mindent el is követ a majdani történész reakciók kivédése érdekében. Amikor arról értekezik, hogy a történeti kutatás nem hajlandó elfogadni az új és igaz kutatási eredményeket, a történelemszót jellemzésekor többek között az alábbiakat írja: „Gyanítható persze valamiféle homályos szakmai sovinizmus, a legitim felfogás és álláspont felségvizeinek goromba megzavarása, de akár egyszerű irigység vagy féltékenység is közrejátszhat. Megfigyelhető, mindazokra zúdítottak ösztönzést, akik a rendelkezésükre álló eszközökkel iparkodtak a körülményeket és történelemet más megvilágításba helyezni, valamelyest árnyalni Mátyás végnapjainak eseményeit, más aspektusból boncolgatni az amúgy bonyolult összefüggéseket.” Uo. 149. – Eljárása az egész kötetben rendre visszaköszön: „Mindazonáltal a történettudomány mérhetetlen konzervativizmusa volt a legfőbb kerékkötő – említettük már ezt is –, ami igencsak banális érvekre hivatkozott: ennyi idő távlatában lehetetlen megállapítani Mátyás halálának pontos körülményeit, miáltal kinyilvánították, megfellebbezhetetlenül állították, hogy azokat már sohasem fogjuk megtudni. Kétségtelen: ez a legegyszerűbb: ha valamit úgysem lehet kideríteni, akkor fölösleges bolygatni. (Az esetlegesen másképp vélekedőket pedig ellehetetlenítették, tudománytalan, elfogult, elvakult jelzőkkel illeték!) A tények elferdítése, a valós történések hamis színben való feltüntetése nem csupán szimpla történethamisítás (az is!), hanem a nemzettudat – stílszerűen – megmérgezése, függetlenül Hunyadi Mátyás halálától, amit nyilvánvalóan a szocializmusban sohasem mondtak ki. Bármilyen történelmi esemény manipulált adaptációja beláthatatlan következményekkel járhat: a nagyszerű elődökbe vetett hit a történelmi gyökerek amortizációját eredményezheti. Nagy felelőssége van tehát a történetkutatásnak, éppen ezért nem lehet elegánsan elintézni, megfelelő nyomós indokok nélkül lesöpörni azon vélekedéseket, amelyek Hunyadi Mátyás meggyilkolását komolyan veszik.” Uo. 305.

3 „Tudom, ezzel szembe megyek a teljes történész szakmával, de állok elébe, tessék, mérkőzzünk meg! Nekem megvannak a bizonyítékaim és tudom, hogy igazam van.” http://fmh.hu/cimlapon/20120323_vizes_lepedot_garamvolgyi_konyvbemutato (letöltés ideje: 2012. máj. 22.).

ezért nem lenne érdemes hosszabban írni róla. Ezen túl azonban, mintegy „állatorvosi ló” gyanánt számos további elemet is tartalmaz, amelyeken bemutatható, miként nem szabad a forrásokhoz nyúlni és azokról nyilatkozni; így művét arra predesztinálja, hogy bővebb vizsgálat tárgya legyen. Am a megelőlegezett vélemény helyett beszéljenek a munka állításai és forrásai, illetőleg azok kritikája. Előbbieket írásom szokatlanul nagy terjedelme ellenére is erősen szelektálni kellett, csupán a legfontosabbak és legjellemzőbbek felhasználására van mód.

1. Először a kötet alaptételéről: „A történészek a mai napig állítják, hogy Mátyás természetes halállal halt meg agyszélhűdésben, gyomorrontásban, esetleg köszvényben. Én pedig azt állítom: Mátyás összeesküvés áldozata lett és meggyilkolták. Három évig kutakodtam levéltárakban, mire erre a megdöbbentő megállapításra jutottam.”⁴ Szerzőnk nem árul zsákbamacskát. Ha csak a címlapot tekintjük, máris tisztában lehetünk a majdani mondanivalóval: „A legendás uralkodó számos népmese hőse, ám a valóságban egy igazi krimi főszereplője volt... Hunyadi Mátyás. Meggyilkolták a királyt.” Azaz Mátyás királyunk nem természetes halállal halt meg, hanem gyilkosság áldozata lett. Ezt az első, de még a második pillantásra sem meglepő állítását követően a szerző több száz oldalon vonultat fel vélt vagy valós indokokat állítását alátámasztandó. Ezzel párhuzamosan igyekszik azt a képet sugallni, hogy a „hivatalos történelmi álláspont” ezzel szögesen ellentétes. Nos, ezek után bármelyik történészen az első gondolat az, hogy akármiképp is igyekszik mindezekkel szemben érvelni, hiábavaló papírpazarlást folytat csupán. Szerencsénkre a generációkon átívelő szakmai összefonódás, egymásra építkezés segítséget jelent egy efféle „szenzációs felfedezés” értékelésekor, tehát a ma történésze – látsszék bármennyire is annak – nem magányos, nem egyedül végzi izgalmas nyomozómunkáját. Tudományunk hozzávetőleg másfél évszázados múltjának köszönhetően láthatatlanul is mellette állnak a témát kutató elődei és segítségére vannak azok páratlan gazdagságú publikációi. Rendelkezésünkre áll például Kubinyi Andrásnak, a Mátyás- és Jagelló-kor talán legjelentősebb 20. századi magyar kutatójának idevágó, két évtizednél régebben papírra vetett megállapítása, amelyet Dr. Garamvölgyi nem ismer. Lásuk, hogy is hangzik: „Ezzel szemben az országos megdöbbenés, zűrzavar, a felkészületlenség – valamint Mátyás még említendő tervei – azt mutatják, hogy senki sem gondolta volna, hogy ez az esemény [ti. a király halála – H. R.] ilyen hirtelen fog bekövetkezni. Ezért nem véletlen, hogy már igen korán felbukkan a középkori politikai személyiségek váratlan halála alkalmával szinte menetrendszerűen felmerülő mérgezési hírek. Az itáliai Pesaroban május 8-án úgy tudták, hogy felesége, Beatrix mérgezte meg. Ma már nehéz lenne a mérgezési ügyben állást foglalni. Ha úgy tetszik Nagylucei kincstartó esetét a svájci követekekkel, Bakócz ház-elidegenítési ügyét is lehetne úgy értelmezni, hogy várták Mátyás halálát. Ebben az esetben akár összeesküvést is feltételezhetnénk, ami egyrészt valószínűtlen, hiszen nem jó, ha mérgezési tervről többen tudnak, másrészt ebben az esetben a főszereplők sokkal tervszerűbben viselkedtek volna a

4 <http://www.ahirlap.hu/web2.php?fo=hir&hhir=2126> (letöltés ideje: 2012. máj. 23.).

halál után. Száz éve Korányi Frigyes orvosprofesszor a krónikás leírások alapján természetes halálra, agygutautésre gyanakodott.⁵ Hozzá kell azonban tennünk, hogy Bonfini nem volt orvos, nem biztos, hogy leírása csak egyféleképpen értelmezhető. Végeredményben az összes, itt nem idézett adatot is figyelembe véve nem zárhatjuk ugyan ki a mérgezés, sőt a megmérgezés tényét sem, ez utóbbit mégis valószínűtlenné tartjuk.⁶ Talán ennyi elég is lesz annak illusztrálására, hogy mennyire negligálja a „hivatalos” tudomány a nagy király halálával kapcsolatos körülményeket. Ennélfogva ki kell jelentenünk, hogy a tudományos álláspont – vagy legalábbis annak egyik mérvadó képviselője – szerint sem vethető el végérvényesen a mérgezés lehetősége. Legfeljebb a források alapján nem különösebben valószínű. Ám ezekről a meglehetősen furcsán viselkedő apróságokról – mármint a kútfőkről – majd később.

Aprópó, „hivatalos álláspont”. E kifejezés (ahogyan arra szerzőnk számtalanszor utal vagy azt felhasználja, például: 148.,⁷ 149.) ugyanis gyámolítja azt a vélekedést, mely szerint a történészek mintegy a nemzet háta mögött összesűgva kívánják megfosztani az igazság után vágyódó honfitársaikat múltjuk valós tényeitől. Anélkül, hogy ezt a véleményt (alighanem hiábavalóan) befolyásolni kívánám, csupán tanulságos példaként tartom szükségesnek megemlíteni, hogy a korszak imént idézett, valóban elsőrangú, nemzetközileg is elismert kutatójának, Kubinyi Andrásnak 1490–1491-ről írott tanulmányát az utóbbi esztendőkből újabb kutatások, fiatal kutatók számos helyen módosították, alkalmasint megállapításait cáfolták. Utóbbi szerzők ráadásul az MTA történelmi kutatóintézetéből és néhai Kubinyi professzor munkahelyéről, az ELTE illetékes tanszékén tanuló doktoranduszok közül kerültek ki.⁸ Ezen eredmények fényében érdemes talán elmerengeni afölött, hogy milyen elnyomó erővel is bír az a bizonyos „hivatalos álláspont”. Kényelmes és roppant hatásvadász mindennek sokszori hangoztatása, csupán egyetlen hiányossága van: nem igaz. A „szocializmus” egyes időszakaitól eltérően egész egyszerűen nem létezik „hivatalos” álláspont, legfeljebb egyes történészek álláspontja, akik sokszor vitákat folytatnak egymással. Sőt akadnak köztük olyanok, akik azonos munkahely azonos szobájában ülnek nap mint nap, s – *horribile dictu* – mégsem egyezik véleményük számos történelmi kérdésben. Azaz: a történelmi és emberi habitus számtalan egyedi nézőpontot produkál, s

5 Korányi jelentése – amely Fraknói Vilmos hagyatékával került a Magyar Országos Levéltárba – meglehetősen: Rácz György: Megmérgezték-e Mátyás királyt. http://www.mol.gov.hu/a_het_dokumentuma/megmergeztek_matyas_kiralyt.html (letöltés ideje: 2012. máj. 23.).

6 Kubinyi András: Két sorsdöntő esztendő (1490–1491) Történelmi Szemle 33. (1991) 4.

7 „Antagonisztikus tehát az ellentmondás: miközben a plebsz áhítja a legendákat, az (ál)tudomány szisztematikusan igyekszik a magyar történelem nagyjainak emelt képzeletbeli márványobeliszket lerombolni.” *Garamvölgyi L.*: i. m. (* jz.) 148.

8 Pl.: Neumann Tibor: Békekötés Pozsonyban – országgyűlés Budán: A Jagelló–Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492). Századok 144. (2010) 335–372., 145. (2011) 293–347. – Pl.: Péterfi Bence: Az 1491. évi pozsonyi béke kiskapui. Egy cseh zsoldoskapitány, Jan Zvolský alsó-ausztriai birtokszerzése. In: Tiszteletkőr. Történelmi tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára. Szerk. Mikó Gábor–Péterfi Bence–Vadas András. ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2012. 105–116.

csak egy közös bennük: a szakma műveléséhez nélkülözhetetlen ismeretek és készségek birtokában fogalmazódtak meg, nem „hivatalos”, hanem hivatásos álláspontok tehát. Azt gondolom, a vélemények, a kutatási eredmények és a módszerek sokszínűségét nincs értelme tovább fejtegetni. Így volt ez régen is és még inkább így van ez manapság. Am ha Dr. Garamvölgyi szemére csak mindennek nem-ismeretét vethetnénk, aligha lett volna érdemes belevágni ebbe a recenzióba.

2. Dr. Garamvölgyi kötetének ugyanis van egy sajátságos, több helyen megragadható, s a fentebb boncolgatott kérdéssel szorosan összefüggő további vonulata. Ez pedig a 20. századot (is) átlengő, „Ki az igazi magyar történeti hős?”, „Milyen a jó magyar történész?” kérdések és azok részletei. Ha a fentebb mondottak nyomán ugyanis feltesszük, hogy a „hivatalos” tudomány igyekszik nemzeti nagyságunk egyik emblematikus képviselőjét, nevezetesen Mátyás királyt – egészen pontosan halálának körülményeit – kisebbiteni, meghamisítani stb., akkor máris a „Habsburgok által felbérelt vadkan” toposzként fel-felbukkanó és mindent fekete-fehér képre egyszerűsítő eseténél vagyunk. Szerzőnk ki is használ minden lehetőséget, hogy ezeket a magyar szívnek oly fájdalmasan kedves húrokat megpengesse, egykori nagyságunkról megemlékezzen.⁹ Műve előszavában már az első mondatban igyekszik leszögezni, hogy „Szent István után talán ő volt a legnagyobb királyunk (Nagy Lajos és Zsigmond nem volt magyar)”. (9.) Helyben is vagyunk. Egy magyar királyt csak a gonosz és ármánytól sem visszariadó ellen mérge, tőre, fűgéje vagy cselvetése juttathatta sírba, amint azt Dr. Garamvölgyi egyik sokszor idézett forrása, Grandpierre K. Endre monográfiájában világossá tette.¹⁰

A történésznek itt sok keresnivalója nincs. A kérdés – úgy tűnik – eldőlt: Árpád-házi Mária (1257–1323) dédunokája, V. István magyar király ükunokája, az így kis részben, de az Árpádokkal vérrokon, továbbá Magyarországon nevelkedett, magyar anyanyelvű Anjou Nagy Lajos nem volt magyar, Luxemburgi Zsigmondról már nem is beszélve.¹¹ Adódik tehát a felvetés: mitől lesz valaki „magyar” király és ellenkezőleg. A cselekedeteitől? Alattvalói számától? A meghódított területektől? Vérségi származásától? Minekutána Dr. Garamvölgyi már Mátyás 1458. évi trónra kerülése tárgyalásakor megelőlegezi, hogy „amikor azt

9 Amikor épp a Német-római Birodalomról és Lengyelországról szól, mintegy közbevetőleg megjegyzi: „Magyarország elcsatolásával mindkét szomszédos állam – kimondani is furcsa, mármint hogy szomszédos – óriási területet és hatalmi, gazdasági, politikai potenciált nyer.” *Garamvölgyi L.: i. m. (* jz.) 47.*

10 *Grandpierre K. Endre: Magyarok titkos története. Titokfejtő, Bp., 1991. passim.*

11 Itt idézhetők Hédervári Kont István kardhordozójának szavai, amelyeknek rögzítését Thuróczy János krónikájának köszönheti az utókor. Ura kivégzése után könnyekre fakadt, s ekkor Zsigmond hozzá fordult: „Fékezd, fiam a könnyeidet, hagyd abba a sírást, íme én, a te urad többet adhatok neked, mint az, akit lefejeztek.” Erre a válasz az alábbi volt, s az utókor ezt a néhány szót máig szajkózza: „Sohasem szolgáljalak téged, te cseh disznó!” *Thuróczy János: A magyarok krónikája. Az 1486-ban Augusburgban nyomtatott, az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött ősnymtatvány színezett fametszeteinek hasonmásával illusztrálva. Fordította Horváth János. Európa, Bp., 1978. 334.*

hangsúlyozzuk, végre magyar király került a trónra, akkor elsősorban erre célzunk, hogy tudniillik mindenekelőtt az ország sorsát, a nép boldogulását tartotta szem előtt” (53.), így a megoldást maga adja a kezünkbe. Tetteiről és hatalmáról ekkor még nem beszélhetünk, más megoldás nem lévén tehát, származását és szándékát tekintve kell magyarnak gondolnunk királyunkat (eszerint Zsigmond és Nagy Lajos nem a „nép boldogulását” akarta). Ám ha a fenti két uralkodó fennakadt a képzeletbeli rostán, akkor a közismerten és bizonyítottan apai ágon havasalföldi (nem kizárható, hogy uralkodói) felmenőkkel büszkélkedő Mátyás miért nem?¹²

Félő, hogy az eljárás mögött egyéb megfontolás lappang, ami nem más, mint a 21. század emberének a középkorhoz képest meglehetősen furcsa, de saját korában helyénvaló gondolkodásmódja. Az ugyanis, hogy ki a magyar, ki a román vagy a szlovák, csak a modern kor emberének, társadalmának és politikusanak fontos. A 15. század Magyarországon ennek vajmi csekély jelentősége volt. Megkockáztatom, ha megkérdezték volna egy magyarul és szlávul/szlovákul egyaránt beszélő felvidéki nemből, hogy milyen nemzetiségűnek vallja magát, hát bizony, igencsak értetlenkedve nézett volna a kérdezőre. Anyanyelvét illetően még csak-csak tudott volna érdemi választ adni, ám hogy nemzetisége milyen? Természetesen a magyar Szent Korona alattvalója, a magyar politikai nemzet tagja, s a legkevésbé sem érdekelte, hogy a nyelv vagy a nyelvek, amit beszél, miféle közösséghez kapcsolja (legalábbis, ahogyan a mai ember gondolja). E szakasz zárásaképpen le kell szögeznünk: Hunyadi Mátyás ízig-vérig magyar király volt a 15. században minden szempontból (éppen ezért ugyanilyen hiábavalóság külföldi tudósok részéről őt „románná” megtenni), de nem biztos, hogy hovatartozása teljesen megfelelt volna a mai kor embere nációról vallott elvárásainak. Anyanyelve magyar volt, környezete zöme magyar volt, s több generációval korábbi felmenőinek „származása” aligha érdekelhette. Ezért is anakronisztikus a szerző részéről e húrok pengetése. Eljárása persze világos célt szolgál: ennek a kérdésnek a megítélése is kihegyezhető a „magyar igazságot” felfedező-bemutató kötet és a vele szemben álló, a nemzeti elvárásoknak, érdekeknek nem megfelelően tevékenykedő történészek ellentétére. Ezen keresztül pedig közvetett módon felhasználhatja állításainak további hitelesítésére. Úgyes, csak ha célunk „szellemi archeológia helyett bizonyítási eljárást” folytatni (245.), akkor bizony szükségünk van – amint ezt Dr. Garamvölgyi is számtalanszor hangsúlyozza, nagyon helyesen – a forrásokra. Az alábbiakban tehát az általa felhasznált források körét, hitelességét vesszük górcső alá.

3. Első példánk tökéletes átmenetet jelent a fentebb mondottak és a forrástani kérdések között. Aki ugyanis figyelmesen olvassa a tárgyalt kötet negyven oldalánál is többre rúgó első két fejezetét (*Matykó* és *Az apród*), meglepő felfede-

12 Legutóbb a témáról kimerítően, az összes elérhető forrás elemzésével: *Lupescu Radu*: Hunyadi Mátyás: az őstől a hatalom küszöbéig. In: Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490. Kiállítási katalógus. Szerk. Farbak Péter et al. BTM, Bp., 2008. 35–49.

zést tehet. Már néhány sor után is az az érzés kerítheti hatalmába, hogy az ott tárgyalt eseményekkel, „sztorikkal” már találkozott valahol. Eleinte – mint minden Mátyás-korral foglalkozó személy – Bonfinire, a korszak legfontosabb elbeszélő forrását megalkotó történetíróra gyanakodnánk, de hamar kideríthető, hogy sem ő, sem pedig további elbeszélő vagy okleveles források efféléket nem őriztek meg számunkra. De akkor honnan tudja mindezt szerzőnk? Kutakodás nélkül is megkapjuk a választ, mivel ő maga utal rá több helyütt (például 30., 35.), hogy ezen oldalak eredete Harsányi Zsolt munkájára vezethető vissza. Harsányi talán nem szorul bemutatásra, közismert és sikeres írója, újságírója és műfordítója volt a két világháború közti esztendőknél. 1940-ben – azaz Mátyás vélt születési ideje 500. évfordulóján – jelentette meg *Mátyás király* című nagyszabású történelmi regényét, ami hosszú mellőztetés után 1985-ben jelent meg ismét *Matthias rex* címmel. S bár Harsányi kora történéseinek műveit ismerte és használta (ezt Dr. Garamvölgyi nem is feledi el hangsúlyozni, 134.), minden kétséget kizáróan klasszikus történelmi regényt alkotott, fantáziája töltötte ki az általa csupán töredékesen ismert adatok hatalmas réseit. S ez a történelmi regény lett Dr. Garamvölgyi sorvezetője, amikor a király 1458 előtti működéséről írt!

A jelek szerint a szerző maga is érezte, hogy megállapításai így könnyen vitathatóvá válnának, ezért gondoskodott azok hitelesítéséről. No persze nem elbeszélő vagy okleveles forrásokkal ütköztette Harsányi „megállapításait” (37.), hanem az ezekkel szemben joggal és kötelezően megfogalmazandó kritikák élet igyekezett elvenni. Történt ugyanis, hogy Harsányi regényének említett 1985. évi kiadásához Fügedi Erik történész írt egy hatoldalas utószót, melyben Harsányit és művét igyekezett elhelyezni az eredeti és az új kiadás korában. Már ő is felhívta a figyelmet a regényes életrajz buktatóira, az abban olvasottak valósághoz való viszonyára, utalt a regény súlyos nemzeti (ám eredeti megjelenési idejében teljesen természetes) elfogultságára. S itt csapott le rá Dr. Garamvölgyi „szakmai” kritikája. Idézem: „Csínján kell bánnunk a történelmi tárgyú alkotások kritikáival, méltatásaival, műbírálataival (mellesleg ez vonatkozik az irodalomtörténetre is), mert bizony az elmúlt rendszerben azok gyakran pártosak, az aktuális ideológiával erősen átítatottak. Fenntartásaink persze akkor lehetnek, ha az adott politikai rendszer a saját hatalmi érdekeinek megfelelően alakítja, torzítja, hamisítja meg a történelmi tényeket, kilúgozza azok valóságtartalmát, hogy azzal egyszersmind átöblítse az agyakat.” (136.) Kibújt tehát a szög a zsákból: Fügedi kritikáját 1990 előtt fogalmazta meg, így azt jó eséllyel kell/lehet pártos-tudományos véleménynek tekinteni – szemben ugye a fentebb vázolt, valós tényeken alapuló igaz magyar történettel –, következésképp a Harsányi-regényben foglaltakat akár igaz megállapításoknak is tekinthetjük. Ha jól értem, ezzel szerzőnk átvágta a gordiuszi csomót. Ahelyett hogy az 1940 előtti, bőséges Mátyás-szakirodalmon rágta volna át magát (az azóta eltelt évtizedek terméséről már nem is szólva), az azt „közismerten” felhasználó Harsányi regényével vélte kiválthatónak e munkát. Aki pedig erre megjegyzést tenne, az vessen magára, egy mindannyiunk örömére letűnt totalitárius rendszer „kiszolgálóját”, Fügedi Eriket (is) védené. Láthatóan szerzőnk – a

korszak szakirodalmán kívül – nem ismeri Fügedi Eriket és történészi munkásságát sem, akit épp a „szocializmusban” távolítottak el a levéltárügyből és a történettudományból. Az 1945 előtt ígéretes pályán induló, remek szakember Fügedi 1953–1965 között a nagykőrösi konzervgyár statisztikusaként (!), majd 1965–1980 között a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárának munkatársaként dolgozhatott. Röviden ennyit a „rendszer kiszolgáló” Fügediről. Nem vele van baj ugyanis, hanem azzal az eljárással (és a méltánytalanul alkalmazott *argumentatio ad hominem* érveléssel), amely Harsányi Zsolt regényét a történeti források közé kívánja sorolni. Ám ez még csak a kezdet, Mátyás 1458 előtti életideje. Indokolt figyelmet szentelni az uralkodásról és főleg a legnagyobb terjedelemben tárgyalt halálról-gyilkosságról szóló fejezeteknek is. Ehhez néhány, a szerző munkamódszerét remekül illusztráló példát érdemes röviden áttekintenünk.

4. Az első az ismert, úgynevezett köztörténeti adatok tudatos, avagy véten mellőzése, a források és az irodalom tudatos/öntudatlan félreértése. Első példánk az 1479-es kenyérmezei csata említése, melyet a 64. oldalon írottak szerint a török, míg a 65. oldalon szereplő adatok szerint a magyar hadak fejeztek be győzelemmel. Nem vitatva, vélhetőleg az elgépelés ördöge űzött a szerzővel és fog űzni az olvasókkal is tréfát, ám nem lehet mindent a számítógépekben (is) lakozó ördög mesterkedéseire fogni.

Ráhangelődésképpen biológiai csodaként idézhetjük meg Cillei Ulrik alakját, aki a 22. oldalon előadottak szerint püspök volt és 1456. november 9-én Hunyadi László kezétől halt meg, majd kicsit továbblapozva, az 55. oldalon már háttérbeli támogatója a Mátyás ellen 1459 elején szervezett összeesküvésnek, legalábbis a félreérthető fogalmazás ezt sugallja a részletekben esetleg kevésbé járatos olvasónak. Persze összeesküvés ide, külföldi támogatás oda, a király, pontosabban hű hadvezére, Nagy Simon szembeszállt a zendülőkkel. Igaz ugyan, hogy az első csatát április 7-én Körmend táján elveszítette, ezért Mátyás elé állván serege megtizedelését kérte. A böles király újabb lehetőséget adott kipróbált katonájának, aki ugyancsak Körmend környékén immáron tönkrevverte a Mátyás ellen lázadókat. Ráadásul mindezt tíz nap alatt bonyolította le.¹³ A történettel azonban akad egy nem elhanyagolható probléma, amit Dr. Garamvölgyi László figyelmen kívül hagyott: nem igaz. Közel másfél évtizede ismertek ugyanis azok az eredmények, melyek igazolják, hogy csak egy, történetesen Mátyás hadai számára vesztés csata zajlott Körmendnél, s a második, győztes akciót csupán a királyi propaganda teremtette meg. Igaz, az idő megmutatta, utóbbi sikere lényegesen tartósabb néhány lovasrohaménál. A lázadás ugyanis elbukott, a fiatal Mátyás sikerrel védte meg hatalmát.¹⁴

13 Garamvölgyi L.: i. m. (* jz.) 87.

14 Veszprényi László: „Reddidit amissum fugiens Germaus honorem”. Az 1459-es körmenői ütközetek historiográfiájához. In: Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Szerk. Csukovits Enikő. MOL, Bp., 1998. 319–325.

Érdekes eleme Dr. Garamvölgyi érvelésének, amikor Bakóc Tamás győri püspök, királyi titkár szerepéről tesz említést, akit – egyébiránt jogosan – „bennfentes személyként” határoz meg a király környezetében. Olyannyira, véli szerzőnk, hogy Mátyás „rábízta bécsi házának eladását (Rác György szerint »eladományozását«)”. (274.) Látható, Dr. Garamvölgyi jó nevű, a szakmában ismert történészre hivatkozva jellemzi Bakóc titkár jelentőségét. Ám – s ez Bakóc egykor volt politikai fontosságát persze nem, csak a szerző hitelét csorbítja – utána nézve Rác György „publikációjának”, egészen más eredményre juthatunk. Először: Rác György a témáról nem írt, csupán a Magyar Országos Levéltár honlapján tette közzé Korányi Frigyes korábban már említett orvosi véleményének digitális képi változatát, amit ott közérthetően jelzett is. Másodsor: e képközlés mellé csatolta két kortárs kutató, Kubinyi András és E. Kovács Péter véleményét a király halálára vonatkozóan.¹⁵ Harmadsor: a Bakóc-féle eladományozás „ténye” Kubinyi idézett szövegéből való, de ott szó sincs arról, hogy Bakóc bármit is eladományozott volna a király javaiból. Éppen azt ecseteli Kubinyi, hogy Bakóc a saját bécsi házát adta el, amit úgy értelmez, hogy a király halála az udvarban forgó előkelőségek számára előrelátható volt.¹⁶ Az olvasóból jogosan buggyan elő a kérdés: vajon Dr. Garamvölgyi „tudatos tévesztés” vagy szövegértési nehézségből eredő hibasorozat áldozata lett?

A hasonló bakiknál maradva, olykor nehezen értelmezhető önellentmondásokra bukkanhatunk. Remek illusztrációja ennek egy jelentéktelennek látszó kifejezés, a húsvétot közvetlenül megelőző vasárnap, a virágvasárnap nevének számtalan formájú előfordulása. Eleinte persze csak egy lektor működésének hiányára gyanakodnánk, ám figyelmesebben olvasva a kötetet, ennél alighanem többről van szó. Dr. Garamvölgyi – erről még lesz szó bőven – számtalan szerzőtől vett át rendkívül hosszú, olykor oldalakat kitevő egyenes idézeteket, vendégszövegeket, jelezve persze azok más szerzőtől való voltát. Ezekben, mivel Mátyás halálának körülményeiről van szó, sokszor előfordul a virágok ünnepének (Bonfininél: *celebratio Palmarum*) neve, ami a virágvasárnap latin nevének magyarosítása. Ugyancsak több helyütt olvashatjuk magát a virágvasárnap ünnepnevet is ezen átvett idézetekben. Ám amikor maga a szerző fogalmaz, más a helyzet. Mintha nem lenne tisztában azzal, hogy miről is ír: „Pompás az ünnepség, drágán van feldíszítve az oltár, elegáns mindenki, Mátyás ezúttal is megadja a módját – hitvallásának megfelelően – a virágok ünnepének.” (171–172.) Ho-

15 http://www.mol.gov.hu/a_het_dokumentuma/megmergezteke_matyas_kiralyt.html (letöltés ideje: 2012. máj. 30.)

16 „Bécsben Mátyás látszólag jól volt, de néhány esemény már mintegy előrevetítette a jövődő változásokat. Március 12-én Bakóc Tamás királyi titkár eladományozta bécsi házát: a tanúk Ernuszt Zsigmond pécsi püspök és Geréb Péter voltak. Április 4-én, virágvasárnap reggelén a búcsúzó svájci követ felkereste Nagylucei Orbán kincstartót, hogy a számára a királytól kiutalt pénzt megkapja. Orbán azonban közölte, hogy nincs elég a pénztárban, csak egy részét tudná kifizetni, várjon néhány napig. A követ udvariasságból nem vett fel semmit, járandóságát azonban már sohasem kapta meg.” *Kubinyi András: Mátyás király*. Vince, Bp., 2001. 120–121.

gyan történhet meg Dr. Garamvölgyivel, hogy ennyiszor olvasva több más szerző idevágó dolgozatát, nem lett világos számára, hogy miféle ünnepről is van szó?

Ugyancsak megdöbbenően hat a korban és a témában kevésbé járatos érdeklődő, nemhogy a szakember számára, hogy a kötet egészében az „uralkodóházak”, „uralkodócsaládok” kifejezés következetesen „udvarházak” formában bukkan fel (például: 59., 153., 264.), amely szó köztudomásúan nem famíliát, hanem ’nemesi lakóhely’-et, azaz magát az épületet jelenti. A mátyási hadsereg gyalogsága által használt védőfelszerelések terén is mosolyra fakasztó terminológiai megoldásba botlunk. Eszerint a nehézfegyverzetű gyalogság „egymáshoz támasztott nagy ülőpajzsokkal fal módjára vette körül a könnyű gyalogságot”. (93.) Eleinte persze csupán gépelési hibának vélnénk az ülőpajzs feltűnését, s helyesen ütőpajzsra javítanánk magunkban a szöveghelyet. Ám ez sem segít, ugyanis könnyű ütőpajzsokkal nem lehet falat alkotni, csak nehéz állópajzsokkal, úgynevezett pavézékkal, amint azt tették is a korban.¹⁷

Láthatóan a számok körül is akadnak zavarok a kötetben. Szerzőnk állítása szerint Mátyásnak „20 ezer firenzei és dalmát építész, ornamentátor dolgozott”. (80.) A számadat teljesen képtelen voltárról nem szólva, az idézet egy további szövegfelhasználási eljárásra is rámutat. Minekutána Dr. Garamvölgyi László ezen adatot Teke Zsuzsa állításaként tárja elénk, s a neves középkorkutatótól csupán két művet tüntet fel irodalomjegyzékében, könnyű nyomára bukkanni a szöveghelynek. Ez pedig a *História* című történelmi népszerűsítő folyóirat 2008. évi 10. száma, amelyben valóban megjelent Teke Zsuzsa *Mátyás itáliai politikája* című kis írása.¹⁸ Ám ebben sehol sem esik szó dalmát vagy itáliai díszítőkről, különösen nem 20 ezerről. Egy oldallal előrébb lapozva, a folyóiratszám egészén végigfutó kronológiai segédtablán azonban megtaláljuk a nevezett idézet alapját jelentő szöveget teljes terjedelmében, igaz, ott csak húsz főt említve.¹⁹ Az idézőjelek közt olvasható szöveg tehát teljes egészében innen származik, az eredetitől eltérően tévesen kiegészítve és a „szomszédos” cikk szerzőjének nevéhez kötve. Ennyit a pontosságról és a tények tiszteletéről.

5. Az efféle „apróságokhoz” képest azonban Dr. Garamvölgyi felvonultat igazi nagygyúkat is bizonyítási eljárása során. Ezek között az egyik Szapolyai István ausztriai kormányzó 1490. április 21-én, tehát a király halála (április 6.) után kevéssel kelt, Bártfa városának címzett levele, mely napjainkig a város levéltárában maradt fenn. Ebben olvasható egy mondat, amelyet Dr. Garamvölgyi a gyilkosságban tetteztársnak minősített Szapolyai részéről beismerő vallomásnak tekint. Végre, lélegzik fel a történész, érdemi forrás érdemi adatairól van szó. No, de miben is áll a beismerés?

A szerző szerint a levél záró soraiban megfogalmazott, Fraknói Vilmos fordításából vett mondanivaló („Immár elmékedjünk arról, hogy Magyarországot a

17 B. Szabó János: Mátyás seregének gyalogsági pajzsai, a pavézék. In: Hunyadi Mátyás, a király i. m. (12. jz.) 298–299.

18 *História* 30. (2008) 17–22.

19 Uo. 15.

szorongattatástól és elnyomástól, mit ekkorig szenvedett, megszabadítván, régi szabadságába helyezük vissza”, 207.) világos bizonyítéka annak, hogy Szapolyai István mindenben együttműködött a gyilkosságot tevőlegesen végrehajtó Beatrix királynéval. Vélekedése szerint erre nem más, mint a „megszabadítván” szó utal egyértelműen: „Hogyan fogalmaz Zápolya? »Megszabadítván!« Nem azt írja, hogy megszabadult az ország – már ha ragaszkodunk a szóhoz, de ez még mindig bűnösséget sugall – a »szorongattatástól és elnyomástól«. Nem! Kifejezetten a tevőleges magatartásra utal, amely ebben az esetben bizonyára nem lehet más, mint gyilkosság.” (207.) Minthogy szerzőnk érvelésében kulcspozíciót foglalnak el a fentiek, illő, hogy alaposabban is megvizsgáljuk a kérdéses szöveghelyet.

Ami a mondat értelmezését illeti, érdemes annak ősforrásáig, a latin eredetiig, illetőleg első magyar nyelvű közlőjéig visszamenni. Kezdjük az utóbbival. Fraknói Vilmos címzetes püspök, kanonok-történész két művében is hozza ezt a mondatot magyar fordításban. Lássuk a két szöveghelyet:

„Immár elmélkedjünk arról, hogy Magyarországot a szorongattatástól és elnyomástól, mit ekkorig szenvedett, megszabadítván, régi szabadságába helyezük vissza!”²⁰

„Immár arról elmélkedjünk, hogy Magyarországot a szorongattatástól és elnyomástól, a mit ekkorig szenvedett, megszabadítsuk, régi szabadságába visszahelyezzük.”²¹

Nem kell filológusi diploma annak megállapításához, hogy a két publikált változat nem egészen ugyanazzal a jelentéssel bír. Míg az elsőt valóban lehet úgy értelmezni, hogy az ország épp megszabadult valami nagy tehertől (alkalmasint tehát a zsarnok királytól), addig ez a második esetében már nehezen kivitelezhető. Itt egyértelműen arról szól Szapolyai, hogy az eladdig ért bajoktól ezután megszabadítsák az országot, tehát egy elkövetkező feladat végrehajtására utal, s nem múltbéli eseményre. De ez csak a fordítások gondja. Ráadásul Dr. Garamvölgyi Lászlót ez a problematika sem zavarta meg, minthogy csak az egyik változatot ismerte, történetesen azt, amelyik kapóra jött koncepciója igazolásához. De vajon melyik a helyesebb, a valóságához közelebb álló? A válaszadáshoz a latin szöveghez kell visszatérnünk.

Ezt megelőzően azonban nyomatékosítani kell, hogy egy levélből kiragadott mondat (amiről itt szó van) olykor bizony más értelmezést nyerhet, mint ahogyan azt leírója elképzelte. Így történt ezzel a Szapolyai-idézetrel is. Ha ugyanis az egész levelet tekintjük²² – immáron nem először – meglepetésben lehet ré-

20 *Fraknói Vilmos*: Hunyadi Mátyás király 1440–1490. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1890. (Magyar Történelmi Életrajzok) 392.

21 *Uő*: A Hunyadiak és a Jagellók kora (1440–1526). Athenaeum, Bp., 1896. (A magyar nemzet története IV.) 334.

22 Szövegének kiadása: *Carolus Wagner*: *Analecta scepusii sacri et profani*. IV. Landerer, Posonii et Cassoviae, 1787. 21–22. – Az eredeti irat (melyet Bártfa város levéltára őriz) fényképmásolata (Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény 215 547.) az interneten bárki számára elérhető: <http://mol.arcanum.hu/dldf>.

szünk. Abban ugyanis szó sincs a zsarnok királyról vagy bármi erre utaló elemről. Éppen ellenkezőleg. Szapolyai az első sorokban arról tájékoztatja a várost, hogy a király halála akkora csapás, amely őt magát személyesen is megrendítette. Az uralkodó elvesztésével előállott helyzet nagy veszélyt jelent a címzettek számára is, ezért működjenek együtt ottani embereivel (a Szapolyaiaknak Szepesben és Sárosban kiterjedt birtokaik voltak). Korvin János és Beatrix kérésére – habár azok Budára tértek vissza – ő Ausztriában maradt a tartomány védelme miatt. Végezetül meghagyta a városnak, hogy „különösképp gondoskodjatok, hogy zsoldosok vagy idegen hadak ott munkálatokat és ostromokat ne kezdjenek, erősségeket ne emeljenek, s gondoskodjatok és figyelmezzetek, hogy azoktól a baljós előjelektől és szenvedésektől, melyeket veletek együtt a Magyar Királyság eddig elszenvedett, megszabadíttasson, s az ország veletek egyetemben régi szabadságába visszaállíttassék”.²³ A szövegkörnyezet és a megfogalmazás napnál világosabb: Szapolyai éppen nem Mátyás ellenében nyilatkozott, hanem annak halálát fájalta, óva intette Bártfát az esetleges katonai veszélyektől, és reményét fejezte ki – mert az ellenkezőjére korábban volt már példa –, hogy idegen hadak betörése miatt nem fognak kárt szenvedni. Azonfelül a két legfontosabb igealak nem múlt idejű, hanem előremutató: *liberetur*: 'megszabaduljon', illetőleg *restatuetur*: 'visszakerüljön'.

Tagadhatatlan, a szöveg arra is utal, hogy a mátyási (kétségtelen) szigor, ahogyan később mondták, az úgynevezett „káros újítások” végleg eltöröltessenek, ám ebben újdonságot megint csak nehéz találni. II. Ulászló király koronázási hitlevelének egyik fontos pontja éppen ezen újítások (például a birtokfoglalások) visszavonását tartalmazta. Önmagában ezt a szándékot nehezen lehetne gyilkosságot beismerő vallomásként értékelni, ha azt az egész ország ismerhette. S végezetül már csak egy kérdés maradt. Vajon a ravasz politikus, a Beatrix királynéval konspiráló Szapolyai István miért követett volna el akkora hibát, hogy néhány nappal Mátyás halálát követően máris beismeri tettét a bártfaiaknak? Nos, kriminalisztikai és nyomozástechnikai szempontból aligha életszerű ez az elképzelés.

6. Nem maradhat ki semmilyen Mátyás személyével kapcsolatos értekezésből, így mostani tárgyalásunkból sem a legfőbb kortárs elbeszélő, Antonio Bonfini és műve. Nemcsak azért, mert ő korszakunk egyik fő – terjedelemre nézvést pedig a legfőbb – elbeszélő forrása, hanem azért sem, mert Dr. Garamvölgyi őt tekinti első és legfontosabb tanújának, egészen pontosan szemtanújának. Ebből a megfontolásból tehát érdemes Bonfini munkájának Mátyás haláláról és annak körülményeiről szóló részét is beemelni vizsgálódásunk körébe.

23 „...presert[im curretis, ne] stipendarii vel aliquo extranee gentes illic aliquam defessionem facia[nt aut obsid]ionem sew fortalitium construant, provideatis etiam et ad id pre[meditemini], ut a tantis auguriis et oppressionibus, quibus hactenus regnum H[ungarie u]na vobiscum laboravit, liberetur et regnum illud una vobiscum in pristin[as r]estatuetur libertates.” A forrást ld. az előző jz.-ben.

Kétségtelen tény: Bonfini 1490 áprilisában Bécsben tartózkodott, ekként tehát a király halálának leírását tárgyaló sorait alighanem írásos tanúvallomásként kell és érdemes értékelnünk, ahogyan azt a recenzeált kötet szerzője is tette.²⁴ Mind ez idáig érvelésében nem is szabad és nem is lehet kifogást találni. Ami azonban már módszertani galibát okoz, az eljárásának két további mozzanata. Egyfelől a legcsekélyebb fogalmunk sem lehet arról, hogy a nevezetes napokon a történetíró mennyire volt és lehetett részese a király haldoklása körüli eseményeknek, azaz valóban szemtanúnak tekinthető-e, avagy csak közvetett, noha térben és időben közeli szemlélőnek. Másfelől, s ez talán a fontosabb szempont, miből gondolja az utókor kutatója, hogy a király rosszulletének tüneteit mai szemmel – és főleg szakorvos számára is értékelhető módon – vetette papírra? Távol essék e sorok írójától annak meghatározása, hogy miben is halt meg a király (erről egyébiránt még lesz szó), de az bizonyos, hogy annak leírása csupán egy laikus szöveg. Meg aztán arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy Bonfini mikor (jóval az eseményeket követően, valamikor 1493–1494 fordulója táján) és kinek a megbízásából (ekkor már II. Ulászló király fizette munkáját) vetette papírra a fentebb idézett sorokat.

Tisztáznunk érdemes: Bonfini művének mai napig nincs teljes kritikai kiadása, s magyar fordítása – habár páratlan szakmai teljesítmény – mégsem lehet szabályos orvosi leírás, még ha szerzőnk akként kezeli is. Noha Kulcsár Péter fordítása szigorúan szöveghű, de Dr. Garamvölgyi általi értelmezése egy helyütt kissé erőltetett. Önmagában ennek a kicsiny momentumnak nem lenne jelentősége, ha nem a „perbeli érvelés” lényegéhez szolgálna adalékkal. Bonfini előadása szerint ugyanis Mátyás visszatérően a hosszú virágvasárnap szertartásáról, s megtudván, hogy felesége a város templomait járja körbe, minthogy éhes volt, fűgét kért Péter kamarástól. Utóbbi végül állott, rothadt gyümölcsessel tért vissza, ami miatt a király éktelen haragra gerjedt. Nos, itt érdemes a szöveg eredetijére és magyar fordítására egyaránt figyelni. Kulcsár Péter remekbe szabott fordítása ugyanis a szöveg eredeti értelmét adja vissza: „ám ez rothadtat, állottat hozott, s amikor belekóstolt, az első falásra úgy felbosszantotta ennek ostoba szolgálata, hogy haragra lobbant”.²⁵ Dr. Garamvölgyi értelmezése szerint (175.) e helyütt nem a kiszolgálásról van szó, hanem arról, hogy a király valóban a füge íze miatt lobbant haragra. Valóban, a vonatkozó szövegrész latin eredetije is így értelmezendő: „ita in primo morsu offensus est *stolido illius ministerio*, ut in iram excanduerit”.²⁶ Eszerint a király számára rögvest az első ízlelésnél kiderült, hogy a füge ehetetlen (hogy mérge vagy természetes romlás miatt, e helyütt mellékes),²⁷ így aligha tételezhető fel, hogy Mátyás akár csak egy szemet megevett vol-

24 Bonfini bécsi jelenlétéhez ld.: *Kulcsár Péter: Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése.* Akadémiai, Bp., 1973. (Humanizmus és reformáció 1.) 198–199.

25 *Antonio Bonfini: A magyar történelem tizedei.* Fordította Kulcsár Péter. Balassi, Bp., 1995. 894.

26 *Antonius de Bonfinis: Rerum Ungaricarum Decades.* IV/1. Ed. Iosephus Fögel–Béla Iványi–Ladislau Juhász. Egyetemi Ny., Bp., 1941. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum. Saeculum XV.) 161.

27 Ne feledjük, április elején vagyunk. Mátyás ekkor még érett fűgét aligha kaphatott, csupán aszaltat.

na belőle, mert hát akárhogy is kerülhetett rossz ízű füge a királyi asztalra – ami persze ránézésre még jónak tűnhetett –, azt a feldühödött uralkodó aligha kívánta megenni. Ha pedig így áll a dolog, kötetünk alaptételeinek egyike vész el: Mátyás király megkóstolni ugyan megkóstolta a „mérgezett” fügét, de meg aligha ette. Bonfini szövege is arra utal, hogy az első kóstolás, harapás után érezte, baj van a gyümölcssel. Ha már a feltételezések területére tévedtünk, inkább elképzelhető, hogy egyszerűen kiköpte és dührohamban tört ki. Így pedig a mérgezéselmélet lényege semmisül meg: nem kerülhetett a király szervezetébe mérge. Arról a kriminalisztikai szakíró szerint végül könnyedén megkerült kérdésről nem is szólva, hogy egyetlen szem, bürökkel átitatott füge elegendő-e egy ember halálához vagy a mátyásihoz hasonlatos súlyos rosszulléthez. Mert azt ugye nem gondolhatjuk, hogy Mátyás királyunk, érezve a gyümölcs szokatlanul rossz ízét, mégis többet evett belőle, csupán mert „farkaséhes” volt! Utóbbi felvétel, legyen bármennyire is hipotetikusnak tűnő, szerzőnk érvelésének ismeretében igencsak helyénvaló. Könyvében ugyanis ő maga utal arra, hogy a halál beálltához nem volt mindig elegendő egy egész pohár büröklé elfogyasztása (299.), így aztán egyetlen szem füge büröktartalma – amelynek teljes elfogyasztását sem vélelmezhetjük – még a Bonfinitól ismert királyi rosszullét tüneteit is aligha produkálhatta.

7. Van azonban a források használatának egy másik vetülete is, amit nehéz említés nélkül hagyni. Szerzőnk ugyanis – különösképpen a „gyilkosság” részleteinek és előzményeinek ismertetésekor – bőségesen támaszkodik korábban megjelent „szakírók” munkásságára. Közülük, vállalva a szubjektív válogatás vádját, kiemelhető két név: Grandpierre K. Endre és Steve Nording. Mindketten – természetesen egymástól függetlenül – arra a következtetésre jutottak, hogy Mátyás nem természetes halállal halt meg. Anélkül hogy hosszabban elidőznénk érvrendszerük fölött, pár mondat erejéig mindkét „forrásról” érdemes szót ejteni.

Grandpierre K. Endre *A magyarok titkos története* című, 1991-ben a Titokfejtő Kiadónál megjelent kötete²⁸ lényegében nem szól másról, mint a magyar királyok zömének (így persze Mátyásnak) erőszakos haláláról. Utóbbi „tények” természetesen krónikás forrásokból származnak, noha egyetlen hivatkozással sem találkozunk a kötetben. Erre bizonyára mind Grandpierre Endre, mind pedig az ő szövegét hosszán, majd’ tucatnyi oldalon átemelő és idézőjelek közt vendégszöveggént kezelő Dr. Garamvölgyi László azt mondaná, hogy ez csupán történészi kukacoskodás. Ami egy nemzete múltját eltagadó historikussal szemben persze érthető ellenérv, csupán egy kis hiányossága van. A 21. század digitális világában egyes szövegek párhuzamait vagy akár eredetijét nem különösebben nehéz feladat megtalálni. Nos, csak illusztráció gyanánt

28 Melynek megjelenését a címlap tanúsága szerint „1985-ben a pártállam cenzúragépezete megakadályozta”. A teljes kötetet ld.: <http://www.scribd.com/doc/29424301/Grandpierre-K-Endre-Magyarok-titkos-tortenete> (letöltés ideje: 2012. máj. 30.); html-változatát ld.: <http://www.angelfire.com/realm3/hmult/nepek/mittort2.htm#r0064> (letöltés ideje: 2012. máj. 30.).

idézem Grandpierre K. Endre Károly Róbert haláláról írott sorait, amelyekben a *Chronica Hungarorum* (közérthetőbb és valóságosabb lett volna a Thuróczy-krónika magyar fordításáról említést tennie) szövegét idézi perdöntő bizonyítékként. Amint azonban a szövegnek nemhogy latin nyelvű kritikai kiadását, csupán jegyzetelt magyar fordítását kezünkbe vesszük, rögvest világossá válik, hogy az inkriminált krónikahely nem más, mint egy közismert Horatius-parafrázis.²⁹ Talán nem hihetetlen e sorok írójától a kijelentés: ez a jelenség nem egy alkalommal megtalálható Dr. Garamvölgyi egyik legfontosabb szakirodalmi forrásában. Grandpierre megállapításai talán figyelmetlenségből, talán a forrásokban való járatlanságából adódóan finoman szólva is kétségesek. Természetesen mindez igaz a Mátyás halálát leíró részekre is: a nála szereplő (így Dr. Garamvölgyinél szóról szóra olvasható: 185.) 1489. évi váratlan megbetegedés éppen úgy hiányos ismeretekből fakad,³⁰ mint a „reggeli elmaradásának” ismertetése (173.).³¹

Végezetül pedig egy újabb, filológiai szempontból sem érdektelen „szenzációs forrás” Dr. Garamvölgyi „bizonyítási eljárásának” remekei közül: ugyancsak Grandpierre-nél szerepel Mátyás királyunk – a kötet szerint – 1489 májusában „Alfonso calabriai herceghez” írt levele, melyben a király felesége gonoszágáról értekezik, valamint arról, hogy esetleges halála után „amennyiben az megelőzné az övét, ő legyen az uralkodásban utódunk s vegye kezébe a kormányzás gyeplőit”, szól az idézet.³² Az első pillantásra meglepő levél tartalmát tekintve azonban korántsem olyan meghökkentő, amint azt Grandpierre, általa pedig Dr. Garamvölgyi feltételezi. Először azonban korántsem érdektelen néhány szót szólni a szöveg történetének.

E sorok írója ugyanis, figyelembe véve, hogy Grandpierre (és tőle teljes terjedelmében átvéve Dr. Garamvölgyi is) magyar fordításban hozza a szöveget – áttekintette az elérhető s magyarul napvilágot látott Mátyás-levélkiadásokat is, de a nevezett dokumentumnak nyomára nem akadt. Így nem volt más megoldás, további keresésre kellett adnia a fejét. Ennek eredményeképpen bukkant rá Berzeviczy Albert Beatrix királynéről írott, máig egyetlen életrajzi összefoglalójának szövegében a Grandpierre Endrénél, így pedig Dr. Garamvölgyi Lászlónál

29 *Thuróczy J.*: i. m. (11. jz.) 547. (különösen az 512. jz.).

30 Valójában Mátyás 1487 nyara, azaz Bécsújhely bevételét követően keveset mozog, amikor csak teheti, hajót használ, ahogyan azt Bécs–Buda és Buda–Bécs utazásaikorra tette. Mindez – még ha csak közvetetten is, de – közzvénye előrehaladott állapotára utalhat. A király mozgására ld.: *Horváth Richárd*: *Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia* (1458–[1476]–1490). *História–MTA TTI*, Bp., 2011. (*História Könyvtár. Kronológiák, adattárak* 12. – *Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam* 2.) passim.

31 Közismert, hogy korszakunkban a mai értelemben vett reggelit nem ismerték – erre egyébiránt egy helyütt Dr. Garamvölgyi is kitér, de egyetlen szót sem szentel a reggeli elmaradásával kapcsolatos problematikának, pusztán szó szerint hozza Grandpierre szövegét. Csupán késő délelőtti és késő délutáni (*prandium* és *cena*) étkeztek. *E. Kovács Péter*: *Hétköznapi élet Mátyás király korában*. *Corvina*, Bp., 2008. 79–80.

32 <http://www.angelfire.com/realm3/hmult/nepek/mittort2.htm#r0064> (letöltés ideje: 2012. máj. 30.)

szerelő magyar fordításrészletre.³³ Ám még ennél is tovább léphetünk némi kutakodással, s egészen 1898-ig juthatunk a szöveg eredetének vizsgálatát illetően. Ekkor jelent meg ugyanis a *Századok* folyóirat hasábjain Fraknói Vilmos *Mátyás király magyar diplomatái* című tanulmányának tizedik szakasza, amelyik történetesen a minket most érdeklő Sánkfalvi Antal prépost, majd püspök diplomáciai tevékenységét tekinti át a kor pozitivista szemléletének megfelelően.³⁴ Éppen ennek a megközelítésnek köszönhetjük, hogy Fraknói, aki egyébiránt hosszasan idéz a szövegből magyarul, feltünteti forrásának lelőhelyét, s az eredmény elég meglepő. A kérdéses szöveg latin eredetije utoljára Kovachich Márton György kiadásában látott napvilágot a 18. század végén.³⁵ S ekkor éri újabb meglepetés az érdeklődőt: nem levéllel van dolga, hanem egy közel tíz oldalt kitevő követutasítással, melyet, Fraknói véleménye szerint legalábbis, maga a király fogalmazhatott vagy főbb pontjait maga határozta meg.

Nem tartozik szorosan témánkhoz, ám érdekes tudománytörténeti vizsgálódás tárgyát képezhetné, hogy Fraknói, valamint a nála éppen tíz esztendővel később publikáló Berzeviczy szövegünk mely részét tartotta fontosnak magyar fordításban közzétenni. Ha csak ezeket a kiragadott s könnyen hozzáférhető részeket vesszük górcső alá, máris világossá válhat, hogy forrásunkban semmi különös – stílszerűen: „perdöntöt” – nem kell látnunk. Lényege kimerül abban, hogy Mátyás bőven ecseteli sógorának Beatrix terveit és tetteit a hatalom majdani megtartását illetően, de (és most ez az igazán fontos) nyomatékosan felhívja Alfonz figyelmét arra is, hogy ha nem sikerül Beatrix beleegyezésével Korvint még az ő életében királlyá tenni, akkor halálát követően egy újonnan választott uralkodó (különösen, hogy Mátyás világosan látta, a magyar bárók többsége egyáltalán nem vagy nem egykönnyen fog Korvin mellé állni) bizony rútol elbánnhat az özvegygel. Sőt annak még testi épsége is veszélybe kerülhet, így egyértelmű, Mátyás felesége majdani sorsa iránt is aggódik. De hassanak ezek a mondatok bármilyen meglepőnek, újdonságértékük vajmi csekély, hiszen a korszak diplomáciai dokumentumaiban 1488–1490 táján rendre ezekbe a királyné trónutódlásával kapcsolatos kijelentésekbe ütközhetünk,³⁶ amelyek értelem szerűen a történeti szakmunkákban is tetten érhetők.

E hosszúra nyúlt „forráselemzést” követően pár rövid mondatot szentelnünk kell Dr. Garamvölgyi másik fontos szakirodalmi forrásának is. Ennek szerzője nem más, mint Steve Nording, aki *Mátyás király magánélete* címmel publikált 2002-ben egy izgalmasnak ígérkező kötetet. Azt leszámítva, hogy

33 *Berzeviczy Albert*: Beatrix királyné 1457–1508. Történelmi élet- és korrajz. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1908. 445–446. – E kötet digitális változatban is elérhető az interneten: <http://mek.oszk.hu/05800/05825/index.phtml> (letöltés ideje: 2012. jún. 1.).

34 *Fraknói Vilmos*: Mátyás király magyar diplomatái. *Századok* 32. (1898) 870–875.

35 *Martinus Georgius Kovachich*: *Scriptores rerum Hungaricarum minores*. I. Typ. Univ., Budae, 1798. 341–350.

36 Pl. Trotti Jakab ferrarai követ jelentése Milánóból, melyben bőségesen szó esik Beatrix trónutódlási terveiről. *Berzeviczy Albert*: Aragoniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok. MTA, Bp., 1914. (Magyar Történelmi Emlékek I.: Okmánytárak 39.) 124–126.

hivatkozások terén utóbbi szerző sem kényezteti el az érdeklődőt, Dr. Garamvölgyi bátran tekinti ezt a művet is forrásnak és – munkamódszerének megfelelően – hosszasan idéz tőle (például 226.). Nos, anélkül hogy bővebb kommentárt fűznénk hozzá, itt az ideje elmondani, hogy a Steve Nording valójában írói álnév. Ezt a tényt az olvasó számára Dr. Garamvölgyi sehol sem jelzi, minthogy a jelek szerint talán maga sincs tisztában a helyzettel. A jó hangzású angolszász név ugyanis nem mást takar, mint Nemere Istvánt, korunk egyik, a történelemtől az uforejtélyig terjedő témakörben alkotó, „titokfejtő” íróját. Ez a kötet is bekerült tehát egy 15. századi témájú, „tényeken alapuló” monográfia forrásmunkái közé.

8. Ha már módszertani fejtegetésekkel kezdődött e kis írás, a befejezéshez közeledve is helye van egy metodikai észrevételnek, amely Dr. Garamvölgyi Lászlónak a főszereplők megítélésére vonatkozó szempontjait segít megismernünk. Műve elején határozottan kijelenti, hogy: „A kriminalisztika túllép a cselekmény befejezésénél, hiszen a következményekre is kíváncsi (kauzalitás), amelynek precíz tisztázása elengedhetetlen.” (13.) Tehát lássuk, mi is történt Mátyás halálát követően, ami azt igazolná, hogy a nagy király előre eltervezett összeesküvés áldozata lett. Szerencsés módon az utóbbi esztendőkből – a valóban fontos forrásnak számító Bonfini munkáján kívül – részben Kubinyi Andrásnak és E. Kovács Péternek, részben pedig Neumann Tibornak köszönhetően minden eddigénél jobban ismerjük az 1490–1492 közötti másfél-két és fél esztendő politikai és katonai eseményeit.³⁷ Mindezen eredmények alapján bátran kijelenthető, hogy a legcsekélyebb jele sincs annak, hogy Beatrix és állítólagos tettestársai (Szapolyai István, Bakóc Tamás, Bátori István stb.) előre összehangolt lépéseket tettek volna a királyné trónra segítségét illetően. Sőt Beatrixot épp Bakóc és számos báró együttes akaratából távolították el a hatalomból. Ebből fakadóan sokadszorra adódik a kérdés: Dr. Garamvölgyi vajon tudatosan feledkezik meg ezekről a kutatási eredményekről (netalán egyáltalán nem ismeri őket) vagy pedig egészen egyszerűen politikai antitalentumoknak tekinti a kor legfontosabb döntéshozóit? Ráadásul egytől egyig az összeset. Vajon Bakóc vagy Szapolyai szellemi képességei csupán odáig terjedtek, hogy megölték a királyt, aztán várták, hogyan alakulnak a dolgok? Nem számoltak az osztrák, lengyel és cseh trónkövetelőkkel? Megfeledkeztek a török katonai erejéről? Jelenlétkelenségnek tekintették volna a legnagyobb világi birtokos Korvin János katonai erejét? Aligha.

De akad itt még egy szempont, Beatrixé. Abban teljes mértékben egyet lehet és kell értenünk Dr. Garamvölgyivel, hogy a királyné élénk levelezést folyta-

37 *Kubinyi A.*: Két sorsdöntő esztendő i. m. (6. jz.); *E. Kovács Péter*: Magyarország és Nápoly kapcsolatai a Mátyás-korban. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerk. Fodor Pál–Pálffy Géza–Tóth István György. MTA TKI, Bp., 2002. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 2.) 229–246.; *Neumann Tibor*: II. Ulászló koronázása és első rendeletei (Egy ismeretlen országgyűlésről és koronázási dekrétumról). *Századok* 142. (2008) 315–337.; *Uő*: Bátori István politikai szerepe II. Ulászló uralkodása alatt (1490–1493). *Szabolcs-szatmár-beregi Szemle* 44. (2009) 83–127.; *Uő*: Békekötés Pozsonyban i. m. (8. jz.).

tott itáliai rokonaival, szövetségeseivel. Afelől sem lehet kétségünk, hogy e levelek között volt bizony többé-kevésbé titkos jellegű is, erről a mára publikált követjelentések szép számban adnak hírt. Ugyancsak nehéz lenne tagadni azt a tényt, hogy Mátyás felesége a legkevésbé sem nézte jó szemmel férje törvénytelen fia trónra juttatásának és Sforza Biankával való házasságának tervét, ezt ugyancsak több levél és követjelentés támasztja alá. Ám mindezek dacára egy súlyos jogi-politikai szempontot nem hagyhatunk figyelmen kívül. Mégpedig azt a korszakunkban magától értetődő, de az utókor kutatói – s Dr. Garamvölgyi – által is oly sokszor mellőzött tényt, hogy a királynéi hatalom voltaképpen csak a királyival egyetemben, a férj-király hatalmával együtt értelmezhető. Ebből eredően Beatrix számára az egyetlen biztosíték, hogy a hatalom csúcsán vagy annak közvetlen közelében maradjon, nem volt más, mint Hunyadi Mátyás minél hosszabb ideig tartó uralkodása (a fentebb idézett „perdöntő” követutasításban maga Mátyás is utalt erre). Azzal ugyanis – ha a Dr. Garamvölgyi általi önálló királynéi „irodát” és „kémhálózatot” feltételezzük is – tökéletesen tisztában kellett lennie, hogy sem a magyar bárók (így állítólagos tettestársai: Szapolyai vagy Bátori), sem a politikai nemzet, azaz a nemesség nem látott volna szívesen asszonyt a magyar trónon. Ha pedig erről nem lehetett szó, akkor csak abban reménykedhetett, hogy férje még életében úgy határoz, hogy őt teszi meg utódjául, egyfajta sajátos kormányzó-helytartói tisztségben. Ám ha erre számított, e döntés megszületéséig és nyilvánosságra hozataláig a legkevésbé sem állt érdekében Mátyás meggyilkolása. Így a *cui prodest?* talán kriminalista szemmel sem elvetendő elvét tekintve legalábbis halovány kétkedésünket érdemes rögzíteni Szerzőnk álláspontjának helyességét illetően.

9. Végezetül nem kerülhető meg, hogy szó essen arról, hogy a magyar középorkutatók zöme mit is gondol valójában Hunyadi Mátyás haláláról és annak körülményeiről. Meglepetésre nem kell számítania az olvasónak, az eddigi alapján talán világossá vált, hogy sem e sorok írója, sem pedig korunk történészei nem állítják kizárólagos jelleggel, hogy Mátyás király természetes halállal halt volna meg. Emlékezzünk Kubinyi András korábban idézett álláspontjára, aki szerint a mérgezés sem elvethető, csak sokkal kevésbé valószínű, mint más lehetőségek. Hunyadi Mátyás valóban történelmi léptékű jelentősége aligha halálának körülményein múlik. Eszerint tehát a szerző és „a történészek” közötti szembenállás lényegesen kisebb mértékű, mint ahogy azt az ismertetett kötet sugallja. Sőt alkalmasint efféle ellentét nincs is.

Van azonban ellentét a két fél között máshol. Abban ugyanis a recenzens vitatkozni kíván – és érveire minél szélesebb közönség figyelmét fel kívánja hívni –, amiről voltaképpen az eddigi oldalak is szóltak, hogy Dr. Garamvölgyi Lászlónak a szenzációsnak egyáltalán nem mondható végkövetkeztetéséig vezető útja hemzseg a szakmai tévedésektől, hibáktól és módszertani képtelenségektől! Ám ha a helyzet ennyire egyértelmű – teheti fel a kérdést az érdeklődő –, vajon miért volt szükség egy tanulmány méretű recenzióra?

A válasz és a megoldás nem csupán szakmai ügy. Óhatatlanul is érintenünk kell a történettudomány megítélését és az érdeklődő külvilággal való kapcsola-

tát. Képzelnék el egy pillanatra, hogy valaki előállna egy nagy terjedelmű kötettel, melynek alaptétele, hogy a Nap a Föld körül kering. Legfőbb bizonyító érve az lenne, hogy lám-lám! naponta kinézve az ablakon bárki láthatja, hogy a fényes égitest szépen körbejárva a horizontot minden esetben keleten tűnik fel és nyugaton válik láthatatlanná stb. Aligha kell magyarázni, rögvest nevetség tárgyává válna a szerző és műve egyaránt, hiszen tételével és igazolási eljárásával szemben részben kiváló szakemberek közössége, részben a biztos köztudatot képviselő közvélemény hördülne fel, mondván, aki a csillagászathoz, fizikához nem ért, ne írjon a témáról könyvet. S lássuk be, ebben azért akad némi megfontolásra érdemes igazság.

A történelemmel azonban nem pontosan ez a helyzet, ami természetes és egészséges folyamat eredménye. A természettudományokhoz képest vele szemben sokkal nagyobb az érzelmi töltet, a pusztán kíváncsiság vagy az igény aktuális érdekekhez való alkalmazására. Ezekből adódóan figyelem is több jut rá sok más tudományághoz képest. Csakhogy néha átesünk a bizonyos szólásbéli ló másik oldalára. Azon túlmenően, hogy a történettudomány művelőit néha nem is tekintik szaktudást igénylő diszciplína képviselőinek, e tudományterület sorsa olykor a labdarúgással és a politikával látszik egybefonódni: azaz „mindenki ért hozzá”, vagy ha mégsem, határozott véleménye azért mindenkinek akad róla. Ráadásul a természettudományoktól eltérően valóban sokkal nehezebb e tudomány esetében megfellebbezhetetlen igazságokról, alkalmasint axiómákról beszélni, ezért a szakmai vita és az új szempontok, kérdések felbukkanása természetes folyamat. Ha azonban ezt tetézi a korszakról korszakra változó (jobb esetben) társadalmi, (rosszabb esetben) politikai nyomás, akkor az erősen képes rombolni (és rombolta/rombolja is) az e tudományágba és művelőibe vetett bizalmat.

Bárhogyan csűrjük-csavarjuk is mondandónkat, tagadhatatlan tény, hogy a források és az alapvető módszertani és kutatástechnikai fogások ismerete nem mellőzhető történeti tárgyú munka készítésekor. Ezek egyikének-másikának vagy – mint recenzeált kötetünk bizonyítja – többségének elmaradása tagadhatatlanul kárt okoz a tárgyalt téma jelenkori és későbbi megítélésében (képzelnék el: eztán minden magára valamit is adó, alapos irodalmi tájékozottságú Mátyás-életrajzban legalább néhány sort illendő szentelni e kötet megállapításainak és számtalan tévedésének), s szükségszerűen téves rész- és végeredményekhez vezethet. Ez azonban a kisebbik, egy szűkebb tudományos közösséget érintő probléma. Annál jelentősebb viszont az, hogy a kötet „módszertanával”, a közvélemény vélt vagy valós álláspontját, érzelmeit kiszolgáló szemléletével, nehezen nyilvántartható mennyiségű tárgyi hibájával alighanem kevéssé válik hasznárra korunk történelemszemléletének. S az erre való figyelem felhívása erkölcsi és munkaköri kötelezettsége egy magyar történésznek.

Horváth Richárd

Borhi László: Magyar–amerikai kapcsolatok 1945–1989. Források

MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2009
(Magyarország a szovjet zónában és a rendszerváltásban)

Borhi László nagyszabású munkája jelentős indítása Glatz Ferenc akadémikus sorozatának, az MTA Történettudományi Intézete *Magyarország a szovjet zónában és a rendszerváltásban, 1945–1990* című vállalkozásának. Borhi kötete közli a szerkesztő 2002-ből származó, részletes tervezetét a sorozatról. Glatz tervezete jelentőségében Klebelsberg Kunó grófnak mint a Magyar Történelmi Társulat elnökének *Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris* című sorozatát idézi.

Borhi László hosszú évek óta foglalkozik a magyar–amerikai kapcsolatok legújabb kori történetével. A két ország közötti kapcsolatok egy fontos szakaszáról először *Megalkuvás és erőszak. Az Egyesült Államok és a szovjet térhódítás Magyarországon, 1944–1949* (Kossuth Egyetemi Kiadó–MTA TTI, Debrecen, 1997.) című kötetében értekezett, majd – érdeklődési körét kiterjesztve – *A vasfüggöny mögött. Magyarország nagyhatalmi erőterében 1945–1968* (Ister, Bp., 2000.) címmel jelentetett meg monográfiát. A kérdésfeltevés időhatárait és a megközelítés kereteit is kiterjesztve angol nyelven publikálta *Hungary and the Cold War 1945–1956. Between the United States and the Soviet Union* (Central European University Press, Bp.–New York, 2004.) című munkáját, amely nagy mennyiségű új magyar, amerikai és orosz levéltári anyagra, valamint a korszak magyar és nemzetközi szakirodalmának alapos feldolgozására épült.

2002-ben jelent meg Borhi első okmányközlése, az *Iratok a magyar–amerikai kapcsolatok történetéhez 1957–1967. Dokumentumgyűjtemény* (Ister, Bp.). Bár erre Borhi nem utal, a most ismertetett kötet ennek a munkának időben igen jelentősen, többszörösére kiterjesztett folytatása, amely az előzőtől az átfedésben lévő években is részben eltérő anyagot közöl. Az okmányokhoz a szerző/szerkesztő (előző okmánypublikációjától eltérően) rövid tartalmi összefoglalót, többé-kevésbé regesztát is készített, amitől a kötet kezelhetőbb és egyszersmind szakszerűbb is lett. Már itt jelzem, hogy a közölt iratok jelentős része nem csupán a magyar–amerikai kapcsolatoknak, de a magyar nemzeti történelemnek is eddig ismeretlen, legalábbis magyar nyelven ismeretlen forrása.

Borhi László bevezető tanulmánya (13–221.) a magyar–amerikai politikai kapcsolatok fél évszázadának monográfiaértékű feldolgozása. A szerző nyolc fejezetre osztja ezt a bő kétszáz oldalas tanulmányt, amelyben egyre több teret ad a közel fél évszázad egymásra következő alkorszakainak, tematikus blokkjainak, azaz mind részletesebben foglalkozik a napjainkhoz közelebb eső időszakokkal.

Az 1945–1948 közötti korról alig több mint 14 oldal szól, az 1956 utáni megtorlás koráról már majdnem ennek kétszerese, a Szent Korona hazatéréséről, illetve „a rendszerváltás dilemmáiról” már-már a háromszorosa. Borhi biztos kézzel kalauzol a legnagyobbbrészt maga által feltárt, hatalmas iratanyagban, és számos nagy jelentőségű kérdésre meggyőző megoldást kínál.

Ilyen például az a véleménye, amely szerint Nagy Imre és Władysław Gomułka eltérő amerikai értékelése az Egyesült Államok „hagyományos prioritásait [...] tükrözte, amely megakadályozta, hogy a magyar forradalom idején az Egyesült Államok aktívan lépjen fel. Lengyelország minden tekintetben elsőbbséget élvezett az amerikai számításokban.” (61.) Hogy a hidegháborús években a magyar–amerikai kapcsolatok mélypontra kerültek, azt eddig is tudtuk. De hogy Eugene McAuliffe amerikai nagykövét már 1975-ben azt mondta Kádár Jánosnak, hogy „a hidegháború legrosszabb kapcsolata volt a mienk” – az eddig ismeretlen tény, amelyet alátámaszt Philip Arnold amerikai diplomata közlése 1969-ben, aki szerint az amerikai–magyar kapcsolatok „nemcsak a szovjet–, a lengyel–, a román–, de még a bolgár–amerikai viszony mögött is elmaradtak”. (113.) Még kevésbé ismert az, hogy a magyar belügyi szervek milyen tökéletes módon tartották megfigyelésük alatt és hallgatták le az amerikai nagykövetséget, illetve az ott dolgozó diplomatákat. Egy ízben a kéményen át mikrofont helyeztek el Mindszenty bíboros-prímás lakrészében is. Az amerikai diplomaták a nagyméretű Szabadság téri épület egyetlen „biztonsági szobájában” mertek „a lehallgatás veszélye nélkül beszélni”. (113.)

Figyelemre méltóak Borhi megállapításai Kádár János hivatalos amerikai képének változásairól. 1957 elején még „az amerikai vezetés megkérdőjelezte a Kádár-rendszer törvényességét” (77.), ám már az év vége felé „a két ország közötti feszültség [...] valamelyest oldódni látszott”, mivel „az amerikaiak belátták, a Kádár-rendszerrel hosszabb távon is számolni kell”. (79.) Borhi fokról fokra bemutatja és bizonyítja, hogy Kádár János és az ország megítélése harminc év alatt igen jelentős fordulatot vett. Kádár ismételten világossá tette, hogy Magyarország a szovjet táborhoz tartozik: 1969 végén például leszögezte, hogy „a magyar–amerikai tárgyalásokat mi a szovjet–amerikai tárgyalásokhoz kívánjuk igazítani”. (121.) George P. Shultz amerikai külügyminiszter viszont 1985-ös budapesti látogatásakor „napjaink kiemelkedő politikusának” nevezte Kádárt (178.), George H. W. Bush amerikai alelnök pedig, amikor 1986-ban fogadta Kapolyi László ipari minisztert, a magyar nagykövetség feljegyzése szerint azt fejtegette, hogy a Kádárral „folytatott beszélgetés még ma is az egyik legemlékezetesebb számára, amelyet valaha is folytatott államférfival”. (178.; vö. a 117. számú dokumentummal, 851–852.)

Sok újat tudunk meg Mindszenty bíborosról és a Szent Korona visszatéréséről. Az amerikai fél sokáig Magyarország és a Vatikán ügyének tartotta a primás „passzív ellenállásának” és amerikai követségi tartózkodásának ügyét, fordulat ebben csak 1971 elejétől állt be, amikor az Egyesült Államok szerepet vállalt a főpap távozásra bírásában. Erre végül 1971. szeptember 28-án, tizenöt éves belső/külső száműzetés után került sor. Fock Jenő miniszterelnök ekkor azt remél-

te, hogy a bíboros távozásának fejében Magyarország visszakaphatja a Szent Koronát. (127.) Erre akkor nem került sor, de a kérdés megoldása nagyban hozzájárult az „enyhülés” korszakához az 1970-es években. Borhi nagy anyagon, gazdag részletekkel mutatja be a Szent Korona visszatérését. Ennek előtörténetéhez tartozik Deák István professzornak, a Columbia Egyetem tanárának és az ottani Kelet-Közép-Európai Központ igazgatójának kiutasítása Magyarországról 1973 novemberében. A nagy port felvert eset világosan mutatta a magyar–amerikai emigráns tudósokkal kapcsolatban meglévő rosszindulatú gyanakvást és veszélyeztette a magyar–amerikai kulturális és tudományos csereprogram működését. Ezt végül Allen Kassof, az IREX ügyvezető igazgatója simította el, aki Aczél György közbeiktatásával kijárta, hogy Deák professzor „családlátogatás” címén visszatérhessen az országba. Néhány évvel később Deák István tagja lett a Szent Koronát hazakísérő amerikai delegációnak.

A Szent Korona történetét a szerző Jimmy Carter amerikai elnöknek az emberi jogok védelmével kapcsolatos politikája egyik epizódjaként értékeli. Carter elnök úgy ítélte meg, hogy Magyarország megfelelően hajtja végre a helsinki egyezmény emberi jogi (a kivándorlásra és a családegyesítésre vonatkozó) rendelkezéseit. Robert C. Mudd amerikai ügyvivő 1977 nyarán úgy látta, hogy Magyarország „az eddiginél önállóbb, »magyar arcú« külpolitikai tevékenységet folytatott számos területen”. (153.) A Korona hazatérése Borhi előadásában nemcsak a történelem mélységeit is feltáró nemzetközi dráma, de egyben a hazai és az amerikai magyar közösség eltérő érdekeinek, a két ország diplomatái és politikusai közötti kötélhúzásnak fordulatos rajza. (153–165.)

Mint sok helyütt a kötetben, Borhi László itt is az adott korszak nemzetközi kapcsolataiba, s különösen a szovjet–amerikai kapcsolatok alakulásába ágyazza be a magyar és amerikai anyagot, s így elkerüli azt a veszélyt, hogy a magyar–amerikai kapcsolatok történetét izoláltan jelenítse meg. E fejezet összefoglalásaként méltán állapítja meg, hogy az enyhülési politika „politikai engedményekre és gazdasági nyitásra készítette a kelet-európai országok egy részét, és ezzel hozzájárult a régió politikai rendszereinek, következésképpen a szovjet tömb egészének felbomlásához”. (170.)

A bevezető tanulmány zárófejezete a rendszerváltásig vezeti el a történetet. Olvashatunk itt a Soros-programok finanszírozásáról, vezető politikusok, így Havasi Ferenc, majd Grósz Károly, illetve George P. Shultz és George H. W. Bush kölcsönös látogatásairól, s e látogatások eredményeiről, illetve kudarcairól. Borhi szeme ezeknek az éveknek a vonatkozásában is különös gonddal függ Moszkván, ahol Mihail Sz. Gorbacsov egyik tanácsadója, Oleg Bogomolov még (és már) 1985-ben is így foglalta össze Magyarország szovjet megítélését: „Magyarországra hivatkozni még mindig szinte életveszélyes dolog, mert rád sütik a revizionista bélyeget”. (185.) Borhi nagy érdeme, hogy Magyarországot a szovjet birodalom részeként mutatja be, és világpolitikai, világtörténelmi helyét ebben a keretben értelmezi.

A bevezető tanulmány után közölt 124 irat (223–901.) mindegyikét természetesen nem tudjuk és nem is tisztünk itt bemutatni. Szinte minden dokumen-

tum közérdeklődésre tarthat számot, legyen szó akár a vezető politikusok látogatásairól készített jegyzőkönyvekről, akár az államközi kapcsolatokra vonatkozó kölcsönös értékelésekről, a Mindszenty-ügyről, a Szent Korona visszaadásáról, a rendszerváltás előkészületeiről.

Borhi kötetének magyar nyelven értékes újdonsága George F. Kennan moszkvai amerikai diplomata jegyzéke Vjacseszlav Molotovnak 1946. március 2-áról, benne a következő intéssel: „Magyarország, amely egykor fontos élelmiszerexportáló ország volt, nem csak hogy a fegyverszüneti egyezmény óta képtelen arra, hogy jelentős hozzájárulást tegyen az általános európai gazdasági problémák megoldásához, de az ország belső gazdasági helyzete addig a pontig romlott, hogy küszöbön áll a teljes gazdasági és pénzügyi összeomlás. Nyilvánvalóan ez a helyzet nagymértékben annak köszönhető, hogy túlterhelik az országot jóvátétellel, rekvirálásokkal, a nagyon nagy számú megszálló erők fenntartásával, és annak, hogy a megszálló hatóságok beleavatkoznak a gazdasági ügyekbe, és nem tesznek energikus lépéseket az infláció és egyéb kedvezőtlen gazdasági jelenségek megfékezésére.” (236.)

A kötet egyik legfontosabb dokumentuma Kádár János felszólalásának szövege az MSZMP Politikai Bizottságának ülésén a magyar–amerikai viszonyról (1981. június 23.), amelyet két változatban: szó szerint és egykorúan megszerkesztve, párhuzamosan közöl a kötet szerkesztője. Kádár maga is furcsállotta szavait, amikor a szovjet álláspont mechanikus követéséről beszélt: „én nem azt ajánlom, hogy mindig vegyük figyelembe az USA–szovjet viszonyt, ez egy furcsa fogalmazás volna”. (787.)

Némelyik kortársunk iratai is belekerültek a dokumentumok közé. Érdekes ma olvasni Kovács László külügyminiszter-helyettes feljegyzését amerikai kollégája, John C. Whitehead budapesti látogatásáról 1988. október 21-én. A dokumentum tükrözi a készülő világpolitikai váltás légkörét és előkészületeit. Az amerikai külügyminiszter-helyettes – írta Kovács szigorúan titkos feljegyzésében – „azt is érzékeltette, hogy [George H. W.] Bush győzelme esetén a térség még inkább az amerikai figyelem középpontjába kerülhet. Whitehead budapesti, illetve a kelet-európai út más állomásain tett nyilatkozatai arra utalnak, hogy amerikai részről készek a gazdasági és politikai reformtörekvéseket a kétoldalú kapcsolatok építésével is elősegíteni. Várható ugyanakkor az is, hogy a bővülő kapcsolatokon keresztül – a korábbi éveknél árnyaltabb, kifinomultabb módon – igyekeznek bizonyos befolyást is gyakorolni a változások tartalmára.” (891.)

A kötetet hasznos és megbízható kronológiai tábla, a szereplők rövid életrajzai és névmutató zárja. A hatalmas könyvben könnyű az eligazodás. A szöveggondozás figyelmes, alapos, a kiadás nagyon színvonalas. Hibát alig találni. Ahol szükséges, a szerző óvatosan utal forrásainak bizonytalan hitelességére – ahol például a magyar külügyminisztérium feljegyzései szerint amerikai politikusok és diplomaták állítólag magyar vezetők, így például Kádár János dicséretét zengik.

A szerző minden irat után megadja a forrás lelhelyét, ezek összesítő jegyzékét. Az itt használt rövidítések feloldását a kötet függelékében helyes lett vol-

na közölni (NARA – National Archives and Records Administration; FRUS – Foreign Relations of the United States; MOL – Magyar Országos Levéltár; KÜM – Külügyminisztérium; tük – titkos ügykezelés). Talán még a főszereplők és a fontos színterek bemutatását segítő képanyagot hiányolhatjuk ebből a kitűnő forráspublikációból.

Borhi nagy ívű tanulmánya és a nyomában közölt okmányok sorozata alapjául szolgált mostanában megvédett akadémiai doktori értekezésének, amely az időhatárokat e kötethez képest 1941-ig, illetve 1991-ig tágította ki.

Csak remélni lehet, hogy a kötet anyaga érdemleges hatással lesz a középiskolai és az egyetemi oktatásra. A korszak magyarul értő kutatóinak biztosan pótolhatatlan szükségük lesz rá. Azok számára pedig, akik nem olvasnak magyarul, ezt az úttörő kötetet közzé kellene tenni angol nyelven is. Bizonyos, hogy a hidegháború korszakának nemzetközi kutatóhálózata mindenütt a világon a legnagyobb haszonnal forgatná.

Kívánatos lenne ugyanis, ha más országok kutatói e magyar vonatkozású kutatást nemzetközi párhuzamokkal egészítenék ki. Fontos lenne, hogy a volt szovjet blokk többi államában a kutatók hasonló dokumentumkötetekkel álljanak elő, s azokat magyarul is tanulmányozni lehessen. Jó volna tudni például, hogy volt-e, s ha igen, mekkora volt a versengés a szovjet blokk tagállamai között az USA segítségéért, illetve milyen és mekkora volt az amerikai befolyás és propaganda elleni védekezés. Borhi László úttörő vállalkozása bizonyára ösztönzőleg hat majd másutt is a nemzetközi hidegháborús kutatások minden eddiginél alaposabb dokumentálására.

Frank Tibor

HU ISSN 0040-9634

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Történettudományi Intézet

Felelős kiadó: Fodor Pál

Nyomdai előkészítés:

MTA BTK Történettudományi Intézet

tudományos információs témacsoport

Vezető: Kovács Éva

Tördelőszerkesztő: Palovicsné Tihanyi Éva

Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy

F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

CONTENTS

STUDIES

Gábor Gyáni: Nation, Collective Memory and Public History	357
Anssi Halmesvirta–Kustaa H. J. Vilkuna: Public History in the Making. A New Methodological Approach to Study Memory-Building	377
Holger Fischer: Public History – Historical and Commemorative Culture – Politics of Memory. Their Position in Contemporary Historical Science in Germany	389
Stanisław A. Sroka: The Augustinian Monastery in Bardejov in the Middle Ages	411
Katalin Péter: The Lessons of the Vernacular Translations of Werbőczy's Tripartitum – The Intelligentsia's Responsibility in the 16 th Century	421
Miklós Konrád: Mór Wahrmann and His Children. A Chapter in the History of the Jewish Bourgeoisie in the Dualist Period	441
László Szarka: Parallel Phenomena in Hungarian and Slovak Historiography and Public History	469
WORKSHOP	491
REVIEW ARTICLES	503

E számunk szerzői

HOLGER FISCHER, egyetemi tanár (Hamburgi Egyetem) • FRANK TIBOR, az MTA doktora, egyetemi tanár (ELTE) • GYÁNI GÁBOR, az MTA levelező tagja, kutatóprofesszor (MTA BTK TTI) • ANSSI HALMESVIRTA PhD, egyetemi tanár (Jyväskyläi Egyetem) • HORVÁTH RICHÁRD PhD, tud. munkatárs (MTA BTK TTI) • KONRÁD MIKLÓS PhD, tud. munkatárs (MTA BTK TTI) • PÁLFFY GÉZA, az MTA doktora, osztályvezető (MTA BTK TTI) • PÉTER KATALIN, az MTA doktora, professor emeritus (MTA BTK TTI) • STANISŁAW A. SROKA, egyetemi tanár (Jagelló Egyetem, Krakó) • SZARKA LÁSZLÓ, a történettudományok kandidátusa, tud. főmunkatárs (MTA BTK TTI) • KUSTAA H. J. VILKUNA PhD, egyetemi docens (Jyväskyläi Egyetem)

MTA BTK TTI = Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

Folyóiratunk közlési szabályzata a www.tti.btk.mta.hu honlapon olvasható.